JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

2

ROČNÍK 46, 1995

SLOVAK ACADEMIC PRESS

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o.

OBSAH

Viktor K r u p a : Genetika a lingvistika 65
Juraj F u r d í k : Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov 74
Alexandra J a r o š o v á : Monokolokabilné slová v slovenčine 83
Anna R á c o v á : Vývoj lexiky slovenskej rómčiny 100

R o z h ľ a d y

Helge O m d a l : Zmena jazykovej klímy v Nórsku? 107

R e c e n z i e

Miko, F.: Význam, jazyk, semióza. Metodologické reflexie. J. H o r e c k ý 116
Štúdie o jazykovej politike [Kačala, J.: Slovenčina — vec politická?] J. H o r e c k ý 118
Štolc, J.: Slovenská dialektológia. K. P a l k o v i č 120
Hammerová, L. B. — Ripka, I.: Speech of American Slovaks — Jazykové prejavy amerických Slovákov. S. O n d r e j o v i č 123
Zborník o dialógu. S. O n d r e j o v i č 126
Tri monografie o hovorenej komunikácii v češtine. [Müllerová, O. — Hoffmannová, J. — Schneiderová, E.: Mluvená čeština v autentických textech. — Müllerová, O.: Mluvený text a jeho syntaktická výstavba. — Müllerová, O. — Hoffmannová, J.: Kapitoly o dialogu.] J. K l i n c k o v á 129
Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. J. S k l a d a n á 132
Savić, S.: Diskurs analiza. M. N á b ě l k o v á 140
Omdal, H.: Med språket på flettelot. Språkvariasjon og språkstrategier blant setesdøler i Kristiansand. S. O n d r e j o v i č 143

R e f e r á t y

Štekauer, P.: An Encyclopaedia of English Linguistics. A. R á c o v á 145
Nový sociolingvistický časopis v Bulharsku. S. O n d r e j o v i č 146

K r o n i k a

Na životné jubileum prof. V. Blanára. J. B o s á k — M. M a j t á n 148
Životné jubileum Juraja Furdíka. K. B u z á s s y o v á 150
Inšpiratívnosť metodologickej blízkosti. Venované pamiatke Vlasty Strakovej (19. 3. 1929 — 7. 2. 1995). K. B u z á s s y o v á 152

СОДЕРЖАНИЕ

Виктор К р у п а : Генетика и лингвистика 65
Юрай Ф у р д и к : Ономасиологические симметрии и асимметрии в лексике славянских языков 74
Александра Я р о ш о в а : Слова с жесткоустойчивой сочетаемостью в словацком языке ... 83
Анна Р а ц о в а : Развитие лексики словацкого цыганского языка 100

О б з о р ы

Хелге О м д а л : Изменение языкового климата в Норвегии? 107

Р е ц е н з и и

Мико, Ф.: Значение, язык, семиосис. Я. Г о р е ц к и 116

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

ROČNÍK 46 1995 ČÍSLO 2

GENETIKA A LINGVISTIKA

VIKTOR KRUPA

KRUPA, V.: Genetics and Linguistics. Jazykovedný časopis, *46*, 1995, No. 2, pp. 65—73. (Bratislava)

Recent parallel developments in historical linguistics and human genetics are discussed here. These parallels shed new light upon the investigations within the field of so-called nostratic linguistics.

Teórie o vzniku a evolúcii človeka prinášajú isté paralely s teóriami o vzniku a vývine jazyka, resp. jazykov. Monogenetická teória o vzniku moderného človeka je relevantná pre výskum vzťahov medzi rozličnými jazykovými rodinami na nostratickej, resp. inej rovine. Objavujú sa dokonca pokusy o konštruovanie paralel medzi genetickou klasifikáciou populačných a lingvistických celkov, ktoré nemôžu byť z rozličných dôvodov dokonalé. V jazykovede už dávnejšie vznikla monogenetická teória, ku ktorej sa nedávno objavila obdoba v genetike. Genetické techniky však spája so staršími jazykovednými technikami ešte jedna podobnosť. V jednej i druhej oblasti (v lingvistike o niekoľko desaťročí skôr) sa pracuje s predpokladom o konštantnosti tempa zmien na časovej osi.

Nedávne objavy v oblasti genetiky naznačujú, že téza o jednotnom pôvode ľudských rás azda získala novú, objektívne definovanú bázu. Zatiaľ čo pred niekoľkými desaťročiami sa sapientizácia človeka (prechod od druhu Homo erectus k Homo sapiens sapiens) chápala prevažne ako proces, ktorý sa uskutočnil v rozličných častiach sveta s poukazom na to, že napríklad čínska populácia vykazuje niektoré antropologické črty príznačné pre pekinského človeka a austrálski domorodci zasa isté črty charakteristické pre jávskeho človeka, dnes viacerí antropológovia odmietajú polygenézu a prikláňajú sa k monogenéze ľudstva. Zjednodušene zhrnuté, ľudstvo má spoločnú matku, ktorou je, obrazne povedané, africká Eva; kolískou ľudstva bola Afrika a ostatné kontinenty v priebehu posledných 100 000 rokov zaľudnili Praafričania.

Paleontológovia na základe analýzy fosílií usudzovali, že predkovia ľudí sa odštiepili od veľkých opíc pred 25 miliónmi rokov. Avšak molekulárni genetici,

ktorí vychádzali z úplne odlišných údajov, prišli k záveru, že tento rozchod nastal podstatne neskoršie — iba pred niekoľkými miliónmi rokov.

V spore o polygenézu, respektíve monogenézu ľudstva genetici argumentujú, že dnešní ľudia pochádzajú po materskej línii od ženy, ktorá žila približne pred 200 000 rokmi v Afrike. Homo sapiens sapiens teda povstal na jednom mieste a z tohto miesta sa postupne aj rozšíril po celom svete.

Paleontológovia boli podľa genetikov už od začiatku v nevýhodnejšom postavení. Fosílne živočíchy, ako upozorňujú A. C. W i l s o n a R. L. C a n n (1992, s. 22 a n.), nevyhnutne mali predkov, ale nie je isté, či mali potomkov — či nepredstavovali iba slepú vývinovú uličku. Genetici na rozdiel od paleontológov pracujú so súčasným živým materiálom a netrápia ich problémy stratifikácie a datovania na základe objektov nachádzajúcich sa v bezprostrednej blízkosti relevantného nálezu. Genómy sa líšia od fosílií v tom, že predstavujú objektívne dáta a nebezpečenstvo dezinterpretácie tu vraj nehrozí.

Paleontológovia datovali fosílneho Ramapitheca, údajného predka ľudí, do obdobia pred 25 miliónmi rokov. Genetik V. M. S a r i c h z Kalifornskej univerzity v Berkeley však spochybnil domnienku, že Ramapithecus bol priamym predkom človeka. Zistil, že predkovia ľudí a šimpanzov sa „rozišli" iba pred 5—7 miliónmi rokov (Sarich, 1971). To súčasne vyvrátilo predpoklad, že Ramapithecus bol článkom v línii vedúcej k modernému človeku. V skutočnosti sa ukázalo, že bol predkom orangutana a žil len pred 6 miliónmi rokov. Všeobecne najprijateľnejší postoj k sporu monogenetickej a multiregionálnej teórie podáva L. C. A i e l l o (1993, s. 73—96). Podľa neho aj fosílne nálezy potvrdzujú neprijateľnosť multiregionálnej hypotézy. Upozorňuje však, že ani genetické dáta nie sú bezchybné a paleontológovia by nemali ignorovať fosílne nálezy, hoci podľa niektorých genetikov musia tieto nálezy ustúpiť genetickým dôkazom.

Genetický výskum sa opiera o dva elementárne pojmy. Po prvé o pojem mutácií, ktoré sa akumulujú prekvapujúco vyrovnaným tempom. Po druhé pojem tzv. molekulárnych hodín vychádza z pozorovania, podľa ktorého tempo genetických zmien je v dlhodobej perspektíve také stabilné, že sa dá využiť ako východisko pri stanovovaní začiatku divergentného vývinu potomkov spoločného predka. Mitochondrická DNA (na rozdiel od jadrovej DNA) umožňuje presnejšiu identifikáciu recentných genetických zmien. Mitochondrická DNA sa na rozdiel od jadrovej dedí len po matke a iba dcéra môže ďalej rozvíjať túto líniu. Jej prednosťou oproti jadrovej DNA je to, že neovplyvňuje fenotyp (čo by mohlo skresliť skutočnosť).

Na základe predbežného vyhodnocovania genetického materiálu žijúcich ľudí prišiel T. D. K o c h e r (1991) k záveru, že pravlasťou ľudstva je Afrika a globálna distribúcia typov mitochondrickej DNA sa dá najľahšie vysvetliť ako výsledok troch migrácií z Afriky na ostatné kontinenty. Porovnávaním genetického materiálu štrnástich ľudí a štyroch šimpanzov zistil, že genetická vzdialenosť všetkých ľudí od šimpanzov, ako aj tempo ľudských genetických zmien sú prakticky rovnaké.

Naproti tomu u šimpanzov konštatoval až desaťnásobne väčšiu variabilitu. Už aj to poukazuje na pomerne úzky okruh predkov moderného človeka.

Uvedené pasáže o genetike sú zaujímavé z hľadiska tých jazykovedných teórií, ktoré sa týkajú glottogenézy. Spomínané staršie jazykovedné teórie a metódy veľmi pripomínajú to, čo sa odohráva v genetickom výskume. Pozoruhodné je predovšetkým, že v lingvistike sa analogické úvahy zjavili skôr ako v genetike (podobne ako teória evolúcie vznikla v lingvistike skôr, než Charles Darwin vydal dielo O pôvode druhov). V súvislosti s teóriami o vzniku jazyka treba spomenúť talianskeho lingvistu A. T r o m b e t t i h o, ktorý r. 1905 sformuloval v knihe *L'unità d'origine del linguaggio* monogenetickú teóriu, podľa ktorej sa všetky jazyky sveta vyvinuli z jediného spoločného prajazyka. Svojho času sa stala jeho teória, akceptovaná v kruhoch neolingvistiky, terčom sčasti oprávnenej kritiky. V súčasnosti základná myšlienka o spoločnom pôvode všetkých jazykov nachádza oporu v záveroch genetiky.

Ak akceptujeme genetické dôkazy o „africkej Eve", monogenetická teória jazyka sa stáva prijateľnou, hoci sa tu vynára otázka, či sa po desiatkach tisícoch rokov, ktoré uplynuli od hypotetického ľudského prajazyka, dá dokázať spoločný pôvod všetkých jazykov aj induktívne.

Veľa desaťročí po publikovaní Trombettiho glottogenetickej hypotézy a niekoľko desaťročí skôr ako v genetike vznikla na pôde historicko-porovnávacej lingvistiky metóda datovania rozpadu jazykových spoločenstiev v čase (podrobnejšie o nej Krupa, 1967). Táto metóda bola inšpirovaná rádiouhlíkovou metódou určovania veku organických nálezov, využívanou v archeológii a paleontológii. Rádiouhlíková metóda vychádza zo skutočnosti, že rýchlosť rozpadu rádioaktívneho uhlíka obsiahnutého v organických látkach zostáva konštantná. Tvorcom novej lingvistickej metódy, nárokujúcej si univerzálnosť, sa stal M. S w a d e s h , ktorý ju publikoval v práci *Lexico-Statistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts* (1952). Jeho spolupracovník R. L e e s použil v štúdii *The Basis of Glottochronology*, vydanej o rok neskôr (1953), iné pomenovanie, pod ktorým je takisto známa.

M. Swadesh vyšiel z predpokladu, že časť slovnej zásoby, jej základné jadro, sa vyznačuje vyššou stabilitou než slovná zásoba ako celok. Swadeshovo slovníkové jadro je oveľa užšie ako to, čo sa všeobecne pokladá za základný slovný fond. Pozostáva z 215 (dlhý zoznam) alebo zo 100 (krátky zoznam) slov. V skutočnosti nejde o slová, ale o pojmy či semémy, vybrané apriórne pre všetky jazyky. Kritérium porovnateľnosti si vyžaduje aspoň relatívnu nezávislosť od kultúry a o tú sa M. Swadesh usiloval, hoci nie vždy úspešne. V štádiu, keď porovnávané jazyky tvorili ešte jeden celok, dajme tomu ako nárečia prajazyka, participovali, pochopiteľne, na spoločnom slovníku. Po rozluke (ktorá mohla nastať napríklad v dôsledku migrácií) sa obidva porovnávané jazyky už mohli meniť nezávisle od seba. Inak povedané, zmeny, ktoré nastali v jednom jazyku, nemuseli prebehnúť v druhom jazyku a opačne. Postupom času niektoré spoločné slová zanikajú (v jednom alebo druhom jazyku) a nahrádzajú ich iné.

Glottochronologická metóda sa opiera o konštantnosť tempa zmien slovnej zásoby vo všetkých jazykoch. R. Lees vypočítal na základe údajov z trinástich jazykov, že percento retencie sa pri dlhom zozname rovná 81 % slov za tisíc rokov. To znamená, že z 215 slov dlhého zoznamu po uplynutí tisícročia zostane zachovaných 174 slov. Pri krátkom zozname je retencia vyššia a rovná sa 86 %. Tento rozdiel — 5 % — poukazuje na nerovnorodosť základného slovníkového jadra; slová vyjadrujúce elementárne pojmy majú dlhšiu životnosť ako slová späté s menej elementárnymi pojmami. Istý problém a zdroj nepresnosti možno vidieť v tom, že v jednotlivých jazykoch nemusia byť rovnako elementárne a rovnako stabilné tie isté slovné okruhy. Z toho by mohla aspoň čiastočne vyplývať istá rozdielnosť retencií skutočne zistených v prípade niektorých jazykov.

Glottochronológia predpokladá, že tempo zmien základného slovného fondu je relatívne pomalé a súčasne konštantné. Ku konštante vyjadrujúcej tempo zmien prišli tvorcovia glottochronológie na základe skúmania viacerých jazykov. Ak poznáme tempo zmien, uvažovali tvorcovia glottochronológie, a zistíme, koľko slov z vopred určeného a univerzálneho základného slovného fondu majú dva jazyky spoločných, môžeme vypočítať, kedy sa tieto dva jazyky vyčlenili zo spoločného materského jazyka.

Na výpočet času, pred ktorým sa dva príbuzné jazyky od seba odštiepili, bol skonštruovaný vzorec

$$d = \frac{\log C}{2 \log r},$$

kde d = čas v tisícročiach, C = percento zhodných prvkov zo zoznamu lexém v obidvoch jazykoch a r = retencia (0,81 alebo 0,86 podľa toho, či sa použije dlhší alebo kratší zoznam).

Lexikoštatistická metóda, sformulovaná najmä M. Swadeshom, R. Leesom a S. Gudschinskou (1956), vyvolala isté výhrady. Námietky smerujú hlavne proti presnosti metódy. Nie je dosť jasné, ako narábať s dubletami a ako posudzovať formálnu a významovú totožnosť porovnávaných slov vo dvoch rozličných jazykoch. A napokon nie je isté, či vôbec existujú lexémy neovplyvnené kultúrnym filtrom a či sa dá naozaj zostaviť takýto univerzálny zoznam. Najzávažnejšie výhrady však spochybňujú predpokladanú stabilnosť retencie v rozličných jazykoch a homogénnosť zoznamu.

Závažnú kritiku predpokladu o rovnosti retencie vyslovili K. Bergsland a H. Vogt (1962). Zistili, že moderná islandčina a riksmål vykazujú v porovnaní so starou nórčinou rozdiel v retencii 15—20 % (pri dlhom zozname) alebo 8—18 % (pri krátkom zozname). Nereálne nízke hodnoty d dostal pre slovanské jazyky aj I. Fodor (1962). V dejinách jazykov sa zjavne striedajú obdobia stabilnejšie, keď zmeny prebiehajú pomalšie, s obdobiami rýchlejších zmien. Takto vznikol menej silný variant glottochronologickej metódy — lexikoštatistika, ktorá si kladie

skromnejšie ciele: zistiť vzdialenosť dvoch skúmaných jazykov v percentách zachovaných slov.

Lexikoštatistika sa osvedčila medziiným pri výskume papuánskych a austronézskych jazykov. Lexikoštatistika je pilotná metóda, bez ktorej by bolo takmer nemožné zorientovať sa vo vzájomných vzťahoch stoviek jazykov na Novej Guinei a v Melanézii. V takejto jazykovej situácii lexikoštatistika vlastne pripravuje pôdu pre aplikáciu klasickej historicko-porovnávacej metódy, ktorá je podstatne náročnejšia na čas.

Vzhľadom na kritizované nedostatky glottochronológie si jazykovedec mimovoľne položí otázku, či je metóda molekulárnych hodín v genetike spoľahlivejšia ako lingvistická glottochronológia. Predpoklad spoľahlivosti „molekulárnych hodín", čiže stálosti tempa zmien, by však napriek presnosti za obdobie piatich miliónov rokov nemusel platiť na kratšie časové úseky — aj tu (podobne ako v jazykovede) je možné predstaviť si, že dlhé fázy stagnácie by mohli prerušovať krátke periódy rýchlejších zmien. Tento predpoklad sa však nepotvrdil. Tempo zmien mitochondrickej DNA je podstatne stabilnejšie než tempo jazykových zmien, ktoré, ako vieme, sa zrýchľuje pod tlakom búrlivých vonkajších okolností. Stačí porovnať rušné obdobie vo vývine angličtiny, keď prechádzala zo starého do stredného obdobia, s pokojným vývinom islandčiny. Podobne aj severná čínština sa vyvíjala — azda pod vplyvom nájazdov zo severu — rýchlejšie ako južná (porov. Hashimoto, 1976).

Genetika má s lingvistikou ešte ďalšiu styčnú plochu, o ktorej sme sa už letmo zmienili. Ak má celé ľudstvo spoločných predkov, nevyhnutne malo aj spoločný prajazyk a všetky vyhynuté i moderné jazykové zoskupenia či izolované jazyky sa vyvinuli z tohto prajazyka. Prirodzene, po desaťtisícoch rokov by sme márne hľadali hláskové korešpondencie medzi khoisanskými a altajskými jazykmi či medzi sinotibetskou rodinou a baskičtinou. Podnikajú sa však pokusy objaviť paralely medzi spoločenstvami definovanými geneticky a spoločenstvami definovanými lingvisticky. Takýto pokus načrtol L. L. Cavalli-Sforza (1988; 1989; 1991), ktorý pokladá termín rasa (v zmysle používanom najmä v anglosaskej literatúre) za málo osožný. Ľudstvo sa v minulosti členilo skôr na kmene či spoločenstvá na základe príbuznosti a pre tradičné spoločnosti to platí ešte aj v 20. storočí. Podľa neho medzi kmeňom a jazykom existuje často jednojednoznačná korelácia. Jazyky sú podľa neho orientačným vodidlom ku kmeňovej príslušnosti. L. L. Cavalli-Sforza odporúča sústrediť sa na domorodé populácie pred obdobím veľkých objavných ciest a pred následnými masívnymi presunmi populácií. Súčasne poznamenáva, že vo všetkých spoločenstvách sa vyskytujú prakticky všetky gény; rozdiely spočívajú skôr vo frekvenciách jednotlivých génov. Pretože sa genetická vzdialenosť postupom času pravidelne zväčšuje, jej hodnoty sa dajú využiť ako hodiny umožňujúce datovanie evolučných dejín. Nestačí však použiť jediný gén, ale priemerné hodnoty viacerých génov, ba kvôli istote treba porovnávať závery získané na

základe rozličných súborov génov. Stabilné tempo evolúcie sa dá predpokladať najmä u veľkých spoločenstiev a v obdobiach po pôvodnom osídlení. L. L. Cavalli-Sforza pracoval s molekulárnymi dátami získanými v kódových sekvenciách bunkového jadra. Prišiel k záveru, že genetická vzdialenosť medzi Afričanmi a Neafričanmi prevyšuje genetické vzdialenosti medzi populáciami mimo Afriky — vzdialenosť medzi Ázijčanmi a Austrálčanmi je v porovnaní s ňou iba polovičná a táto vzdialenosť je zasa viac ako dvojnásobne väčšia než vzdialenosť medzi Ázijčanmi a Európanmi. Tomu zodpovedá doba separácie 100 000 rokov pre Afričanov a Neafričanov, približne 50 000 rokov pre Austrálčanov a Ázijčanov a 35 000—40 000 rokov pre Ázijčanov a Európanov.

K podobným výsledkom prišli genetici, ktorí si zvolili odlišnú metódu a sústredili sa na výskum pomerne malého počtu génov zakódovaných v mitochondrickej DNA bunkových organel metabolizujúcich energiu. Mitochondrické gény — vďaka tomu, že sa dedia takmer výlučne po matke — sú vhodnejšie na odhady genetickej vzdialenosti. Navyše majú vyššie tempo mutácií, takže genetická vzdialenosť sa dá vypočítať z mutácií génov, nie z ich frekvencií. Tzv. mitochondrické hodiny teda vychádzajú z počtu akumulovaných mutácií, nie zo zmien génových frekvencií.

A. C. W i l s o n a jeho kolegovia (Wilson — Cann, 1992) vyrátali genealogický strom, podľa ktorého sa v Afrike pozoruje väčšia diferenciácia než hocikde inde — to znamená, že mitochondrická DNA sa tu vyvíjala dlhšie ako na iných kontinentoch a dá sa odvodiť od jedinej ženy. Táto africká pramatka žila pred 150 000 až 200 000 rokmi. Mitochondrické línie ostatných žien vyhynuli.

L. V i g i l a n t o v á (v súčasnosti pracuje na Pennsylvánskej štátnej univerzite) skonštruovala genealogický strom, ktorého štrnásť najstarších vetiev patrí výlučne do Afriky a z pätnástej vetvy sa rozkonárujú Afričania aj Neafričania (Vigilant a i., 1991). Neafričania — obyvatelia Európy, Ázie a Austrálie — sú si geneticky veľmi blízki a nachádzajú sa na vedľajších vetvách vyháňajúcich z pätnástej vetvy. Satoshi H o r a i a Kenji H a y a s a k a (Národný ústav genetiky, Japonsko) na základe výskumu vzoriek z Ázie a Afriky potvrdili, že mitochondrické línie vedú do Afriky.

Genetika sa pokúsila na základe genetických údajov zrekonštruovať aj postupnosť predhistorických migrácií. Praveká africká populácia mala z Afriky iba jednu cestu von — Suezskú šiju. Cez tú sa prvá migračná vlna prevalila približne pred 100 000 rokmi. Ďalšia vlna, najneskôr pred 40 000 rokmi (ak nie o 10 000—20 000 rokov prv), smerovala z juhovýchodnej Ázie do Austrálie. Keďže medzi Áziou a Európou nie sú a prakticky nikdy neboli nijaké prírodné bariéry a kontakty medzi nimi vlastne vždy existovali, separácia obidvoch populácií je najmladšieho dáta. Otázniky sú späté so zaľudnením Ameriky. Archeologické nálezy potvrdzujú osídlenie pred 15 000 až 35 000 rokmi, kým podľa genetických údajov sa osídlenie Ameriky začalo pred 30 000 rokmi.

Európa bola cieľom mnohých migrácií. Za pozostatok najstaršej z nich pokladal A. E. M o u r a n t Baskov. Ako argument mu medziiným poslúžil celosvetovo naj-

vyšší výskyt génu záporného Rh-faktora práve v baskickej populácii; tým istým smerom poukazuje aj výskum iných génov.

L. L. Cavalli-Sforza (1991) pokladá za tretí najdôležitejší objav koreláciu distribúcie génov s distribúciou jazykov. Prihliadal pritom hlavne na Greenbergovu klasifikáciu subsaharských jazykov. Čítankový príklad poskytuje bantuská jazyková rodina. J. H. Greenberg (1963; 1988) predpokladá, že jazyky Bantuov, roľníckej populácie strednej a južnej Afriky, vznikli odštiepením od prajazyka, ktorý bol rozšírený vo východnej Nigérii a Kamerune. Expanzia sa začala najmenej pred tromi tisícročiami. Dnešní Bantuovia podľa neho predstavujú populáciu, ktorej báza je lingvistická aj genetická. L. L. Cavalli-Sforza sa nazdáva, že genetický strom štyridsiatich dvoch svetových populácií veľmi presne zodpovedá genetickej klasifikácii jazykov. Vysvetlenie tejto korelácie nepodáva genetický determinizmus, ale história, vraví L. L. Cavalli-Sforza. Jazykové rozdiely môžu vytvárať alebo upevňovať genetické bariéry medzi populáciami. Ak sa nejaká skupina oddelí od celku a usadí sa inde, jej lingvistické aj genetické charakteristiky sa začnú vyvíjať iným smerom. Ak medzi populáciami nejestvujú bariéry, genetická a jazyková variácia je plynulá.

Vzťah medzi jazykovými zmenami a genetickými zmenami však neprebieha bez rušivých vplyvov zvonku. Vyskytujú sa dva druhy deformácií tohto vzťahu. Po prvé keď isté spoločenstvo prejde na iný jazyk, ako napríklad Kamčadali, ktorí prešli na ruštinu, prípadne Íri, ktorí očividne uprednostňujú angličtinu pred írčinou; obidve etniká sa vzdali svojho pôvodného jazyka a osvojili si jazyk nových vládcov.

Ako druhý prípad L. L. Cavalli-Sforza uvádza zámenu génov, spravidla čiastočnú, keď sa miešajú dve populácie. Tempo genetickej zmeny je postupné a pomalé v porovnaní so zmenou jazyka, ktorá môže nastať pomerne rýchlo. Jazyk si však zachováva svoju príslušnosť k istému zoskupeniu aj vtedy, ak prevzal veľké množstvo prvkov z iného jazyka. Napr. japončina, kórejčina a vietnamčina prevzali obrovský počet slov z čínštiny, a predsa sa nestali členmi sinotibetskej rodiny; podobne angličtina sa napriek vysokému podielu výpožičiek z francúzštiny a latinčiny nestala románskym jazykom. Dnešní Maďari hovoria jazykom, ktorý doniesli do Podunajska pomerne málo početní dobyvatelia od Uralu, a v súčasnej maďarskej populácii takmer niet stôp po génoch dobyvateľov. Ako pozoruhodné príklady takmer vyrovnanej zmesi geneticky rozdielnych populácií uvádza L. L. Cavalli-Sforza Laponcov v Škandinávii a Etiópčanov v Afrike. V lingvistike tvoria istú paralelu s takýmto stavom pidžiny a pidžinizované jazyky, ako je napr. novoguinejský tok pisin a indická nahalčina.

Príkladmi zjavnej disharmónie medzi genetickou klasifikáciou ľudských populácií a genealogickou klasifikáciou jazykov sú dnešná turečtina, jazyk guaraní v Paraguaji, drávidská rodina (údajne príbuzná s uralskými jazykmi a elamčinou), lapončina a i. Ak posudzujeme veci z opačnej strany, jazykmi altajskej rodiny, ako aj uralskými jazykmi hovoria mongoloidi i europoidi. Po španielsky i portugalsky

hovoria europoidi, mongoloidní Indiáni aj príslušníci čiernej rasy a rasový diapazón po anglicky hovoriacich spoločenstiev je ešte širší. Korelácia medzi geneticky definovanými spoločenstvami a lingvisticky definovanými spoločenstvami zrejme v súčasnosti slabne.

Jazyky sa menia nielen vďaka prenosu z jednej generácie na druhú, ale svoju identitu menia aj pod vplyvom mimojazykových a mimogenetických faktorov, najmä výbojov vedúcich k bilingvizmu a následne k novému monolingvizmu. Zmeny v slovnej zásobe nastávajú i pod tlakom slovného tabu a masívneho vypožičiavania. Už aj tieto skutočnosti môžu deformovať „čistý" jazykový vývin. Procesy tohto druhu nie sú vôbec výnimočné.

R. Bateman, I. Goddard, R. O'Grady, V. A. Funk, R. Mooi, W. J. Kress a P. Cannell v nedávno uverejnenej štúdii (1990) podrobujú kritike závery, ku ktorým prišiel Cavalli-Sforza. Upozorňujú na závažný rozdiel medzi genetickými mutáciami a jazykovými „mutáciami" (op. cit., s. 8). Na prvý pohľad sú analógie medzi vývojom živých tvorov a jazykom lákavé. Aj jazyk sa prispôsobuje meniacim sa podmienkam. Jazykové zmeny sa však môžu šíriť a uskutočniť v priebehu jednej a tej istej generácie na rozdiel od génových mutácií, ktoré sa šíria v priebehu niekoľkých generácií. Hybridizácia jazykov sa líši od genetickej hybridizácie. Hybridizácia jazykov totiž súvisí predovšetkým s vypožičiavaním slov. Veľkoplošné vypožičiavanie, najmä ak je obojstranné, môže zastrieť pôvodný vzťah dvoch jazykov. Problém tohto druhu predstavujú altajské jazyky. Ďalekosiahle zhody medzi jednotlivými vetvami (turkickou, mongolskou a tunguzsko-mandžuskou) niektorí lingvisti vysvetľujú ako dôkaz spoločného pôvodu, kým iní ako výsledok dlhodobého vzájomného ovplyvňovania.

Treba súhlasiť s R. Batemanom a kol., že mechanizmy evolučných procesov v jazyku sa väčšinou líšia od evolučných mechanizmov usmerňujúcich vývin živých tvorov. Aj keby sa potvrdila monogenetická teória, vzhľadom na to, že do vývinu jazykov sústavne zasahujú extralingvistické faktory, súčasná jazyková mapa je výslednicou tak „čistého" vývinu, ako aj mimojazykových tlakov. Tie sa prejavovali nielen nahrádzaním jedných jazykov druhými, ale aj vypožičiavaním slov a gramatických prvkov. A dá sa prepokladať, že význam mimojazykových faktorov s postupom času rastie, najmä vďaka migráciám a zániku jazykov, resp. procesmi zámeny jedného jazyka iným bez ohľadu na jeho pôvod. Preto by sa výskum možného paralelizmu mal sústrediť na tie oblasti, ktoré sa zavčasu izolovali od vonkajšieho sveta a vyvíjali sa bez skresľujúcich zásahov zvonku — napr. na Austráliu, Tasmániu, Novú Guineu, Ameriku a možno Čínu.

Otázka, nakoľko možno rátať s paralelizmom medzi genetikou a a subklasifikáciou jazykových spoločenstiev, sa vynára i na nižších hierarchických rovinách. Budú si napríklad Slováci a Rusi geneticky bližší ako Slováci a Maďari? A ak sú si Slováci a Česi čo do genetiky navzájom bližší než každý z nich s hociktorým iným susedným národom, nie je to skôr výsledok intenzívnych a všestranných kontaktov

v tomto storočí než produkt spoločného dedičstva? Na túto otázku sa nedá odpovedať bez dôkladnej znalosti historických okolností, ktoré môžu byť od prípadu k prípadu diametrálne odlišné. A viac svetla by na tento problém mohla vrhnúť analýza spôsobov šírenia jazykov, ako to máme doložené v histórii.

Bibliografia

AIELLO, L. C.: The Fossil Evidence for Modern Human Origin in Africa: A Revised View. American Anthropologist, *95*, 1993, s. 73—96.

BATEMAN, R. — GODDARD, I. — O'GRADY, R. — FUNK, V. A. — MOOI, R. — KRESS, W. J. — CANNELL, P.: Speaking of Forked Tongues. Current Anthropology, *31*, 1990, s. 1—13.

BERGSLAND, K. — VOGT, H.: On the Validity of Glottochronology. Current Anthropology, *3*, 1962, s. 115—123.

CAVALLI-SFORZA, L. L.: Genetic and Linguistic Evolution. Science, *244*, 1989, s. 1128—1129.

CAVALLI-SFORZA, L. L.: Genes, Peoples and Languages. Scientific American, November 1991, s. 72—78.

CAVALLI-SFORZA, L. L. — PIAZZA, A. — MENOZZI, P. — MOUNTAIN, J.: Reconstruction of Human Evolution: Bringing Together Genetic, Archaeological, and Linguistic Data. Proceedings of the National Academy of Sciences of the U. S. A., *85*, 1988, s. 6002—6006.

FODOR, I.: [Kritické poznámky k štúdii Bergsland, K. — Vogt, H.] Current Anthropology, *3*, 1962, s. 131—134.

GREENBERG, J. H.: The Languages of Africa. International Journal of American Linguistics, *29*, 1963, s. 1—177.

GREENBERG, J. H.: Language and Archaeology. Quarterly Review of Archaeology, *9*, 1988, s. 1, 8—9.

GUDSCHINSKY, S.: The ABC of Lexicostatistics. Word, *12*, 1956, s. 175—210.

HASHIMOTO, M.: The Agrarian and the Pastoral Diffusion of Languages. In: Genetic Relationship, Diffusion and Typological Similarities of East and Southeast Asian Languages. Tokyo, The Japan Society for the Promotion of Science 1976, s. 1—14.

KOCHER, T. D. — WILSON, A. C.: Sequence Evolution of Mitochondrial DNA in Humans and Chimpanzees. In: Evolution of Life. Red. S. Osawa — T. Honjo. Tokyo, Springer Verlag 1991.

KRUPA, V.: Nové cesty glottochronológie. Jazykovedný časopis, *18*, 1967, s. 167—170.

LEES, R.: The Basis of Glottochronology. Language, *29*, 1953, s. 113—127.

SARICH, V. M.: A Molecular Approach to the Study of Human Origins. In: Background for Man. Red. P. Dolhinow — V. M. Sarich. Boston, Little — Brown 1971, s. 60—81.

SWADESH, M.: Lexico-Statistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts. In: Proceedings of the American Philosophical Society, *96*, 1952, s. 452—463.

TROMBETTI, A.: L'unità d'origine del linguaggio. Bologna 1905.

VIGILANT, L. — STONEKING, M. — HARPENDING, H. — HAWKES, K. — WILSON, A.: African Populations and the Evolution of Human mtDNA. Science, *253*, 1991, s. 1503—1507.

WILSON, A. C. — CANN, R. L.: The Recent African Genesis of Humans. Scientific American, *266*, 1992, č. 4, s. 22—27.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 46, 1995, 2

ONOMAZIOLOGICKÉ SYMETRIE A ASYMETRIE V LEXIKE SLOVANSKÝCH JAZYKOV

JURAJ FURDÍK

FURDÍK, J.: Onomasiological Symmetries and Asymmetries in the Lexicon of Slavic Languages. Jazykovedný časopis, *46*, 1995, No. 2, pp. 74—82. (Bratislava)

In Slavic derivatology there is a considerable degree of homogeneity, parallelism of word-formational systems in Slavic languages. The realization of the system is language-specific. There are varied kinds of asymmetry among Slavic languages upon the level of word-formational motivation also in a word-formational structure of semantically equivalent lexems. The paper presents ten basic types of onomasiological asymmetries which are able to be mutually combined within the scope of individual pairs of Slavic languages.

Práce zo slovanskej derivatológie, zamerané na celkovú charakteristiku slovotvorby v slovanských jazykoch, väčšinou konštatujú značný stupeň jednotnosti, totožnosti, paralelnosti slovotvorných systémov v týchto jazykoch, či už v ich synchrónnom stave alebo v hlavných vývojových tendenciách (Lekov, 1958; Zwoliński, 1968; Lopatin — Uluchanov, 1983). Pravda, slovotvorný systém je mnohodimenzionálny (Dokulil, 1962) a práve vo vzájomných proporciách týchto formálnych aj sémantických dimenzií existuje aj medzi geneticky blízkymi jazykmi rad odlišností. Napriek tomu sa niekedy kategoricky tvrdí, že v slovotvorných systémoch takých príbuzných jazykov, ako sú slovanské jazyky, je nepomerne viac spoločných ako odlišných čŕt a odlišnosti sa týkajú viac či menej čiastkových a periférnych stránok týchto systémov; základný fond slovotvorných spôsobov, formantov a nimi vyjadrených slovotvorných významov, tvoriacich centrum systémov, je v slovanských jazykoch jednotný (Lopatin — Uluchanov, op. cit., s. 169).

Problém sa nám vidí zložitejší. Tvorenie slov (a širšie: pomenovaní) v jednotlivých slovanských jazykoch funguje v dialektike systému a jeho realizácie, vnútrojazykových a mimojazykových činiteľov. Genetická príbuznosť má zásadný dosah pre paralelnosť základných zložiek slovotvorného systému (porov. Sławski, 1974; 1976). Táto paralelnosť je podopretá aj typologicky, t. j. v podstate rovnakým spôsobom morfematického stvárnenia sémantických obsahov (Straková, 1985). Vyplýva to z úzkej spätosti morfologického a derivačného systému, z ich interakcie a komplementárnosti (porov. Skalička, 1960). Práve z nich možno vyvodiť desať

základných spoločných čŕt slovanskej slovotvorby, ako ich formulovali V. V. Lopatin a I. S. Uluchanov (op. cit., s. 170). Všetky sa týkajú morfematickej, morfonologickej a morfologickej, teda prevažne formálnej stránky tvorenia slov. Pravda, paralelný, ba v mnohom totožný inventár slovotvorných prostriedkov, postupov, typov a kategórií sa v rozličných jazykoch môže realizovať rozlične. Nemusí ísť pritom len o kvantitatívne rozdiely, napr. o rozdielnu produktivitu, frekvenciu alebo disponibilitu istých slovotvorných parametrov. Osobitosti vonkajšieho i vnútorného vývoja jednotlivých slovanských jazykov a ich nárečí, ich kontakty s inými jazykmi, spoločenské podmienky, za akých sa kodifikovali ich spisovné formy, intenzita preberania slov z iných jazykov a ich adaptácie v slovnej zásobe prijímajúceho jazyka, slovotvorná aktivita kodifikátorov pri dotváraní slovnej zásoby moderného jazyka, to všetko môže viesť k tomu, že paralelné systémy fungujú s odlišnými výsledkami. Pri slovotvornej konfrontácii ktorýchkoľvek dvoch slovanských jazykov (aj takých blízkych ako slovenčina a čeština či ruština, ukrajinčina a bieloruština, ba aj srbská a chorvátska podoba srbochorvátčiny) možno zistiť rozličné druhy a stupne asymetrie jednak na úrovni slovotvornej motivácie, teda pri voľbe pomenovacieho východiska, jednak v onomaziologickom stvárnení pomenovaného obsahu, t. j. vo formálnej slovotvornej štruktúre sémanticky ekvivalentných lexikálnych jednotiek. Systém tu poskytuje široký diapazón možností na realizáciu a tým aj na diferenciáciu onomaziologickej štruktúry pomenovania (porov. Horecký — Buzássyová — Bosák a kol., 1989, s. 21 a n.). Zdá sa, že túto diferenciáciu možno zovšeobecniť na niekoľko typov onomaziologickej asymetrie. Niektoré z nich neprekračujú oblasť slovotvorby v užšom zmysle, teda morfematického tvorenia jednoslovných pomenovaní, iné sa však dotýkajú aj ďalších dimenzií lexikálnej nominácie, predovšetkým lexikálnej sémantiky a tvorenia viacslovných (združených, resp. komplexných — porov. Straková, 1973, s. 10; Horecký — Buzássyová — Bosák a kol., op. cit., s. 34) lexikálnych jednotiek. A tak oproti desiatim spoločným črtám slovanskej slovotvorby, ktoré vymedzili V. V. Lopatin a I. S. Uluchanov, možno rovnako zistiť desať základných typov onomaziologickej asymetrie v sémanticky ekvivalentných dvojiciach lexikálnych jednotiek v konfrontovaných slovanských jazykoch. Takéto dvojice možno uviesť pri porovnávaní ľubovoľných slovanských jazykov. Materiál, ktorý sme na to použili, obsahuje príklady takmer zo všetkých slovanských jazykov,[1] vychádza však predovšetkým zo slovenskej lexiky.

[1] V štúdii sa obmedzujeme na analýzu substantív ako najvlastnejších pomenovaní. Pre nerovnakú prístupnosť prameňov lexikálneho materiálu sme popri slovníkoch čerpali aj z dokladov uvádzaných v rozličných jazykových príručkách a derivatologických monografiách. Išlo o tieto pramene:

a) slovníky: pre slovenčinu a češtinu: Krátky slovník slovenského jazyka, 1987; Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1978; Česko-slovenský slovník, 1979; pre ruštinu: Kollár — Dorotjaková — Filkusová — Vasilievová, 1979; pre ukrajinčinu: Bunganič, 1985; pre poľštinu: Stano — Buffa, 1975; Słownik języka polskiego I—III, 1978—1981; pre bulharčinu: Zemková, 1977;

V slovotvorbe slovanských jazykov možno zistiť tieto typy onomaziologickej asymetrie:

1. Najbežnejší je protiklad slovotvorne nemotivovaného slova (NM) v jednom jazyku a jeho slovotvorne motivovaného (M) ekvivalentu (derivátu alebo kompozita) v druhom jazyku. Zdalo by sa, že ekvivalencia NM — M je náhodná. Z hľadiska jednotlivých ekvivalentných dvojíc tento náhľad môže byť oprávnený, ale podrobnejší výskum ekvivalencie tohto typu môže ukázať isté zákonitosti v štruktúre slovnej zásoby daného slovanského jazyka aj v jej vývoji. V slovanských jazykoch sú totiž zriedkavé také sémanticky ekvivalentné dvojice NM — M, v ktorých obidva členy sú domáceho (slovanského) pôvodu. Nemotivované sú zvyčajne také slová, ktoré patria do centra slovnej zásoby; rozdiel v motivovanosti by teda znamenal aj rozdiel v postavení ekvivalentov v slovných zásobách porovnávaných jazykov. Ak prijmeme teóriu demotivačného cyklu (Furdík, 1981), môžeme predpokladať, že sémanticky ekvivalentné synchronicky nemotivované slová s odlišnou zreteľnosťou genetickej motivácie (Dokulil, 1962, s. 105—107) sú v jednotlivých slovanských jazykoch na nerovnakom stupni tohto cyklu. Porov. napr. rozdiely v zreteľnosti genetickej motivácie medzi substantívami čes.[2] *ves*, poľ. *wieś*, slovin. *vas* — rus., bulh., srbch. *село*, ukr. *сiло* — brus. *вёс-ка*, čes. *ves-nice* — slov. *ded-ina*, rus. *дерев-ня* (o stupňoch motivácie porov. Cienkowski, 1973).

Oveľa častejšie sú prípady, keď v protiklade NM — M je nemotivovaným ekvivalentom slovo prevzaté z neslovanského jazyka a oproti nemu stojí v druhom jazyku slovo motivované domácim slovom. Môže tu ísť aj o dávne prevzatia úplne integrované do slovnej zásoby daného jazyka. Porov. napr. motivačnú asymetriu sémantických ekvivalentov NM *komín* (slov., čes.), *komin* (poľ.), *комин* (ukr., bulh.), *mpyба* (rus., ukr.) — M *дим-ар* (ukr.), *дым-о-ход* (rus.), *dim-njak* (srbch.), *dim-nik* (slovin.), kde neraz aj v jednom jazyku koexistujú nemotivované prevzatia s domácimi derivátmi alebo kompozitami (ukr. *комин*, *труба* — *дим-ар*, rus. *труба* — *дым-о-ход*). Podobný protiklad NM — M je aj vo dvojiciach čes. *páteř* — slov. *chrbtica*, slov. *cmar* — čes. *pod-másl-í*, rus. *врач* — ukr. *лік-ар* a i. Zreteľnejší je rozdiel, ak je prevzaté pomenovanie v niektorom jazyku adaptované v menšej miere; porov. slov. *futbal* — čes. *kopa-ná*, srb. *фyтбол* — chorv. *nog-o-met*; slov. *basketbal*, rus. *баскетбол* — poľ. *koszyk-ówka*, srbch. *košar-ka*; poľ. *spacer* — slov. *prechádz-ka*; poľ. *aktor* — slov. *her-ec*; slov. *percento* — poľ. *od-set-ek*; rus. *акушер* — slov. *pôrod-ník*; rus. *мapрос* — slov. *ná-mor-ník* (ale aj vnútrorus-

---

b) príručky, štúdie, monografie: pre bieloruštinu: Krivickij — Michnevič — Podlužnyj, 1978; pre srbochorvátčinu: Sedláček, 1989; pre slovinčinu: Jurančič, 1971; pre lužickú srbčinu: Schuster-Šewc, 1990; Lewaszkiewicz, 1988.

Pre neprístupnosť adekvátnych prameňov sme nemohli uviesť materiály z macedónčiny.

[2] Vysvetlenie skratiek: slov. — slovenské, čes. — české, luž. — lužickosrbské, poľ. — poľské, ukr. — ukrajinské, rus. — ruské, brus. — bieloruské, srb. — srbské, chorv. — chorvátske, srbch. — srbochorvátske, slovin. — slovinské, bulh. — bulharské.

ké *матрос — мор-як*) atď. Možno teda povedať, že motivačná asymetria typu NM — M je v slovanských jazykoch prevažne výsledkom rôzneho priebehu kontaktových procesov a lexikálnych prevzatí.

2. Ak v dvojici porovnávaných slovanských jazykov sú obidve sémanticky ekvivalentné slová slovotvorne motivované, môžu sa líšiť spôsobom utvorenosti. Ide tu teda o protiklad derivát — kompozitum (D — K). Rozdiel v týchto dvojiciach môže byť dvojstupňový:

a) Slovotvorný základ derivátu môže byť sémanticky ekvivalentný s niektorým (obyčajne prvým) základom kompozita: slov. *dážď-nik* — srbch. *kiš-o-bran*, slov. *pad-ák* — srbch. *pad-o-bran*, čes. *jídel-níček* — poľ. *jadł-o-spis*, slov. *dobytk-ár* — rus. *скот-о-вод* atď.

b) Všetky slovotvorné zložky ekvivalentov sú navzájom odlišné, t. j. ich motivačné východiská sú úplne asymetrické: čes. *střed-ník* — slov. *bodk-o-čiarka*, slov. *roľ-ník* — ukr. *хліб-о-роб*, slov. *nástup-ca* — ukr. *спадк-о-ємец*, čes. *kopa-ná* — chorv. *nog-o-met*, srb. *стан-ица* — chorv. *kol-o-dvor* a pod.

3. Časté sú prípady, keď v jednom slovanskom jazyku jestvuje jednoslovné slovotvorne motivované pomenovanie (derivát alebo kompozitum) a jeho ekvivalentom v druhom slovanskom jazyku je syntakticky motivované, teda viacslovné (združené, komplexné) pomenovanie (o termínoch porov. Kuchař, 1963; Štraková, 1973; Horecký — Buzássyová — Bosák a kol., 1989): slov. *vreck-ovka* — rus. *носовой платок*, čes. *jídel-níček* — slov. *jedálny lístok*, slov. *štát-nik* — poľ. *mąż stanu*, luž. *pěstow-arnja* — slov. *materská škola*; slov. *maloobchod* — ukr. *роздрібна торгівля;* rus. *легкоатлет* — slov. *ľahký atlét*, bulh. *сеитбообращение* — slov. *osevný postup* atď.

Po prehľade rozdielov v realizácii spôsobov tvorenia pomenovaní obrátime pozornosť na rozdiely vo vnútornej štruktúre motivovaných slov. Ak máme na zreteli binárnu štruktúru derivátov, môžeme zistiť početné prípady asymetrie jednak pri slovotvornom základe, jednak pri slovotvornom formante. Keďže vlastným nositeľom motivačného vzťahu je slovotvorný základ, práve v jeho realizácii sa môžu ukázať pozoruhodné prípady asymetrie. Rozdiel tu môže byť dvojaký:

4. Sémanticky ekvivalentné deriváty môžu byť odvodené od motivantov patriacich v porovnávaných jazykoch do odlišných slovných druhov. To má zväčša za následok príslušnosť derivátov do vzájomne odlišných slovotvorných kategórií. Slov. deadjektívum *biel-izeň* patrí do kategórie názvov nositeľa vlastnosti, ekvivalentné čes. deverbatívum *prá-dlo* je názvom objektu deja. Slov. *hasi-č* je deverbatívne činiteľské substantívum, poľ. ekvivalent *straż-ak* „członek straży pożarnej" je desubstantívnym názvom podľa príslušnosti, pričom vzťah k činnosti pomenovanej osoby (*hasiť*) ani k objektu tejto činnosti (*oheň, požiar*) nie je v slovotvornej štruktúre poľ. derivátu vyjadrený. Porov. aj čes. deverb. *odbíje-ná* — poľ. desubst. *siatk-ówka*, srb. deadj. *нов-ине* — slovin. desubst. *čas-nik* atď.

5. Iným druhom asymetrie je lexikálna odlišnosť slovnodruhovo totožného motivanta (a teda aj slovotvorného základu) pri totožnom slovotvornom formante.

Sémantické ekvivalenty patria v oboch jazykoch do paralelnej slovotvornej kategórie, a keďže majú rovnaký slovotvorný formant, aj do paralelného slovotvorného typu. Onomaziologickú asymetriu tu spôsobuje vyjadrenie nerovnakého (hoci často obsahovo blízkeho) motivačného príznaku. Porov. čes. *úhoz* (u klaviristu, motivant *uhodit'*) — slov. *úder* (← *udrieť;* obidva deriváty sú utvorené transflexiou); slov. *stol-ár* — čes. *truhl-ář*; slov. *obyva-teľ* — rus. *жи-тель*; slov. *vzťah* — srbch. *odnos* (opäť transflexia); slov. *ráz-cest-ie* — srbch. *ras-krš́-e* (tvorené prefixálno-transflexným postupom); srbch. *voć-njak* (← *voće*) — slovin. *sadov-njak* (← *sad*); slov. *nemoc-nica* — srbch. *bol-nica*; slov. *spál-ňa* (← *spať*) — luž. *lěhar-nja* (← *lěhać*) a pod.

6. Najbežnejším typom onomaziologickej asymetrie je ekvivalencia derivátov so slovnodruhovo aj sémanticky ekvivalentnými slovotvornými základmi, ale odlišnými formantmi. Ak neberieme do úvahy derivačné ekvivalenty paralelné vo všetkých zložkách, teda prípady ako slov. *rýchl-osť*, čes. *rychl-ost*, poľ. *szybk-ość*, rus. *скор-ость*, potom práve pri tomto type je asymetria najmenšia a paralelnosť najzreteľnejšia. Vzťah medzi ekvivalentnými derivátmi tohto typu vo dvoch porovnávaných slovanských jazykoch je tu analogický ako vzťah medzi slovotvornými synonymami v rámci jedného jazyka (porov. Ohnheiser, 1979). Práve tento veľmi produktívny typ vyvoláva dojem vysokého stupňa slovotvornej homogenity medzi slovanskými jazykmi. Z bohatého materiálu uvádzame iba niekoľko vybraných príkladov: slov. *komin-ár* — čes. *komin-ík*, slov. *vreckov-ka* — čes. *kapesn-ík*; slov. *rýchl-osť* — srbch. *brz-ina*; slov. *ist-ota* — srbch. a bulh. *sigurn-ost*; slov. *ná-mor-ník* — rus. *мор-як*; slov. *dĺž-ka* — bulh. *дълж-ина*, slov. *prechádz-ka* — slovin. *sprehod-0*; slov. *biel-izeň* — rus. *бель-ё*; slov. *menš-ina* — poľ. *mniejsz-ość*; slov. *obyva-teľ* — poľ. *mieszk-aniec* — srbch. *stanov-nik*; srbch. *prognan-ik* — slovin. *pregnan-ec* atď.

7. Rozdielna štruktúra slovotvorných hniezd sa prejavuje v prípadoch, keď sémanticky ekvivalentné slová patria do slovotvorných hniezd sémanticky ekvivalentných motivantov, ale zaujímajú v nich v každom jazyku odlišné miesto. Vo vzťahu slovenčiny a češtiny sú takýmito ekvivalentmi napr. slov. *nájazd, nadjazd* — čes. *nájezd, nadjezd*. V obidvoch jazykoch patria tieto deriváty do slovotvorných hniezd slovesa *jazdiť* (slov.) — *jezdit* (čes.). V češtine sú však motivované prefixálnymi slovesami *najíždět, nadjíždět*, ktoré v slovenčine neexistujú. Spomenuté substantíva teda treba pokladať za motivované priamo východiskovým slovesom *jazdiť* (porov. Furdík, 1970). Podobne aj motivačné vzťahy rus. *ин-о-стран-ец* (tvorené kombinovaným kompozično-sufixálnym postupom) sú odlišné ako vzťahy jeho deriváciou utvorených sémantických ekvivalentov bulh. *стран-ник*, srbch. *stran-ac*, hoci v každom z týchto jazykov uvedené substantíva patria do slovotvorného hniezda substantíva *strana*. Na asymetriu v motivačných vzťahoch upozorňujú aj V. V. Lopatin a I. S. Uluchanov (1983, s. 183), keď konštatujú protichodný smer motivácie v rus. dvojici *победить* → *победи-тель* oproti čes. páru *vítěz* → *vítěz-iti*.

8. Závažný dôkaz spätosti slovotvorby a lexikálnej sémantiky poskytuje typ onomaziologickej asymetrie, pri ktorom sa vzťah sémantickej odvodenosti medzi dvoma významami jedného slova realizuje v druhom jazyku aj formálne v podobe slovotvornej odvodenosti. Máme tu do činenia s paralelnosťou sémantickej a slovotvornej motivácie (porov. Dolník, 1984). Napr. slov. synchrónne nemotivované substantívum *sedlo* má významy „časť konského postroja" (základný) a „horský terénny útvar" (odvodený na základe podobnosti). V bulh. je ekvivalentom tohto slova v základnom význame rovnako nemotivované slovo *седло*, v sekundárnom význame však jeho derivát *седл-овина*. Podobne srbch. *vreme* má v slov. v základnom význame nemotivovaný ekvivalent *čas*, v odvodenom význame prefixálno-transflexný derivát *po-čas-ie*. Zaujímavý je prípad, keď sa istý sémantický príznak vyjadruje v jednom jazyku gramaticky (morfologickou kategóriou), v druhom slovotvorne: slovenský motivačný vzťah *hora* → *po-hor-ie* sa v ruštine realizuje protikladom singuláru a plurálu: *гора* — *горы* (popri združenom pomenovaní *горная цепь*).

9. Opačný vzťah ako v predchádzajúcom type možno vidieť v prípadoch, keď jednému polysémickému derivátu v jednom jazyku zodpovedajú ako sémantické ekvivalenty druhého jazyka dva deriváty motivované rovnakým motivantom. Od subst. *север* je v bulh. odvodené viacvýznamové slovo *север-няк* s významami 1. „severný vietor", 2. „obyvateľ severu". Tieto významy sa v slov. vyjadrujú derivátmi: 1. *sever-ák* (univerbizovaný derivát zo slovotvornej kategórie názvov podľa pôvodu), 2. *sever-an* (obyvateľské meno). Ide tu o nerovnaké využitie „sémantickej kapacity" derivátu (porov. Honowska, 1979): jedna formálna slovotvorná štruktúra môže vyjadriť niekoľko slovotvorných významov, ktoré sa v inom jazyku vyjadrujú osobitnými formálnymi štruktúrami.

10. Doterajšie úvahy sa týkali odlišnej onomaziologickej realizácie rovnakých obsahov v rozličných slovanských jazykoch. Za onomaziologickú asymetriu však môžeme pokladať aj opačný jav: rovnakú onomaziologickú realizáciu odlišných obsahov. Ide o známy jav medzislovanskej slovotvornej homonymie. Nie je úlohou tejto štúdie dopodrobna rozvádzať príčiny vzniku medzislovanských slovotvorných homoným. Upozorňujeme len na niektoré prípady, ktoré sú výrečnými dokladmi medzislovanskej onomaziologickej asymetrie. Známa je napr. homonymia transflexných deverbatív slov. *záchod*, srbch. *zahod* (oboje s významom „toaleta, WC") voči poľ. *zachód*, slovin. *zahod* (oboje s významom „západ"). Príčinou je sémantický posun derivátov s touto štruktúrou v slov. a srbch. od primárneho dejového k lokálnemu významu, kým v poľ. a slovin. sa dejový význam zachoval. Opačný bol sémantický vývoj dvojice slov slov. *ústup* „ustúpenie" — poľ. *ustęp* „klozet": tu si slovenský derivát zachoval dejový význam a v poľskom sa vyvinul lokálny. Podstatou onomaziologickej asymetrie tohto typu je teda paralelnosť slovotvornej formy pri odlišnosti slovotvorného, resp. aj lexikálneho významu.

Uvedených desať typov onomaziologickej asymetrie sa môže kombinovať jednak navzájom medzi sebou (vertikálne), jednak v ekvivalentných dvojiciach medzi

viacerými jazykmi (horizontálne). Takto sa v súhrne všetkých slovanských jazykov môžu vyskytovať najrozmanitejšie kombinácie onomaziologickej asymetrie. Uvádzame niekoľko ilustratívnych príkladov kombinácií medzitypovej a medzijazykovej onomaziologickej asymetrie:

a) slov. a čes. *nemocnica*:
— poľ. *szpital* (NM — M, 1. typ);
— srbch. a rus. *bolnica/больница* (v porovnaní s poľ. 1. typ, v porovnaní s čes. a slov. sémanticky odlišný motivant — 5. typ);
— ukr. *лікарня* (k poľ. 1. typ, k ostatným odlišný motivant aj odlišný formant — 6. typ, slovotvorná homonymia k slov. *lekáreň*, čes. *lékárna* — 10. typ);

b) slov. *vreckovka*:
— čes. *kapesník* (odlišný formant — 6. typ);
— poľ. *chusteczka* (lexikálne odlišný motivant — 5. typ; odlišný formant — 6. typ);
— rus. *носовой платок* (komplexné pomenovanie oproti derivátom — 3. typ; lexikálne odlišný motivant — 5. typ);
— bulh. *носна кърпа* (oproti slov., čes. a poľ. rovnaké typy ako rus., oproti rus. bez asymetrií);

c) slov., čes. *dáždnik/deštník*:
— slovin. *dežnik* (bez asymetrií);
— srbch. *kišobran* (kompozitum oproti derivátom — 2. typ);
— poľ. *parasol(ka)* (fakultatívny formant je redundantný, slovo možno pokladať za nemotivované oproti ostatným motivovaným — 1. typ);
— rus. *зонт(ик)* (parametre rovnaké ako pri poľ., teda oproti slov., čes., srbch. rovnaké typy, oproti poľ. bez asymetrií);

d) čes., slov. *okamih*:
— rus. *мгновение* (kompozitum oproti derivátu — 2. typ);
— poľ. *moment* (nemotivované oproti motivovaným — 1. typ);
— srbch. *trenutak* (oproti poľ. 1. typ, oproti čes. a slov. 2. typ, oproti rus. lexikálne odlišný základ i odlišný formant — 5. a 6. typ).

Konfigurácie týchto onomaziologických asymetrií môžu prispieť k zisteniu miery onomaziologickej blízkosti alebo odlišnosti v slovnej zásobe porovnávaných slovanských jazykov. Zdá sa, že takto spresnený obraz o vzájomnom vzťahu slovotvorby slovanských jazykov je o niečo reálnejší, než by bolo paušálne konštatovanie o principiálnej jednote ich slovotvorných systémov.

Bibliografia

BUNGANIČ, P.: Slovensko-ukrajinský slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 688 s.

CIENKOWSKI, W.: Stopnie motywacji (Metodologia i terminologia lingwisticzna). Poradnik Językowy, 1973, s. 295—307.

Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979. 792 s.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.

DOKULIL, M.: Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov". Slovo a slovesnost, *24*, 1963, s. 85—105.

DOLNÍK, J.: Vzťahy medzi významami v polysémických slovách. Slovenská reč, *49*, 1984, s. 329—337.

FURDÍK, J.: Slovotvorná analógia a analogická slovotvorba. Jazykovedný časopis, *21*, 1970, s. 54—59.

FURDÍK, J.: Slovotvorne motivované slovo ako jazykový znak. In: Jazykovedné štúdie. *16*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 145—149.

HONOWSKA, M.: Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego (w dziesięcioleciu 1967—1977). Wrocław et al., Ossolineum 1979. 73 s.

HORECKÝ, J. — BUZÁSSYOVÁ, K. — BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.

JURANČIČ, J.: Slovenački jezik. Gramatika slovenačkoga jezika za Hrvate i Srbe. 2. vyd. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1971. 290 s.

KOLLÁR, D. — DOROTJAKOVÁ, V. — FILKUSOVÁ, M. — VASILIEVOVÁ, E.: Slovensko-ruský slovník. Bratislava — Moskva, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 768 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

KRIVICKIJ, A. A. — MICHNEVIČ, A. E. — PODLUŽNYJ, A. I.: Beloruskij jazyk dľa nebelorusov. 2. vyd. Minsk, Vyšejšaja škola 1978. 352 s.

KUCHAŘ, J.: Základní rysy struktur pojmenování. Slovo a slovesnost, *24*, 1963, s. 105—114.

LEKOV, I.: Slovoobrazovatelni sklonnosti na slavianskite ezici. Sofija, Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite 1958. 78 s.

LEWASZKIEWICZ, T.: Słowotwórstwo apelatywnych nazw miejsc w języku górnołużyckim. Wrocław et al., Ossolineum, Wydawnictwo PAN 1988. 290 s.

LOPATIN, V. V. — ULUCHANOV, I. S.: Schodstva i različija v slovoobrazovateľnych sistemach slavianskich jazykov. In: Slavianskoje jazykoznanije. IX meždunarodnyj sjezd slavistov. Doklady sovetskoj delegacii. Red. S. B. Bernštejn. Moskva, Nauka 1983, s. 169—184.

OHNHEISER, I.: Wortbildung und Synonymie. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie 1979. 246 s.

SEDLÁČEK, J.: Stručná mluvnice srbochorvátštiny. Praha, Academia 1989. 272 s.

SCHUSTER-ŠEWC, H.: O lexikálnej nominácii v lužickej srbčine. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Red. V. Blanár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990, s. 74—87.

SKALIČKA, V.: Vývoj jazyka. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960. 110 s.

SŁAWSKI, F.: Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. In: Słownik prasłowiański. 1.—2. Wrocław et al., Ossolineum, Wydawnictwo PAN 1974—1976.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec — F. Daneš. Praha, Academia 1978. 800 s.

Słownik języka polskiego. Red. M. Szymczak. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978—1981. 3 zv.

STANO, M. — BUFFA, F.: Poľsko-slovenský a slovensko-poľský slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 864 s.

STRAKOVÁ, V.: Substantivní derivace (v ruštině a češtině). Praha, Academia 1973. 132 s.

STRAKOVÁ, V.: Morfematická strukturace sémantických obsahů. Nástin derivační typologie. Praha — Třinec, Ústav pro jazyk český ČSAV 1985. 150 s.

ZEMKOVÁ, Ľ.: Bulharsko-slovenský slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 923 s.

ZWOLIŃSKI, P.: Wspólne tendencje słowotwórcze (derywacyjne) języków słowiańskich. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 89—99.

ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЕ СИММЕТРИИ И АСИММЕТРИИ В ЛЕКСИКЕ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

Р е з ю м е

В работах, посвященных общей характеристике славянского словообразования, обыкновенно констатируется значительная степень единства, сходства, параллельности словообразовательных (дальше — слбр.) систем в этих языках. Параллельный, во многом даже тождественный инвентарь способов словообразования, слбр. средств, типов и категорий, правда, в разных языках может быть реализован по-разному. Особенности внешнего и внутреннего развития отдельных славянских языков и их диалектов, контакты с другими языками, общественные условия, в которых произошла кодификация литературных языков, интенсивность заимствования иноязычных слов и их приспособления в лексике заимствующего языка, слбр. активность кодификаторов при пополнении словарного запаса языка на данном этапе его развития, все это может привести к взаимоотличающимся разультатам функционирования параллельных слбр. систем. Сопоставление словообразования каких-либо двух славянских языков (хотя бы настолько близких, как словацкий и чешский, русский, украинский и белорусский, даже сербский и хорватский варианты сербохорватского) ведет к определению разного рода и разной степени асимметрии как на уровне слбр. мотивации (выбор мотивирующего слова в качестве базы наименования), так и в ономасиологическом оформлении выражаемого содержания, т. е. по формальной слбр. структуре семантически эквивалентных лексических единиц. Система здесь открывает широкий диапазон возможностей для реализации и тем самым для дифференциации ономасиологической структуры наименования. Эту дифференциацию , по мнению автора, можно обобщить на десять основных типов ономасиологической асимметрии.

Приведенные нами десять типов этой асимметрии могут комбинироваться между собой по вертикали и в эквивалентных парах между несколькими языками по горизонтали. Таким образом, в совокупности всех славянских языков могут существовать самые разнообразные комбинации ономасиологической асимметрии.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 46, 1995, 2

MONOKOLOKABILNÉ SLOVÁ V SLOVENČINE*

ALEXANDRA JAROŠOVÁ

JAROŠOVÁ, A.: Nonce-words in Slovak. Jazykovedný časopis, *46*, 1995, No. 2, pp. 83—99. (Bratislava)

This paper examines words with a highly restricted syntagmatic capacity (collocability). The machine-readable version of the *Krátky slovník slovenského jazyka* (1987) — „The Concise Dictionary of the Slovak Language" (about 50,000 headwords) was used as the material base for the study. With the aid of the computer program WordCruncher we have identified entries containing comments relevant to the combinatorial capacity restrictions of the word. From a corpus of about 750 words and word meanings we have extracted 150 words, whose collocational paradigm is highly restricted and closed (most frequently it consists of one or two words). We have analysed the morpho-syntactic properties of these nonce-words and also the nominative and idiomatic status of the collocations containing these words.

Objektom nášho skúmania sú slová, ktoré majú v slovenčine veľmi obmedzenú spájateľnosť (kolokabilitu). Cieľom skúmania je: 1. určiť rozsah skupiny; 2. na základe morfologických a syntaktických vlastností jej členov načrtnúť vnútorné členenie skupiny; 3. konfrontáciou rozličných názorov s výsledkami našej analýzy osvetliť frazeologický status spojení s monokolokabilným slovom.

Materiál na analýzu sme získali z počítačovej verzie *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (1987; ďalej KSSJ), ktorú pomocou programu WordCruncher pripravil V. Benko (1991). Ďalšími, pomocnými programovými nástrojmi nám na základe nášho popisu vybral z korpusu hesiel tie, ktoré obsahujú sémantizačnú poznámku „*o* + podstatné meno v lokáli", použitú na vymedzenie triedy slov vo funkcii favointenčného participanta lexikálnej jednotky pri jej zapojení sa do vety. Takýchto hesiel je v KSSJ viac ako 600; z nich sme vybrali 25 slov, ktorých význam sa ukazoval ako najužší. Až na tri výnimky získaný súbor tvoria len slovesá.

Ďalej nám V. Benko vytvoril podkorpus hesiel, v ktorých sa za heslovým slovom nachádza poznámka „iba v spoj." (iba v spojení), „obyč. v spoj." (obyčajne v spojení), „iba v hovor. spoj.", „iba v hovor. expr. spoj.", „iba v príslov. výraze", „iba v príslov. spoj.", „iba vo fraz.", „iba v nadávkach a kliatbach", „iba v prirovnaniach", „obyč. v archaickom L" (lokáli). Všímali sme si iba prípady, keď sa označenie obmedzenej spájateľnosti týkalo celého slova a nie len niektorého z významov

* Túto prácu čiastočne financovala Grantová agentúra pre vedu (číslo grantu 1274/94).

polysémického slova. Komponenty latinských ustálených spojení používaných v slovenčine (*modus vivendi, kampes dolores*) sme do analýzy nezahrnuli.

Hesiel s označením „obyč. v spoj." (platným pre celé slovo) je v KSSJ 29, hesiel s označením „iba v spoj." 40 a hesiel s označením „v spoj." osem. Označenie „iba v príslov. výrazoch" sa vyskytuje pri dvoch heslách: *diváky* a *poly*. Ostatné uvedené varianty označenia („iba v hovor. spoj." atď.) sa pri jednovýznamových slovách vyskytujú v KSSJ po jednom exemplári (7 hesiel). Dokopy sa v KSSJ nachádza 86 hesiel s poznámkou typu „iba v spoj.". Ťažiskovými slovnými druhmi v tomto súbore sú substantíva (46 slov) a adverbiá (20 slov). Periférne postavenie majú slovesá (9 slov) a adjektíva (4 slová). Zvyšok (8 slov) pripadá na ostatné slovné druhy (okrem častíc). Časť slov analyzovaných v tejto štúdii použité programy neidentifikovali, pretože ich heslá neobsahovali poznámku týkajúcu sa spájateľnosti. Išlo o 21 monokolokabilných slov spracovaných v rámci frazeologickej časti hesla, t. j. za značkou ◉ (napr. frazémy *to je na zúfanie, to je na zošalenie, to je na neuverenie* sa v KSSJ nachádzajú v heslách príslušných slovies, frazéma *z čista jasna* sa nachádza v hesle *jasný* a pod.).

Istým indikátorom monokolokability je umiestnenie výkladu v štruktúre slovníkového hesla. Najčastejšie je takto spracovaný adjektívny komponent lexikalizovaných spojení terminologického typu, napr. *dózický, mimoúrovňový, gregoriánsky, gremiálny, meruôsmy, gréckorímsky, dvojtaktný, dvojkrídly*. Zriedkavo môže ísť aj o slovo iného slovného druhu, napr. *zob*. Adjektíva s úzko špecializovaným významom fungujúce v dvojslovných odborných pomenovaniach neboli v tejto práci predmetom našej analýzy, hovorili sme o nich na inom mieste (porov. Jarošová, 1993). Okrem spomínaných adjektív môžu byť takto spracované aj monokolokabilné slová fungujúce ako komponenty spojení frazeologického typu, napr. *fištrón, fit, vraný* a i. Časť slov, ktoré možno považovať za monokolokabilné, je spracovaná v KSSJ bežným spôsobom, t. j. bez obmedzujúcej poznámky a s bežným umiestnením výkladu za heslovým slovom (napr. *frenetický, zaprisahaný, dokorán*). Výber slov, ktoré počítačové programy neidentifikovali, som urobila na základe vlastnej introspekcie a upozornení kolegov. Časť monokolokabilných slov sa teda do okruhu našej pozornosti pravdepodobne nedostala.

Pri uvažovaní o monokolokabilite sa opierame o prácu F. Čermáka (1985), ktorý tento jav vymedzuje „vztahem externího prvku (např. *širý*) k výše zúženému kolokačnímu paradigmatu, které je tudíž zpravidla ozřejmuje jen prostým výčtem (zde substantiva *svět, moře, pole, pláň, krajina, obloha*); nejde tudíž pouze o spojitelnost s jedním dalším prvkem" (op. cit., s. 173). Kolokačná paradigma, ktorá v Čermákovej koncepcii patrí medzi základné pojmy, sa chápe ako „taková třída prvků (zde stále slov), s nimiž se všemi je prvek jiného paradigmatu schopen se obvykle a smysluplně kombinovat" (op. cit., s. 171). Monokolokabilné komponenty vystupujú v spojeniach (podľa autora ide o idiómy) ako prvky sémanticky prázdne a voči významu idiómu ako nemotivujúce (op. cit., s. 174). Z toho vyplýva, že

„platnost pojmenování, jehož se monokolokabilní prvek účastní, vzniká až na úrovni celku, vlastního syntagmatu" (ibid.).

V slovenskej odbornej literatúre sa zo skupiny spojení, v ktorých sa nachádzajú monokolokabilné slová, analyzovali predložkovo-menné spojenia, resp. minimálne frazeologické jednotky (Peciar, 1958; Ondrus, 1966; Miko, 1973; Smiešková, 1974, 1984; Dvonč, 1984; Mlacek, 1984). F. M i k o a kol. (1989, s. 15, 16, 27) uvádza niektoré frazémy (*byť v pomykove, prísť na mizinu*) ako príklady spojení, ktoré sú „na ceste k odumretiu" pre ich oslabenú obraznosť a modálno-expresívnu aktuálnosť. Styčné plochy s našou problematikou má aj štúdia E. K r o š l á k o v e j (1993) o archaických gramatických a lexikálnych prvkoch v slovenských frazémach. Viacerým monokolokabilným slovám venuje pozornosť Ľ. K r a l č á k (1993) v súvislosti s problematikou neobrazných frazém. Problematika monokolokabilných slov sa týka aj súsloví (*ani vtáčka, ani letáčka*, resp. *ani vtáčka-letáčka; ani chýru, ani slychu; cesta-necesta; hlava-nehlava; škoda-preškoda, beda-prebeda; všetko-všetučko; dávno-pradávno*); o týchto útvaroch v slovenčine písal J. M l a c e k (1984), v češtine ich analyzoval V. K ř í s t e k (1958) a ich fungovanie v modernej angličtine nedávno skúmal J. N o s e k (1994). Jednotlivé frazémy, napr. *byť v trapiech, zhorieť do tla, div divúci*, boli spracované v popularizačných príspevkoch v rámci jazykovej kultúry. Monokolokabilitou slov vo vzťahu k tzv. frazeologicky viazanému významu slova sa zaoberala V. N. T e l i j o v á (1972), o prezentácii týchto slov vo výkladovom slovníku písala N. Z. K o t e l o v o v á (1978).

Obmedzená spájateľnosť je veľmi relatívny pojem. Môže ísť o s é m a n t i c k y obmedzenú spájateľnosť (keď sa kolokačná paradigma kľúčového slova dá vymedziť pomocou spoločného sémantického príznaku rozličného stupňa abstrakcie) alebo o l e x i k á l n e obmedzenú spájateľnosť (keď má kolokačná paradigma podobu výpočtu „lexikálnych partnerov", predstavujúceho často nemotivovaný výber zo širšej lexikálno-sémantickej skupiny); (porov. Apresian, 1974, s. 61). Pri obmedzenej spájateľnosti nie je vždy jasné, o aký typ kolokačnej paradigmy ide, či o uzavretý, alebo o otvorený. Napr. pri slovese *oteliť sa* nemusí byť v texte použité slovo *krava* (hoci má absolútnu prednosť). Konkrétna lexikálna realizácia subjektu deja môže mať podobu názvu niektorého z plemien hovädzieho dobytka alebo podobu pomenovania kravy podľa sfarbenia srsti, podľa charakteru, veku a pod. Nakoniec je možná aj realizácia v podobe vlastného mena. Slovo *krava* uvedené v sémantizačnej poznámke pri slovese *oteliť sa* slúži teda ako označenie veľmi úzkeho hyperonyma pre špecifickejšie pomenovania vrátane proprií (v aktuálnom prehovore). Spoluvýskyt týchto slov sa nemusí realizovať ako tesné spojenie. Bežné je aj ich dištančné syntaktické použitie. Spojenia so slovesom *oteliť sa* patria medzi pravidelné kombinácie v zmysle realizácie možností morfologických a syntaktických transformácií. Takže ani v prípade veľmi obmedzenej sémantickej spájateľnosti nejde o frazeologickosť v pravom zmysle slova, pretože nemôžeme hovoriť o uzavretej kolo-

kačnej paradigme (o výpočte „lexikálnych partnerov"). Kolokačná paradigma s hyperonymom typu *krava, ovca, mačka, pes* (v slovníku v tvare „o krave", „o ovci" a pod.) je len krajným prípadom širších „zoologických" paradigiem zachytených v KSSJ — napr. o živočíchoch, o vtákoch, o cicavcoch, o hmyze, o hydine, o hovädzom dobytku. Analogicky sú v KSSJ predstavené kolokačné paradigmy z iných tematických oblastí, napr. o človeku, o osobe, o dvojici, o jednotlivcoch, o dieťati, o mužovi, o batoľati a pod.; o rastlinách, o stromoch, o obilí a pod.; o veciach, o organických látkach, o niečom sypkom, o niečom pohybujúcom sa, o tekutinách, o dopravných prostriedkoch, o plavidlách, o hudobných nástrojoch; o zvuku, o duševných schopnostiach, o citoch; o hodinách (ako hyperonyme pre špecifickejšie pomenovania typu *budík, kukučky* atď.).

Ľavointenčná spájateľnosť naznačená pomocou úzkeho rodového hyperonyma je v KSSJ predstavená 16 slovesnými heslami: *gágať* (o husi), *cválať* (o koňovi, o jazdcovi), *bliakať* (o koze, ovci, teľati), *bučať* (o hovädzom dobytku), *behať sa* (o krave), *teliť sa* (o krave), *oteliť sa* (o krave), *mňaukať* (o mačke), *grúliť* (o ošípanej), *húkať sa* (o prasnici), *oprasiť sa* (o prasnici), *prasiť sa* (o svini), *nahúkať sa* (o svini), *bahniť sa* (o ovci), *ďavkať* (o psovi), *mečať* (obyčajne o koze a ovci). Slovesá *kikiríkať* a *krákať* sú spracované podľa jednotnej definičnej schémy zvukových slovies: „vydávať zvuk..." a subjekt deja je uvedený v rámci príkladu. Jestvuje pásmo prechodu, kde sa sémantická spájateľnosť láme akoby na lexikálnu; slovo uvedené v sémantizačnej poznámke je dominantou pre rad (spravidla neveľký) možných synoným. Napr. pri slovese *špúliť sa* so sémantizačnou poznámkou „o ústach, perách" môže ísť o expresívne zdrobneniny ako *papuľka, ústočká*, ale aj o slová z nižšieho štylistického registra: *huba, gamby, pysky* a pod. Analogická je situácia pri subjektovom význame slovesa *klipkať* (o očiach, viečkach) a do istej miery aj pri slovese *prerezať sa* (o zuboch). Slovesá *špúliť sa* a *klipkať* majú aj pravovalenčné pandanty: *špúliť* (ústa, pery) a *klipkať* (očami, viečkami).

Okrem možnosti výberu zo synonymického radu realizujú tieto slovesá vo vete všetky morfologické a syntaktické transformácie, ktoré im dovoľuje ich lexikálny význam. V našom korpuse slov so silne obmedzenou ľavointenčnou spájateľnosťou je niekoľko slov, pri ktorých v pozícii subjektu deja, resp. nositeľa stavu musí stáť konkrétna lexikálna jednotka: *kýšiť sa* (o mlieku), *nabrznúť* (o mlieku), *napršať* (o daždi; tu môže byť aj neosobná podoba). Takúto sémantizačnú poznámku majú aj tri adjektíva: *upret(n)ý* (o zraku), *jastrivý* (o zraku), *tackavý* (o chôdzi). Pri týchto adjektívach sa dá uvažovať aj o spracovaní pomocou poznámky „obyč. v spoj.": *jastrivý* obyč. v spoj. *jastrivý zrak, tackavý* obyč. v spoj. *tackavá chôdza* a pod. Takisto slovesá *načiahnuť, vytrešťť, špúliť, klipkať* (očami) bolo možné spracovať ako ostatné heslá s obmedzenou pravointenčnou spájateľnosťou: *ceriť, vyceriť, škeriť, vyočiť si, vypleštiť, vyplaziť* (iba v spoj. *ceriť zuby* atď.). Korpus slovies so silne obmedzenou ľavointenčnou spájateľnosťou sa teda pomerne zreteľne člení na dve sémantické skupiny: 1. slovesá vyjadrujúce typické dynamické príznaky zvie-

rat dôležitých pre človeka (zvieracie zvuky, rodenie mláďat); 2. slovesá vyjadrujúce typický pohyb, resp. vlastnosť určitých častí ľudského tela (*špúliť sa, klipkať, prerezať sa*). Izolovane stoja slovesá *kýšiť sa, nabrznúť, napršať*. K skupine troch slovies, vyjadrujúcich pohyb častí ľudského tela (*špúliť sa, klipkať, prerezať sa*) sa sémanticky priraďujú spomínané pravovalenčné slovesá (*ceriť, vyceriť, škeriť, vyočiť si, vytrešťiť, vypleštiť, vyplaziť, špúliť, klipkať, načiahnuť* atď.). Súbor slov, ktoré sú v KSSJ spracované ako súčasť ustáleného spojenia (formálne je to vyjadrené poznámkou „iba v spoj.", „obyč. v spoj." atď.), obsahuje okrem 10 slovies označujúcich pohyb častí ľudského tela aj 3 sémanticky izolované slovesá: *tanúť* (*tanie mu to na mysli*), *uchnúť sa* (*nik sa oň ani neuchne*), *tangovať* (*to ma netanguje*). Ako súčasť frazémy sú spracované tri slovesá vyskytujúce sa v syntakticky analogických konštrukciách. Ide o slovesá *vynachváliť* (*nevedieť, nemôcť si vynachváliť niekoho, niečo*), *vynačudovať sa* (*nevedieť sa, nemôcť sa dosť vynačudovať*), *vynadívať sa* (*nevedieť sa, nemôcť sa dosť vynadívať na niekoho, niečo*).

Monokolokabilita prídavných mien je zaujímavá tým, že zasahuje aj do morfologickej problematiky. Malú skupinku adjektív, ktorá sa nenachádza priamo v našom korpuse, ale do určitej miery s ním súvisí, predstavujú prídavné mená *hodný/nehodný, dlžný, vinný*, ktoré si v niektorých významoch (používaných iba predikatívne) zachovali krátky tvar (*hoden/nehoden, vinen, dlžen*) a používajú sa iba v mennom prísudku. (Táto ich vlastnosť je vyznačená aj v KSSJ). Z lexikálneho hľadiska ide o výlučnú spájateľnosť so sponovými slovesami *byť, ostať* a niektorými ďalšími z ich rozšíreného okruhu, ako sú uvedené v *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 370—374). (Adjektívum *rád* sa spája so sponovým slovesom len v jednom z piatich významov.) „Sponovou" monokolokabilitou sa vyznačuje i dvojica nesklonných adjektív *kvit* a *paf* (s istou toleranciou aj *fit*). Pri prvom z nich je to v KSSJ explicitne vyznačené: *kvit* iba v prísudku so sponovým slovesom *už som, už sme s tebou kvit*. Výlučná spájateľnosť so sponovým slovesom je vyznačená pri adjektíve *povďačný*. K tomuto typu spájateľnosti smerujú aj adjektíva *škodný* a *účastný*, ktorých prvý význam („škodlivý"; „prejavujúci účasť") už zastaráva.

Iným prípadom v rámci monokolokability prídavných mien je jav, ktorý takisto hraničí s morfologickou a súčasne s ortografickou problematikou (spôsob písania slova spolu/oddelene). Máme na mysli tvary prídavného mena v predložkovo-menných konštrukciách (v platnosti príslovkových výrazov) typu *na bielo* (písané aj *nabielo*), *do biela* (písané aj *dobiela*). Okrem týchto predložkových spojení sa tvary *bielo, biela* ako genitív alebo akuzatív nikde inde nevyskytujú (ak odhliadneme od homonymnej príslovky *bielo*); sú vyčleniteľné pri mechanickej segmentácii textu napr. pomocou počítača. Ako samostatné slovo sa nevyskytujú ani ako lexikografický konštrukt v rámci odkazovacieho aparátu. Odkazovací systém KSSJ má jednotnú podobu: lemma *biely* obsahuje sublemmu *na bielo* s odkazom pozri *nabielo*; lemma *nabielo* informuje o variante *na bielo*. Na ich slovnodruhovú príslušnosť niet jednotného názoru. Š. Peciar (1958), F. Miko (1973) a E. Smiešková

(1974) ich nazývajú prídavnými menami v tvare menného skloňovania, resp. tvarmi neúplnej paradigmy menného skloňovania. V tomto hodnotení sa rozchádzajú s *Morfológiou slovenského jazyka* (1966, s. 616), v ktorej sú tieto slová nazvané spodstatnenými prídavnými menami. Z hľadiska pravopisu je jednotne vyriešená iba variantnosť písania prísloviek vyjadrujúcich farbu. Možnosť napísania príslovky *zahorúca* dovedna aj oddelene na rozdiel od výrazov *za studena, na studeno, za tepla, na žeravo* akiste ovplyvnila existencia druhého významu — *zahorúca* = „ihneď" (Smiešková, 1984, s. 74). Na rozdielne riešenie pravopisnej podoby prísloviek *zamokra* (písané aj *za mokra), namokro* (písané aj *na mokro)* a príslovkových výrazov *za vlhka, na vlhko* vplývala azda ich frekvencia. E. Smiešková (op. cit., s. 74) v takýchto prípadoch hovorí o „nerovnomernosti a nedôslednosti analógie".

Doteraz sme sa zaoberali prídavnými menami v špecifických syntaktických konštrukciách (predikatívne výrazy, príslovkové výrazy), ktoré sa našej problematiky dotýkajú len okrajovo; „sponová" monokolokabilita niektorých adjektív, ako aj „predložková" monokolokabilita reliktných adjektívnych tvarov súvisí viac s problematikou slovnodruhových prechodov.

Dve monokolokabilné prídavné mená z nášho korpusu by sme vzhľadom na ich spoločnú „významovú" funkciu vo vzťahu k substantívu mohli nazvať intenzifikátormi (porov. Čermák, 1985, s. 183). Ide o adjektíva *detný* (iba v spojení *detné deti*) a *treskúci* (iba v spojeniach *treskúci mráz, treskúca zima*). Heslovú stať adjektíva *mačný, máčny* tvoria dve frazémy: *ani mačný mak, máčik; ani za, o mačný mak, máčik* (porov. aj spojenie *ničového nič* v Slovníku slovenského jazyka, 1959—1965; ďalej SSJ). V SSJ sú uvedené aj adjektíva *divúci, pravdúci, tmúci* ako súčasť ustálených spojení *div divúci, pravda pravdúca, tma tmúca*. M. I v a n o v á - Š a l i n g o v á (1971, s. 62) ich hodnotí ako prevzaté a knižné. V bežnom hovorenom jazyku sa môžeme stretnúť so spojením *roky rokúce*. V analogickej funkcii, hoci nie vo forme tautologickej gradácie, F. Čermák (1985) uvádza aj adjektíva *frenetický (potlesk)* a *hurónsky (smiech)*.

Ako súčasť ustálených spojení KSSJ uvádza expresívne adjektívum *hrmený (tisíc hrmených, sto hrmených)* a radovú číslovku *neposledný (v neposlednom rade)*. O tomto spôsobe spracovania by bolo možné uvažovať ešte pri adjektívach *očitý (svedok), dohľadný (v dohľadnom čase), nadpolovičný (nadpolovičná väčšina)* i pri ďalších. Kolokačná paradigma niektorých adjektív — ako napr. *žabomyší* alebo *úhlavný* — sa vyznačuje tým, že popri substantíve, ktoré má v spojeniach najvyššiu frekvenciu (v tomto prípade substantívum *vojna*, resp. *nepriateľ*), obsahuje aj jeho synonymá a kvázisynonymá (napr. *spory, hádky*, resp. *protivník, odporca*).

Monokolokabilita s u b s t a n t í v veľmi často predstavuje výlučnú spájateľnosť s určitou predložkou. Takéto predložkové tvary, významovo často podobné príslovkám, sa v KSSJ uvádzajú dvojako. Pri prvom spôsobe sa vyznačí ich výlučná spájateľnosť s určitou predložkou, pri druhom spôsobe sa uvedie predložkový výraz aj s určitým slovesom (slovesami). Prvým spôsobom sú spracované substan-

tíva *počesť* iba v spoj. *na počesť*, *úkor* iba v spoj. *na úkor*, *letok* iba v spoj. s predl. *vták v letku*, *úhona* obyč. v spoj. *bez úhony*, *tretica* obyč. v spoj. *do tretice*, *prestanie* iba v spoj. *bez prestania*, *poly* iba v príslov. výrazoch *cez poly*, *v poly*, *diváky* iba v príslov. výraze *na diváky*, *popuk* iba v spoj. *do popuku*, *neznámo* v spoj. *do neznáma*, *z neznáma*. Spojenia *jedným vrzom*, *ktorým (týmto) ďahom*, *v ktorých (týchto) ďahoch* charakterizuje prítomnosť prívlastku (formálne) adjektívneho typu. Osamotene stojí spojenie *ani zbla*, kde nevystupuje predložka, ale spojka. Pri týchto predložkovo-menných výrazoch možno považovať okruh slov, ktoré sa s nimi spájajú, za otvorenú paradigmu, napr.: *salvy*, *slávnosť*, *prípitok na niečiu počesť* alebo *na počesť niekoho*, *obohatiť sa na niečí úkor* alebo *na úkor niekoho*, *ísť na úkor zdravia*; *vták v letku*, *chytiť niečo v letku*; *človek bez úhony*, *vyjsť z niečoho bez úhony*; *pokúšať sa o niečo do tretice*, *do tretice potešiť niekoho*; *čítať bez prestania*, *tárať bez prestania*; *preťať niečo v poly*, *oblapiť*, *chytiť niečo v poly* atď. Spojenia *na počesť* a *na úkor* môžu fungovať tak v platnosti príslovkového, ako aj predložkového výrazu. Dvojica spojení *od nepamäti* a *od pradávna* funguje v platnosti prísloviek času. Spojenie *od nepamäti* je v KSSJ spracované ako frazéma. Pravopisná podoba *odnepamäti* zavŕšila jeho lexikalizáciu a zaradilo ho k slovám typu *oddávna*, *oddnes*, *odvčera*, *odteraz* a pod.

Spôsob prezentácie substantíva ako súčasti predložkového spojenia sa uplatňuje aj pri nasledujúcej skupine slov: *vrchstôl* iba v spoj. s predl. *za*, *tlo* iba v spoj. *do tla*, *doživotie* obyč. v spoj. *na doživotie*. Túto skupinu považujeme za odlišnú od predchádzajúcej, lebo okruh slovies, s ktorými sa uvedené príslovkové výrazy môžu spájať, je minimálny. Lexikografické spracovanie hesla by preto mohlo mať podobu: *vrchstôl* obyč. v spoj. *sadnúť si za vrchstola* alebo *za vrchstôl*, *sedieť za vrchstolom*; *tlo* iba v spoj. *zhorieť*, *spáliť do tla*; *doživotie* obyč. v spoj. *odsúdiť na doživotie*, hovor. *dostať doživotie*. Analogickým spôsobom sú totiž spracované aj substantíva *úľuba* obyč. v spoj. *pozerať s úľubou* a *posledok* iba v spoj. (*robiť*, *vydržať*) *do posledku*.

Prvá skupina substantív funguje ako komponent predložkového spojenia s príslovkovou, resp. prívlastkovou platnosťou (*dostať sa z niečoho bez úhony*, *človek bez úhony*). Tu možno uvažovať o statuse minimálnej frazeologickej jednotky. Druhá skupina substantív funguje ako komponent rozsiahlejšieho ustáleného slovného spojenia (*zhorieť*, *spáliť do tla*; *odsúdiť na doživotie*; *pozerať s úľubou*; *robiť*, *vydržať do posledku*). O lexikologicko-frazeologickom statuse celého spojenia, ako aj o statuse jeho jednotlivých komponentov (menného aj slovesného) možno uvažovať ďalej (porov. Molotkov, 1967, s. 16; Ďurčo, 1984, s. 251).

V rámci monokolokabilných substantív, ktoré vystupujú ako komponent verbálno-menného zvratu (t. j. sú v KSSJ spracované druhým zo spomínaných spôsobov), možno vyčleniť mikrosystém slov s kolokačnou paradigmou tvorenou určitými slovesami pohybu: *vander (ísť na vandry)*, *zvedy (ísť*, *poslať na zvedy)*, *skusy (ísť*, *prísť na skusy)*, *ústrety (ísť*, *vyjsť niekomu v ústrety)*. Substantívny komponent v predložkovom

páde vnáša do spojenia všeobecný „význam" účelu, čo sa prejaví pri parafrázovaní spojenia pomocou účelového infinitívu: *ísť na zvedy* — „ísť získavať informácie", *ísť na skusy* — „ísť niečo zistiť", *ísť na vandry* — „ísť sa túlať" (hist. „ísť získavať odborné skúsenosti"). Význam spojenia *v ústrety* je zvláštnym konglomerátom účelového, spôsobového a smerového odtienku. Toto spojenie sa nielen adverbializovalo, ale aj propozicionalizovalo (*v ústrety* čomu). Svojím účelovým významom inklinuje k tejto skupine aj spomínaný výraz *na diváky*, ktorý má o niečo širšiu spájateľnosť.

Ďalší mikrosystém tvoria predložkové pády substantív, ktoré sa spájajú s pomocnými slovesami (so sponovým, prípadne s fázovými): *byť v nepráve; byť v pomykove, dostať sa, prísť do pomykova; priviesť, uviesť niekoho do pomykova; dať sa, pustiť sa za pasy; dostať sa na pretras*. Tu možno spomenúť substantívum (resp. verboid) *trapy*, ktoré sa používa len v archaickom lokáli *v trapiech (byť v trapiech)*. Konštrukčne odlišné sú spojenia *mať niečo vo forote* a *dať, dostať hobľa* s prechodnými slovesami všeobecného významu.

Spojenia typu *byť v pomykove, dostať sa na pretras* sa vyznačujú o niečo vyšším stupňom významovej integrity ako predchádzajúce typy spojení. Ich syntaktická stavba nemá nič spoločné s funkciou komponentov a sémantická participácia komponentov na celku sa dá stanoviť ťažšie ako napr. v konštrukcii *som v úzkostiach* (porov. charakteristiku príslušného slovesno-menného predikátu u E. P a u l i n y h o , 1981, s. 257). Chápať však spojenia obsahujúce predložkové pády *v pomykove* a *do pomykova* ako dokonalé frazeologické zrasty nie je zatiaľ možné, lebo vo vedomí nositeľov jazyka ešte jestvuje možnosť použitia slova *pomykov* ako plnohodnotného substantíva (o čom svedčia viaceré príklady z kartotéky Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV). Nie je vylúčené použitie tohto slova v nominatíve a v akuzatíve: *Môj pomykov som zakryl poznámkou*. (A. Chudoba) — ..., *aby zmenšil pravdepodobnosť, že... niekto... odhalí pomykov* (P. Karvaš). Možno nájsť i konštrukcie, v ktorých je toto substantívum rozvité prívlastkom: *Záverom znel... potlesk, uvádzajúci V. Štrbu do škrtivého pomykova*. (P. Karvaš) — ... *Janoška sa vzdychom vyslobodila z ťažkého pomykova*. (K. Lazarová). Syntaktická platnosť daných predložkových pádov je v istých konštrukciách zreteľnejšia ako vo frazeologizovaných zvratoch *byť v pomykove, dostať sa do pomykova*: ... *pomáhala mu z pomykova*. (M. Urban) — *V tom pomykove sa mu zdala ešte krajšia...* (R. Moric) — ... *lebo sa cítil v pomykove a nenachodil iného východiska*. (J. Cíger-Hronský).

Vysokým stupňom idiomatickosti sa vyznačujú aj spojenia s monokolokabilnými komponentmi *pochop, potucha* (tendenciu k monokolokabilite má aj substantívum *šajn*): *mať (nemať)* o niečom *(ani) pochopu, potuchy, šajnu* (posledné spojenie má príznak hovorovosti). Tieto zvraty majú jednoslovný významový ekvivalent *(ne)vedieť, (ne)tušiť*, ktorý dokumentuje ich sémantickú nerozložiteľnosť. K nim sa primkýnajú frazémy *mať (nemať) filipa* a *mať (nemať) fištrón* (kvalifikované ako hovorové a expresívne).

Ako komponent frazémy boli v KSSJ predstavené substantíva *mizina (vyjsť, prísť, dostať sa na mizinu)*, *beťah (na kýho, kieho beťaha)* a *žúžoľ (čierny ako žúžoľ)*. Možno uvažovať o tom, či by sa poznámka „iba vo fraz." (prípadne „obyč. vo fraz.") nedala uplatniť aj pri spracovaní substantív vo (formálne) kvalifikačných spojeniach *posledný mohykán, minister bez portfeuille, skyva chleba, posledné pomazanie*, pri spracovaní (formálne) parataktických spojení *mam a klam, bez ladu a skladu*, verbonominálnych zvratov *žiť, byť pod knutou*; *byť v krážoch, dostať sa do krážov; niet, nevidieť, nechyrovať ani vtáčika, ani letáčika* (resp. *ani vtáčka letáčka); niet o ňom ani chýru, ani slychu (ani vidu, ani slychu); pochádzať kdesi z tramtárie (bývať kdesi v tramtárii, chodť do tramtárie)*. V rozprávkových textoch možno nájsť doklady na fungovanie substantíva *tramtária* aj mimo ustálených spojení, napr. v úlohe propria môže mať nominatívnu podobu.

Ucelenú skupinu monokolokabilných substantív tvoria slovesné podstatné mená (často so zápornou časticou), ktoré vystupujú v predložkovom páde a v konštrukcii plnia funkciu príslovkového určenia, prívlastku alebo prisponovej časti menného prísudku. Ide o výrazy typu *na nepoznanie (zmeniť sa), na zaplakanie (je to na zaplakanie, domácnosť na zaplakanie), na nevydržanie (bolesť* a pod.), *do zošalenia (roboty)*.

E. S m i e š k o v á (1974, s. 209) poukázala na nejednotnosť spracovania týchto výrazov v SSJ, keď niektoré z nich sa hodnotia ako frazeologizmy (*na zaplakanie, na neuverenie, na dohodenie*) a iné nie (*na zúfanie, na nevydržanie, na nepoznanie*). V KSSJ sú tieto výrazy spracované jednotne; pri slovesnom hesle vystupujú ako súčasť frazeologickej konštrukcie so sponovým slovesom: *je to na zaplakanie, to je na neuverenie, to je do zúfania, na zúfanie, to je na zošalenie, to je na zbláznenie, je to na nevydržanie, je to na dohodenie (kameňom)*. Ako súčasť frazeologickej konštrukcie s konkrétnym slovesom je uvedené substantívum *nepoznanie (zmeniť sa na nepoznanie)*. Dve frazémy majú podobu nominálnej konštrukcie: ***bolesť*** (a pod.) *na nevydržanie, bolesť na nevypovedanie*. Rozsah KSSJ nedovolil uviesť všetky slovesné podstatné mená realizujúce sa v rámci tejto frazémy, napr. expresívne výrazy *na skapanie, do zbesnenia*. Výrazy *o pretrhnutie, do pretrhnutia (pracovať), na počudovanie, nad pomyslenie* nie sú súčasťou nášho korpusu, lebo ich substantívne komponenty nie sú monokolokabilné. Výraz *na pohľadanie* nie je zachytený ani v SSJ, ani v KSSJ. Súdiac podľa príkladov z kartotéky Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, dáva sa prednosť konštrukciám *takého* chlapa (a pod.) ***treba pohľadať***; chlap (a pod.), *akého treba pohľadať*. Takto je riešený aj slovenský ekvivalent českého výrazu *k pohledání* v Česko-slovenskom slovníku (1979).

Monokolokabilné p r í s l o v k y sú zo slovotvorného hľadiska lexikalizovanými pádmi substantív (v menšej miere adjektív a čísloviek) alebo sú utvorené aj od prísloviek ako výsledok analogickej slovotvorby *(poruke, naporúdzi, nazmar, navnivoč, zajedno, najedno; najavo, zadobre, načistom)*. Štyri z nich majú tvar lexikalizovaného inštrumentálu substantíva: *dupkom, bitkom, blkom, ladom*. Slovotvorne bokom stojí expresívna príslovka *cimpr-campr*. Väčšina z týchto prísloviek patrí

podľa *Morfológie slovenského jazyka* (1966, s. 608) medzi stavové príslovky (v rámci širšej skupiny obsahových prísloviek). O stavových príslovkách sa tu hovorí, že ide väčšinou o príslovky primárne vlastnostné, ktoré v konštrukciách so sponovými a niektorými inými slovesami vyjadrujú rozličné stavy. Aj formulácia „väčšina z nich patrí svojím základným významom medzi príslovky spôsobu" (op. cit., s. 571) naznačuje, že „spôsobový" a „stavový" význam prísloviek sa chápe ako problém polysémie. Tomuto chápaniu do istej miery protirečí tvrdenie, že v spojení *je mi príjemne* v porovnaní so spojením *tvári sa príjemne* „ide v podstate o použitie príslovky spôsobu, totiž o obsahové použitie" (op. cit., s. 572). Isté nedôslednosti v chápaní stavových prísloviek sa prejavili pri zaraďovaní monokolokabilných prísloviek do významových skupín. Príslovky *navnivoč* a *nazmar* sú uvedené v skupine prísloviek príčiny (op. cit., s. 569, 599) aj v skupine stavových prísloviek (op. cit., s. 610) v tých istých lexikálno-syntaktických konštrukciách. Nejde teda o ilustráciu dvoch významov alebo ilustráciu odlišného syntaktického použitia. V obidvoch skupinách sa uvádza aj monokolokabilná príslovka *naporúdzi* v spojení *mať naporúdzi*. Dôslednejšie rieši túto problematiku J. Šikra (1991, s. 169—176), ktorý uvádza, že hoci pre väčšinu stavových prísloviek je vzťah predikácie sekundárnou syntaktickou funkciou, dochádza pri týchto pôvodne spôsobových príslovkách k zmene hierarchicky najvyšších syntakticko-sémantických a lexikálno-sémantických sém: modifikačné syntakticko-sémantické zapojenie sa mení na predikačné a integračná lexikálna séma spôsobu sa mení na sému stavu.

Ťažko hovoriť o stavovom význame monokolokabilných prísloviek ako izolovaných slov, no o spojeniach obsahujúcich tieto príslovky možno konštatovať, že plnia funkciu predikátu stavového významu, napr. *vyjsť najavo, dať najavo; ísť, vyjsť, prísť, prichádzať nazmar; ísť, vyjsť, prísť, vychádzať navnivoč; vyjsť zajedno; byť zajedno s niekým v niečom, byť zadobre s niekým; byť si načistom v niečom, byť naporúdzi; mať niečo naporúdzi, mať niečo poruke; to mi (mu, jej) je fuk.* Spojenia *horieť (chytiť sa, blčať) blkom, roztrhať na cimpr-campr, vlasy mu stoja dupkom, bitkom nabitý, vypiť na ex, učiniť (urobiť) zadosť čomu, ležať ladom* obsahujú sloveso (resp. slovesný tvar) s konkrétnym významom a vyjadrujú spôsob deja v širšom zmysle (t. j. s odtienkom miery). Výraz *z mosta do prosta*, ktorý sa spája skoro výlučne so slovesami hovorenia, je v KSSJ uvedený ako súčasť príslušného frazeologizmu (pri hesle *most*).

Bokom stojí spojenie *zavčas rána*, ktoré sa podľa významu podobá spojeniam *skoro ráno, zavčasu ráno* (porov. aj *včera ráno, zajtra ráno*), ale genitívny tvar substantíva evokuje analógiu so spojením *za včasrána*. Príslovka *preškoda* sa vyskytuje v súsloví *škoda, preškoda*. Izolovane stojí príslovka *osebe* v spojení *sám osebe*, ktorej význam sa podľa KSSJ blíži významu častice. Monokolokabilné komponenty sú aj v príslovkách so spojovníkom *lárom-fárom, dínom-dánom, cik-cak, skrz-naskrz, zoči-voči* (posledné spojenie je aj predložkou). Tieto útvary už stoja na hranici zloženého slova.

Monokolokabilná predložka *vospust* sa v KSSJ uvádza ako súčasť frazém *žiť vospust sveta; rozprávať, tárať vospust sveta*. Latinská predložka *per* je uvedená ako súčasť ustálených spojení *piť per tu, byť s niekým per tu*. Monokolokabilné citoslovce *muk* sa vyskytuje v spojení *ani muk*. Citoslovce *ťapušky* sa vyskytuje len v súsloví *ťap, ťap, ťapušky*. Komponenty súslovia *bim, bam, bom* sa zvyčajne tiež vyskytujú iba spolu. Citoslovce *prebeda* sa vyskytuje len v súsloví *beda, prebeda*. Aj medzi citoslovcami je dosť tzv. pseudoidiómov, t. j. spojení komponentov, z ktorých ani jeden nie je osobitným slovom, ale spolu predstavujú zvukovú paralelu: *láry-fáry, dínom-dánom, čary-mary-(fuk)*. Komponenty súslovia, ktoré sa píšu so spojovníkom, nevystupujú v KSSJ ako samostatné odkazovacie heslá; výnimku tvorí súslovie *tik-tak*.

Na záver sa dotkneme otázky zaradenia skupiny spojení s monokolokabilnými slovami do frazeológie. Podľa F. Čermáka (1985) je pre oblasť idiomatiky (frazeológie) charakteristické to, že sa v nej nepoužívajú bežné princípy jazykovej kombinatoriky. Idióm (frazéma) je anomálna kombinácia komponentov (z hľadiska formy, sémantiky alebo obidvoch aspektov súčasne). Stupeň idiomatickosti spojenia sa meria stupňom jeho anomálnosti (op. cit., s. 235). Ide o syntagmatickú (kolokačnú) anomálnosť (sémantickú alebo formálnu) a paradigmatickú anomálnosť (sémantickú — absencia významu, alebo formálnu — absencia slovného druhu). Ako kritérium idiomatickosti vystupuje aj miera transformačných možností v rámci aktuálneho prehovoru. Monokolokabilita je podľa autora výrazne anomálna črta (op. cit., s. 174). „Lexikálny partner" monokolokabilného slova je členom minimálnej kolokačnej paradigmy, monokolokabilné slová prakticky netvoria virtuálne paradigmy (lexikálno-sémantické skupiny). Príklady na spojenia s monokolokabilným slovom autor rozčlenil na dve skupiny. Spojenia prvej skupiny sú nesporné idiómy: *přijít na mizinu, dávat bacha, berná mince, jít k duhu, gordický uzel, je mu to fuk, jít na kutě, spustit bandurskou, nemít na vybranou, dát někomu za vyučenou, brát něco v potaz, dát něco najevo, něco k snědku, o přítrž*. Spojenia druhej skupiny majú konkrétny denotát, čo nie je pre idiómy príznačné. Okrem toho, ako upozorňuje autor, tieto spojenia majú čiastočne motivovaný význam: *obrátit něco naruby, sedět obkročmo, očitý svědek, poulit oči, třeštit oči, pokradmu se dívat, v neposlední řadě, tratoliště krve* a iné. Autor nazýva tieto spojenia kváziidiómy. S ohľadom na nižšiu mieru idiomatickosti ich umiestňuje do frazeologickej periférie, t. j. „do pásma přechodu do pravidelného jazyka" (op. cit., s. 205).

V. N. Telijová (1972, s. 486) chápe skúmanie podstaty frazeologickosti ako explanáciu príznaku viazanej (nesvobodnej) spájateľnosti slova. Pri objasňovaní tohto príznaku sa opiera o koncepciu D. M. Šmeľova, v ktorej sa tento jav vysvetľuje ako odchýlenie sa od všeobecne platných pravidiel výberu a spájateľnosti slova. Na rozdiel od F. Čermáka nevidí V. N. Telijová anomálnosť len v silne obmedzenej kolokabilite (kvantitatívny faktor anomálnosti), ale zdôrazňuje to, že zo sémanticky možnej množiny „partnerov" si kľúčové slovo „vyberá" len niektoré

z nich. Ide o anomálnosť vo výbere „partnerov", ktorá sa zakladá na úze, nie na sémantickej kompatibilite. V. N. Telijová striktne rozlišuje dva typy monokolokability. Prvý typ predstavuje monokolokabilita daná tzv. úzko špecializovaným významom slova. Druhý typ je charakteristický tým, že minimálna kolokačná paradigma je výberom z množiny slov sémanticky kompatibilných. Prvý typ predstavujú spojenia, ktoré nie sú súčasťou frazeológie (*ščuriť glaza, prolivnoj dožď, vpalyj život, morosit dožď, zajadlyj ochotnik, rybolov, sportsmen* a pod.). Monokolokabilné slovo tu má status samostatnej sémanticky plnohodnotnej jednotky s nominatívnou funkciou. Tento typ koreluje v podstate s útvarmi, ktoré F. Čermák nazýva kváziidiómy.

Druhý typ spojení (tvoriaci štyri podtypy) by sme mohli súhrnne nazvať ako frazeologický. Monokolokabilné slová prvého podtypu majú uzavretú kolokačnú paradigmu, v ktorej je výber prvkov motivovaný úzom, napr. *neoslabnyj interes, vnimanije (*zabota)*. Druhý podtyp tvoria spojenia, v ktorých v úlohe monokolokabilných komponentov vystupujú archaické slová so zachovaným pôvodným významom. Tretí podtyp frazém tvoria tie, v ktorých monokolokabilné slovo nemá svoj význam. Prejavuje sa to tak, že pri nich nie je možné vystopovať paradigmatické vzťahy s inými slovami. Štvrtý podtyp sú spojenia slov, ktoré sa jedno bez druhého nevyskytujú: *koka s mokoj, semo i ovamo*.

Ak sa pracuje s obraznosťou ako s vrcholom kriteriálnej hierarchie (Miko, 1989; Soták, 1989), potom sa na periférii frazeológie ocitne aj taký typ frazémy s monokolokabilným slovom, akým je frazeologický zrast, pretože desémantizovaný monokolokabilný komponent nemôže participovať na vytvorení obrazu. Centrom frazeológie sa potom stávajú menej idiomatické, ale viacej obrazné spojenia — frazeologické celky. Naopak, v koncepciách vinogradovského typu, kde najvyššie stojí kritérium idiomatickosti (nerozložiteľnosti), sú jadrom frazeológie práve frazeologické zrasty (vrátane tých s monokolokabilným slovom). Dvojkritériová koncepcia (v ktorej sa obraznosti a idiomatickosti pripisuje približne rovnaká dôležitosť — porov. Mlacek, 1984) musí mať aj dvojjadrové frazeologické centrum (frazeologické zrasty a celky), pretože uvedené kriteriálne príznaky sú vo vzťahu nepriamej úmery. Vo všetkých koncepciách sa tie spojenia, v ktorých jeden komponent vystupuje viac-menej v pôvodnom význame (tzv. frazeologické spojenia), pokladajú za frazeologickú periférium (u F. Čermáka, ako sme videli, je hranica frazeológie, a teda aj frazeologická periféria, posunutá podstatne ďalej). Komponent frazeologického spojenia, ktorý sa vyznačuje istou anomálnosťou (kombinatorickou a sémantickou), môže byť „nezvyčajný" v dvojakom zmysle. Slovo s neutrálnou spájateľnosťou nemá v danej kombinácii slov ani jeden zo svojich bežných významov. Unikátny „význam" získava až v rámci frazémy. Monokolokabilné slovo má formu a význam spojenia zabudované v sebe. Dokáže ho predpovedať.

V prácach zaoberajúcich sa problematikou monokolokability sú určité zhody, ale aj rozdiely v nazeraní na frazeologickosť spojení s monokolokabilnými slovami.

Nefrazeologickosť spojení typu *krava sa otelila*, zdá sa, nevyvoláva pochybnosti. Sloveso predpovedá len druh subjektu svojho deja, nie konkrétne pomenovanie. Kolokačná paradigma slovesa má principiálne otvorený charakter. Kolokačná paradigma slovies typu *ceriť, vytreštiť* je v podstate uzavretá, lebo ide o synonymický rad dominánt *zuby* a *oči*, čiže o množinu sémanticky definovateľnú. Sloveso *vyceriť* nemôže predpovedať, či spojenie bude mať podobu *vycerila svoje malé zúbky* alebo podobu *pes vyceril žlté tesáky*. Nazdávame sa, že ani spojenia typu *vyceriť zuby* nepatria do korpusu frazeologizmov.

Spojenia typu *na čierno, za mlada, od mališka* tvoria dnes (z veľkej časti) už len pravopisný variant príslovky.

Veľmi špecifickou skupinou sú predložkové tvary substantív typu *bez úhony, na úkor, na počesť, v letku, na diváky, do popuku*. Spájateľnosť konštrukcií ako celku je pomerne široká (menšie možnosti má len trojica výrazov *do popuku, na diváky, do tretice*). Znakom adverbializácie predložkového spojenia je podľa Š. P e c i a r a (1958), Z. R u s í n o v e j (1972) a F. M i k u (1973) to, že príslušné podstatné meno stratilo skoro všetky pádové tvary, „vypadlo z paradigmy". Dôležitým prejavom prechodu predložkového výrazu medzi adverbiá je podľa Š. Peciara (op. cit., s. 213) strata významovej súvislosti výsledného tvaru s pôvodnými významami jeho komponentov. Formálnym prejavom zakončenosti slovnodruhového prechodu predložkového spojenia je spôsob jeho písania dovedna. Š. Peciar (op. cit., s. 215) uvádza spojenia, ktoré sa napriek takému znaku adverbializácie, ako je „vypadnutie z paradigmy", píšu oddelene: *do popuku, do tla, na nepoznanie, za pasy, od nepamäti*. Pri odôvodňovaní tohto stavu poukazoval autor na fungovanie substantív *pasy* a *nepamäť* v staršom jazyku aj mimo predložkového pádu. Písanie výrazov *do tla* a *do popuku* dovedna by považoval autor za odôvodnené, ale podľa neho tomu bráni jestvovanie analógie s inými výrazmi (*do základov; do popukania, pučiť sa od smiechu*).

A. I. M o l o t k o v (1967, s. 16) na rozdiel od Š. Peciara tvrdí, že význam adverbializovaného spojenia v tej či onej miere vyplýva z významu jeho komponentov, hoci tu možno pozorovať istý posun. Strata významovej súvislosti nie je príznačná pre vznikajúci príslovkový výraz, ale pre minimálnu frazému. Preto ak sa určitý predložkový výraz napriek vypadnutiu substantíva z paradigmy píše oddelene, je to dôkaz jeho frazeologizácie, nie adverbializácie. Analýza dokladov z kartotéky Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV ukazuje, že spojenia *do popuku, bez prestania, bez úhony, na diváky, do neznáma* sú skôr minimálne frazémy ako príslovkové výrazy. Význam spojení obsahuje hodnotiacu modalitu, pričom nie úplne racionálnu, ale modalitu expresívne zafarbenú. Inak treba hodnotiť predložkové výrazy *v poly, cez poly, v letku, na úkor, na počesť*. Spojenia *v poly* a *cez poly* považujeme za príslovkové výrazy (porov. *dopoly, napoly*). Prvé z nich sa v *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 589) píše dovedna a druhé, málo frekventované, sa píše oddelene vďaka svojej slovotvornej „nemodelovosti". Spojenie *v letku* nevyjadruje v tex-

toch spôsob deja na rozdiel od príslovky *letkom* alebo zriedkavejšej príslovky *letky*, ale vyjadruje súbežný dej. Ide skôr o voľné spojenie (porov. spracovanie hesla v SSJ a tam uvádzané príklady *za letku, do letku*). Výrazy *na počesť* a *na úkor* sa funkčne správajú ako sekundárne predložky. Ostatné analyzované spojenia s monokolokabilným substantívom a adverbiom majú podľa nášho názoru frazeologický charakter.

Závery

V rámci monokolokability možno vyčleniť okruh centrálnych javov súvisiacich s frazeológiou (monokolokabilita ako prejav jazykovej anomálie), a okruh periférnych javov súvisiacich na jednej strane s lexikálnou sémantikou nocionálnych pomenovaní (problematika úzko špecializovaných konkrétnych významov), na druhej strane s gramatikou (problematika lexikalizácie istých predložkovo-menných a sponovo-menných spojení v špecifických syntaktických funkciách).

Jav stojaci na hranici (resp. za hranicou) monokolokability je jav veľmi obmedzenej sémantickej spájateľnosti. Tento typ spájateľnosti reprezentuje skupina ľavovalenčných slovies označujúcich fyziologické prejavy zvierat (*ďavkať, grúliť, otelíť sa, ožrebiť sa* a pod.). Ich kolokačnú paradigmu tvoria hyponymá rodového hyperonyma. Spájateľnosť slovies s konkrétnou sémantikou tvorí prechodné pásmo medzi obmedzenou lexikálno-sémantickou spájateľnosťou slova a monokolokabilitou slova ako príznakom komponentu frazémy. Spájateľnosť niektorých adjektív tvorí zasa prechodné pásmo medzi monokolokabilitou a morfológiou (oblasťou slovnodruhových prechodov). Ide o adjektíva vyznačujúce sa výlučnou predikatívnou zapojenosťou (*kvit, paf, fit*) a o reliktné adjektívne tvary vystupujúce v príslovkových výrazoch. Za nesporne monokolokabilné možno označiť 9 pravovalenčných slovies označujúcich pohyby častí ľudského tela: *ceriť, vyceriť, škeriť, vyplaziť, vypleštiť, vytreštiť, klipkať (čím), špúliť, načiahnuť*. Sémanticky sa k nim primkýnajú 3 ľavovalenčné slovesá: *špúliť sa, klipkať* (o očiach a viečkach), *prerezať sa* (o zuboch). Najfrekventovanejšieho „lexikálneho partnera" možno chápať ako reprezentanta neveľkého radu možných synoným. Tieto spojenia stoja na hranici frazeológie; spojenia s expresívnymi slovesami sú už jej súčasťou. Slovesá *vyočiť, vynačudovať sa, vynadívať sa, vynachváliť, tangovať, tanúť, uchnúť sa* považujeme teda za komponenty príslušných frazém.

Tri adjektíva (*detný, hrmený, treskúci*), ktoré majú v KSSJ vyznačenú monokolokabilitu, sú reprezentantmi väčšej skupiny prídavných mien — intenzifikátorov, ktoré majú vo svojom význame hodnotiaci (kvalifikujúci) komponent: *roky rokúce, mačný mak, ničového nič, tma tmúca, zaprisahaný nepriateľ (protivník), žabomyšia vojna (hádka, spor), vraný kôň* atď. Tento typ adjektív pokladáme za komponent ustálených spojení frazeologického typu. Monokolokabilný komponent lexikalizo-

vaných spojení typu *mimoúrovňová križovatka* je konštrukčným prvkom analytického pomenovania, ktoré je súčasťou terminologických podjazykov. Centrálnou oblasťou monokolokability sú substantíva (často s adverbializovanou sémantikou) a samotné adverbiá. Monokolokabilné substantíva považujeme za súčasť frazém, pričom stupeň idiomatizácie a expresivity jednotlivých spojení je veľmi rozdielny. Najbližšie k príslovkám (resp. sekundárnym predložkám) sú tzv. minimálne frazémy. Ich monokolokabilita spočíva vo výlučnej spájateľnosti s určitou predložkou, pričom výber ostatných „lexikálnych partnerov" nie je natoľko obmedzený: *bez úhony, bez prestania, do neznáma, do tretice, na počesť, na úkor*. Ostatné predložkové a nepredložkové tvary substantív sú pevne zakotvené v určitom lexikálnom prostredí (najčastejšie slovesnom): *za vrchstôl, do tla, na doživotie, s úľubou, do posledku, do popuku, na vandry, na skusy, na diváky, v ústrety, v nepráve, v pomykove, v trapiech, za pasy, na pretras, do foroty, do tramtárie, v krážoch, pod knutou, na mizinu, (ani) zbla, (ani) slychu, (ani) letáčika, hobľa, pochopu, potuchy, skyva, lad, žúžoľ, mohykán, portefeuille, filip, fištrón*. Za komponenty frazém pokladáme aj monokolokabilné príslovky *poruke, naporúdzi, nazmar, navnivoč, najedno, najavo, zadobre, zajedno, načistom, dupkom, bitkom, ladom, blkom, cimpr-campr, fuk, (na) ex, zadosť, zavčas, osebe*. Najvyšším stupňom lexikalizácie sa vyznačujú spojenia *zavčas rána* a *sám osebe*. Stupeň idiomatizácie je najvyšší v prípade spojení so sponovým slovesom a desémantizovanými slovesami pohybu (*byť zajedno s niekým, byť si na čistom, vyjsť navnivoč, vyjsť najavo* a pod.). V spojeniach s konkrétnymi slovesami (*vlasy mu stáli dupkom, horieť blkom, ležať ladom, bitkom nabitý*) je prítomný hodnotiaci prvok.

Bibliografia

APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, Nauka 1974. 367 s.

BENKO, V.: Konverzia Krátkeho slovníka slovenského jazyka na lexikálnu databázu. In: Algoritmy '91. Red. F. Kľuska. Bratislava, Jednota slovenských matematikov a fyzikov 1991, s. 24—32.

ČERMÁK, F.: Frazeologie a idiomatika. In: J. Filipec — F. Čermák: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985, s. 166—236.

Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979. 792 s.

DVONČ, L.: Vznik nových neohybných slov z predložkových spojení. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala — I. Masár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 79—83.

ĎURČO, P.: Slovenské a ruské frazeologické jednotky s významom kvantity. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala — I. Masár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 248—251.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: O prídavnom mene *diváci* a jeho použití. Slovenská reč, *36*, 1971, s. 62—63.

JAROŠOVÁ, A.: Frazeologičeskaja periferija i jejo predstavlenije v tolkovom slovare. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. — Phraseology in Education, Science and Culture. Red. E. Krošláková — P. Ďurčo. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1993, s. 186—193.

KOTELOVA, N. Z.: Tipologija leksičeskoj i sintaksičeskoj sočetajemosti slova i sistematizacija prijomov jejo charakteristiki v tolkovom slovare. In: Slovari i sovremennosť. Red. F. P. Filin — F. P. Sorokoletov. Leningrad, Nauka 1978, s. 81—100.

KRALČÁK, Ľ.: Obraznosť vo frazeológii a niektoré špecifické typy frazém. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. — Phraseology in Education, Science and Culture. Red. E. Krošláková — P. Ďurčo. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1993, s. 226—235.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

KROŠLÁKOVÁ, E.: Archaické lexikálne a gramatické prvky v konštrukcii frazém. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. — Phraseology in Education, Science and Culture. Red. E. Krošláková — P. Ďurčo. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1993, s. 236—245.

KŘÍSTEK, V.: O spojeních typu *křížem krážem, třesky plesky* a pod. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Red. V. Machek. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 293—301.

MIKO, F.: Dovedna či osve? K pravopisu niektorých prísloviek. Kultúra slova, *7*, 1973, s. 340—344.

MIKO, F. a kol.: Frazeológia v škole. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 232 s.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 159 s.

MOLOTKOV, A. I.: Frazeologizmy russkogo jazyka i principy ich leksikografičeskogo opisanija. In: Frazeologičeskij slovar russkogo jazyka. Red. A. I. Molotkov. Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1967, s. 7—23.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

NOSEK, J.: Binomiály a příbuzné útvary v moderní angličtině. (Na podkladě jazyka Winstona S. Churchila). Časopis pro moderní filologii, *76*, 1994, s. 65—70.

ONDRUS, P.: Upravíme pravopis príslovkových zložiek? Slovenská reč, *31*, 1966, s. 48—50.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 323 s.

PECIAR, Š.: Ako písať príslovkové výrazy. Slovenská reč, *23*, 1958, s. 207—222.

RUSÍNOVÁ, Z.: O adverbializaci předložkových výrazů. Jazykovedný časopis, *23*, 1972, s. 182—185.

Slovník slovenského jazyka. I.—V. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959—1965.

SMIEŠKOVÁ, E.: Predložkovo-menné konštrukcie vo frazeológii (so zreteľom na lexikografické spracovanie). In: Jazykovedné štúdie. *12*. Peciarov zborník. Red. J. Ružička — J. Oravec. Bratislava, Veda 1974, s. 202—214.

SMIEŠKOVÁ, E.: Príslovkové výrazy a ich adverbializácia v spracovaní Krátkeho slovníka slovenského jazyka. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala — I. Masár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 72—75.

SOTÁK, M.: Slovný fond slovenských a ruských frazém. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 232 s.

ŠIKRA, J.: Sémantika slovenských prísloviek. Jazykovedné štúdie. *23*. Bratislava, Veda 1991. 210 s.

TELIJA, V. N.: Frazeologija. In: Obščeje jazykoznanije. Vnutrenňaja struktura jazyka. Red. V. N. Telija. Moskva, Nauka 1972, s. 456—515.

Veľký slovensko-ruský slovník. I.—V. Red. D. Kollár — E. Sekaninová. Bratislava, Veda 1979—1993.

NONCE-WORDS IN SLOVAK

Summary

Nonce-words of the type *tlo, skyva, treskúci, navnivoč,* (za) *slobodna, kvit, dózický* are constituents of fixed combinations of different types:

1. Non-idiomatic set combinations

The multi-word terms e. g. *dózický* zámok, *dvojtaktný* motor, *gremiálna* porada (schôdzka) are examined. The adjectival component has a narrow and highly specialized meaning. These multi-word denominations have, as a rule, a concrete, material denotate.

2. Idiomatic expressions

2.1. Idioms with a d e s i g n a t i v e function. This class consists of lexicalized combinations of a solitary adjectival form (as a relic of an archaic declination or an adjectival form specific in another respect) and a grammatical word (preposition or link-verb), e. g. *od mlada, za slobodna, do guľata, na žeravo, byť dlžen, byť hoden, byť paf, byť povďačný* etc. Substantives are rarely involved: *v ústrety, na počesť, na úkor*. Lexicalization of these word-combination is linked with transiton of the adjective or a substantive to another part of speech (adverb, predicative word, secondary preposition). These denominations have a non-material denotate.

2.2. Idioms with a (prevailing) e v a l u a t i v e function. Idioms such as *zhoriet' do tla, (ne)mať pochopu, do popuku, vyjsť navnivoč, treskúci mráz, máčny mak* are studied. The dominant part of speech among the nonce-words occuring in these idioms is substantive (46 nonce-forms). The adverb (20) and adjective (15) follow it. These denominations (idioms) have an abstract denotate. Transitive verbs of the type *vyplaziť* (jazyk), *vytreštiť* (oči) are borderline cases adjoining another group of words with highly restricted collocability — the group of intransitive verbs whose collocational paradigm consists of hyponyms of a narrow gender denomination (hyperonym) and this paradigm is in principle open, e. g. *ožrebiť sa* (o kobyle), *ďavkať* (o psovi) etc. These verbs are considered to be a component of free word-combinations.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 46, 1995, 2

VÝVOJ LEXIKY SLOVENSKEJ RÓMČINY

ANNA RÁCOVÁ

RÁCOVÁ, A.: The Development of Lexicon of Slovak Romany Language. Jazykovedný časopis, 46, 1995, No. 2, pp. 100—106. (Bratislava)

The present state of the lexicon of the „Slovak" Romany language is discussed below. A great attention is being paid to the words of Indian origin, to borrowings from various contact languages, especially Slovak, and to the ways of complementing the lexicon for the needs of literature and newspapers.

K 31. 12. 1989 žilo na Slovensku 253 943 Rómov, čo predstavuje 4,8 % všetkých obyvateľov Slovenska. Pomerným zastúpením Rómov vzhľadom na počet obyvateľstva tak Slovensku patrí prvé miesto v Európe. Niektorí odborníci sa však nazdávajú, že Rómov je na Slovensku ešte viac. Mnohí Rómovia vedome popierajú svoje rómstvo. Vedú ich k tomu rozličné dôvody. Ešte v nedávnej minulosti sa nepovažovali za osobitné rómske etnikum, ale iba za sociálne zaostalú skupinu slovenského obyvateľstva. „Vďaka" historickým okolnostiam i spôsobu života dodnes zaujímajú ako celok najnižšiu priečku spoločenského rebríčka. Hoci dnes sa im už priznáva právo na vlastnú, rómsku etnicitu, ba uznesením vlády z roku 1991 boli Rómovia na Slovensku prijatí za osobitnú národnosť, mnohí sa k rómskej národnosti zámerne nehlásia, lebo sa obávajú oficiálne sa priznať k skupine obyvateľstva, ktorá sa v povedomí ostatných obyvateľov Slovenska spája s negatívnym hodnotením. Hlásia sa skôr k maďarskej a slovenskej národnosti.

Svoju osobitosť však Rómovia nezaprú. Od ostatného obyvateľstva Slovenska sa ostro vydeľujú fyziognómiou, tradíciou, spôsobom života i jazykom.

Na Slovensku žijú štyri skupiny Rómov. Najpočetnejší sú Rumungrovia, tzv. slovenskí Rómovia na východnom Slovensku (58 %). Z tejto oblasti, zo Spiša, pochádzajú aj prvé záznamy o Rómoch na Slovensku z roku 1322.

Druhú skupinu tvoria tzv. maďarskí Rómovia, žijúci na južnom Slovensku. Jazyk týchto dvoch skupín sa líši najmä tým, že sa v rozmanitej miere obohacuje slovenskými a maďarskými výpožičkami. Obe uvedené skupiny sa označujú ako usadené. Na ich usadení pred vyše dvesto rokmi mala podiel aj osvietenecká politika Márie Terézie a Jozefa II., ktorí sa usilovali v rámci tzv. regulácie Cigánov o ich trvalé usadenie a zapojenie do hospodárskej činnosti.

Tretiu skupinu tvoria tzv. kočovní olašskí Rómovia, ktorí prišli v druhej polovici 19. storočia a usadili sa až na základe rozhodnutia vlády v rokoch 1958—1959

v obciach, kde sa práve nachádzali. Na Slovensko prišli z rumunského Vlašska, odkiaľ pochádza aj ich názov (Vlachi, Vlašika Roma). Vďaka dlhšiemu kočovnému spôsobu života si zachovali výraznejšie odlišnosti v spôsobe života, v zvykoch i v jazyku. Slovenskí olašskí Rómovia sa delia na dve veľké skupiny: Lovárov a Bougešťov.

Štvrtú, veľmi nepatrnú skupinu Rómov na Slovensku tvoria tzv. nemecký Sintiovia.

Uvedené skupiny hovoria vlastnými dialektmi, ale postupne sa už objavujú po rómsky napísané literárne diela (napr. Lacková, 1992), ojedinelé preklady do rómčiny (Patočková, 1994), vychádzajú rómske noviny (napr. Romano ľil nevo v Prešove). Neraz sú dvojjazyčné, vyskytujú sa v nich paralelné texty v rómčine a slovenčine.

Najrozšírenejším rómskym dialektom na Slovensku je tzv. slovenský rómsky dialekt, ktorým hovorí 80 % Rómov na Slovensku a v Čechách (Bačová, 1991, s. 142). Charakteristické preň je, že jadro slovnej zásoby, pochádzajúcej z Indie, sa obohacuje veľmi početnými slovenskými výpožičkami.

Rómsky jazyk si napriek tisícročnému putovaniu Rómov mimo územia svojej pravlasti — Indie, počas ktorého sa Rómovia dostali do styku s mnohými kultúrami a rozličnými jazykovými prostrediami, zachoval gramatickú štruktúru, slovnú zásobu a fonetiku, ktorou sa jednoznačne zaraďuje k novým indoárijským jazykom (t. j. indoiránskym jazykom severnej Indie). Rómčina, podobne ako ostatné nové indoárijské jazyky, nadväzuje vo svojom vývine na staroindický a stredoindoárijský stav a uplatňujú sa v nej všeobecné procesy, ktoré sa začali už v stredoindoárijskom období, t. j. v rokoch 600 pred n. l.—1000 n. l. V tomto období existovali v Indii rozličné dialekty — prákrity a apabhranše, ktoré sa stali zdrojom vzniku nových indoárijských jazykov. V týchto dialektoch postupne dochádzalo k zjednodušovaniu staroindického morfologického aj fonetického systému a tieto procesy sa ďalej kryštalizovali v nových indoárijských jazykoch. Vo fonetike sa napr. stráca vokálne *ŗ*: sanskritské (ďalej sa.) *grha* > prákritské (ďalej pra.) *ghara* — hindské (ďalej hind.) aj bengálske (ďalej beng.) *ghar*, róm. *kher* „dom"; v niektorých nových indoárijských jazykoch dochádza k strate aspirovanosti na konci slova, napr. sa. *mukha* — pra. *muha* — hind. *mũh* (ale beng. *mukh*), róm. *muj* „tvár"; v niektorých západných indoárijských jazykoch sa staroindické palatálne ś a cerebrálne *ş* mení na dentálne *s*, napr. sa. *śiras* > hind. *sir* (ale vo východnej Indii beng. *śir*, aj róm. *širo*) „hlava" a pod.

Je prirodzené, že rómčina zaujíma medzi ostatnými novými indoárijskými jazykmi osobitné postavenie. Po odchode Rómov z Indie rómčina stratila s indickými jazykmi kontakt, pričom ostatné indické jazyky, s výnimkou sinhálčiny, si kontakty medzi sebou zachovali a ich vývoj sa líšil najmä nerovnakou mierou uplatňovania procesov, ktoré sa začali už v stredoindoárijskom období (Zograf, 1976, s. 43). Rómčina sa v novoindoárijskom období vyvíjala už pod vplyvom mnohých

neindoárijských jazykov národov a národností, s ktorými Rómovia prišli pri svojom putovaní do styku.

Napriek rozmanitým vplyvom základný lexikálny fond rómčiny tvoria slová, ktorých pôvod treba hľadať v Indii. Sú to, prirodzene, slová, ktoré úzko súvisia so životom Rómov v ich dávnej minulosti. Ide o pomenovania základných predmetov každodennej potreby, názvy potravín a zvierat, ktoré obklopovali prapredkov Rómov: *kher* „dom", ***phuv*** „zem", *jag* „oheň", *bar* „kameň", *khoro* „džbán", *kašt* „drevo, strom", *gav* „dedina", *vudar* „dvere", *čhuri* „nôž", *paňi* „voda", *thud* „mlieko", *maro* „chlieb", *mas* „mäso", *graj* „kôň", *guruv* „vôl", *šošoj* „zajac", *sap* „had", *mačho* „ryba", *šing* „roh", *khas* „seno", *phusa* „slama", *berš* „rok", *dives* „deň", *rat* „noc", *than* „miesto", *khan* „slnko", *čhon* „mesiac", ***balvaj/balval*** „vietor", *šuko* „sucho", *truš* „smäd" a i.

Ďalšiu kategóriu tvoria pomenovania osôb: *manuš* „človek", *daj* „matka", *dad* „otec", *phen* „sestra", *phral* „brat", *čhavo* „syn", *raj* „pán", *dil* „boh" a i.

Nasledujú označenia častí tela: *šero* „hlava", *muj* „ústa, tvár", *nak* (*nakh*) „nos", *naj* „necht", *per* „brucho", *dand* „zub", *khoč* „koleno" a i.

Rozsiahla je skupina prídavných mien označujúcich základné vlastnosti a stavy: *lačho* „dobrý", *baro* „veľký", *phuro* „starý", *pharo* „ťažký", *sasto* „zdravý", *učo* „vysoký", *cikno* „malý", *thulo* „tučný", *kalo* „čierny", *zoralo* „silný", *melalo* „špinavý", *bango* „krivý", *cindo* „mokrý", *čoro* „chudobný", *barvalo* „bohatý", *pherdo* „plný", *tato* „teplý", *koro* „slepý", *peko* „pečený", *šudro* „studený", *šundo* „počutý", *bokhalo* „hladný" a pod.

Podobne bohatá je aj skupina slovies: *sikhľol* „učiť sa", *asal* „smiať sa", *chal* „jesť", *chasal* „kašlať", *phučel* „pýtať sa", *dikhel* „vidieť", *šunel* „počúvať", *lel* „vziať", *del* „dať", *džanel* „poznať, vedieť", *kamel* „chcieť", *pharol* „prasknúť", *dživel* „žiť", *džal* „ísť", *maťarel* „opíjať", *phandel* „mazať", *phirel* „chodiť" a i.

Pôvod v Indii majú aj nižšie číslovky: *jek* „jeden", *duj* „dva", *trin* „tri", *panč* „päť", *šov* „šesť", *deš* „desať", *biš* „dvadsať", i číslovka *šel* „sto".

A napokon zámená: *me* „ja", *tu* „ty", *jov* „on", *joj* „ona", *amen* „my", *miro* „môj" atď.

Oproti staroindickému aj stredoindoárijskému stavu v rómčine dochádza k viacerým zmenám. Ukazuje sa pritom, že v slovenskej rómčine sa uplatňujú podobné zmeny ako napríklad v severoruskej rómčine, ktorú opísala T. V. Venceľová (1964; 1976). Najnápadnejšou zmenou je strata aspirovaných znelých spoluhlások, čím sa v rómčine, na rozdiel od všetkých ostatných nových indoárijských jazykov (s výnimkou pandžábčiny), utvára len trojčlenný systém protikladu znelosti a aspirovanosti:

p	ph	k	kh	t	th	č	čh
b		g		d		dž	

Znelé aspiráty sa pritom menia buď na neznelé aspiráty, napr. *gh* > *kh* (*ghar* > *kher* „dom"), *bh* > *ph* (***bhūmi*** > *phuv* „pôda"), *dh* > *th* (*dhum* > *thuv* „dym"), alebo

stratia aspiráciu a zmenia sa na príslušnú znelú spoluhlásku: *dh* > *d* (*dudha* > *thud* „mlieko"), *bh* > *b* (*bhāṣā* — *bašel* „znieť").

K dezaspirácii však dochádza nielen v znelých aspirátach, ale aj pri neznelom *kh*, *th*, *čh*.

Aspiráta *kh* sa na začiatku slova mení na *ch* (*khāsā* > *chasal* „kašeľ"), na konci slova sa mení na *j* (*mukh* > *muj* „tvár").

Aspirované *čh* ša uprostred slova mení na neznelú neaspirovanú spoluhlásku *č* (*pṛcchatī* > *phučel* „pýtať sa") a *th* na *t* (*svastha* > *sasto* „zdravý").

Na druhej strane však dochádza k aspirácii pôvodne neaspirovaných spoluhlások. Spoluhlásky *g* a *d* strácajú niekedy znelosť na začiatku slova a pod vplyvom straty aspirácie spoluhlásky uprostred slova sa aspirujú (porov. aj Venceľ — Čerenkov, 1976, s. 283—284). Napr. *g* > *kh* (*gāndhā* — *khandel* „zapáchať"), *d* > *th* (*dudha* > *thud* „mlieko"). K podobnej zmene dochádza pri *b*: *b* > *p* (*buṣā* — *phusa* „slama").

Aspiruje sa aj neznelé *p* na začiatku slova: *p* > *ph* (*purā* > *phuro* „starý", *prcchatī* — *phučel* „pýtať sa" a pod.).

Ďalšou významnou zmenou je strata celého radu cerebralizovaných spoluhlások, napr. *ṭ* > *r* (*vāṭa* > *bar* „kameň", *ghaṭa* > *khoro* „džbán"), *ḍ* > *r* (*ḍoma* > *rom* „Róm"), *ṣ* > *š* (*varṣa* > *beršš* „rok") atď.

Ďalej *m* v pôvodne intervokálnej pozícii sa mení na *v*: *m* > *v* (*bhūmi* > *phuv* „zem", *grāma* > *gav* „dedina").

Zjednodušuje sa skupina spoluhlások *sth* na začiatku slova *sth* > *th* (*sthān* > *than* „miesto", *sthula* > *thulo* „tučný").

Stráca sa *h* na začiatku slova (*hāsā* > *asal* „smiať sa"), na začiatku slova sa objavuje protetická spoluhláska *j* (*agni* > *jag* „oheň", *ek* > *jek* „jeden") a samohláska *u* (*dvār* > *udar* „dvere").

Pri samohláskach sa stráca protiklad kvantity.

Pri hlbšom štúdiu ďalších textov by sme pravdepodobne zistili ešte aj iné zmeny, to však nie je cieľom našej štúdie. Nám ide skôr o to, aby sme ukázali, že neveľmi široké jadro slovenskej rómčiny tvoria slová indického pôvodu, v ktorých došlo k pravidelným zmenám oproti staroindickému i stredoindoárijskému stavu, a to pravdepodobne veľmi dlho pred príchodom Rómov na Slovensko, lebo rovnaké, resp. veľmi podobné zmeny sa vyskytujú aj napr. v severoruskej rómčine opísanej T. V. Venceľovou (1976).

Indické jadro rómčiny sa postupne obohacovalo o výpožičky z jazykov krajín, ktorými Rómovia na svojej ceste z Indie putovali. Pred príchodom na Slovensko to bola Perzia, Arménsko, Grécko, Bulharsko, Srbsko, Rumunsko a Maďarsko. Pretože Rómovia boli vždy závislí od koexistencie s miestnym obyvateľstvom a boli nútení dohovoriť sa s ním, museli sa naučiť jeho jazyk. Dospelí Rómovia sú často bilingválni. Znalosť ďalšieho jazyka pomáha Rómom pri zapĺňaní lexikálnych

lakún rómčiny. Hoci je pre rómčinu charakteristické, že po príchode do ďalšej jazykovej oblasti postupne nahrádza slová prevzaté z predchádzajúceho jazyka slovami z nového kontaktného jazyka (Vekerdi, 1980, s. 367), predsa sa i v dnešnej slovenskej rómčine zachovali slová prevzaté z jazykov mnohých krajín, ktorými Rómovia predtým prešli. Treba však mať na pamäti, ako upozorňuje aj S. K o s t i ć (1994), že etymologický zdroj výpožičky často nie je jasný, alebo si rómčina osvojuje výraz, ktorý bol aj do zdrojového jazyka prevzatý z iného kontaktného jazyka. Ako príklad S. Kostić uvádza rómske slovo *karačoňa* „Vianoce" < maď. *karacsony* < st. slovan. *krčun*. K takýmto prevzatým slovám patrí v slovenskej rómčine množstvo slov prevzatých z ľudového slovenského jazyka, ktoré však majú pôvod v nemčine, napr. *furt* „vždy", *firhangos* „záclona, záves", *štokos* „poschodie" a mnohé ďalšie. Pravda, naším cieľom nie je vystopovať etymologický pôvod prevzatého slova, ale len ukázať, z akého kontaktového jazyka ho slovenská rómčina prevzala.

V slovenskej rómčine sa dosiaľ používajú slová z gréčtiny, napr. číslovky *efta* „sedem", *ochto* „osem", *eňa* „deväť", ale aj označenia niektorých reálií, napr. *petalos* „podkova", *drom* „cesta", *skamin* „stôl", *balaňi* „koryto" a i.

S. Kostić v citovanej štúdii (1994, s. 49—50) uvádza celý rad výpožičiek zo srbčiny, napr. *lepetka* „motýľ", *naranča* „pomaranč", *briga* „smútok", *duma* „reč", *dosta* „dosť", *talpa* „podrážka", *vera* „prísaha", *kanta* „vedro" atď.

Z rumunčiny je prevzaté napr. slovo *luma* „svet".

V slovenskej rómčine je viac výpožičiek z maďarčiny, lebo Maďarsko bolo pred Slovenskom poslednou zastávkou Rómov. Medzi výpožičky z maďarčiny patria popri už spomenutom *karačoňa* „Vianoce" aj napr. *vilagos* „svet", *verdan* „voz", *kereka* „koleso", *miňdar* „chvíľa", *het* „preč", *igen* „veľmi", *hjaba* „máličko", *bajusi* „fúzy", *solgas* „sluha", *kerestos* „kríž", *viragos* „kvet", *kerel mulatšagos* „robiť oslavu (oslavovať)", *fajta* „rod, príbuzenstvo", *vonatos* „vlak", *viľanis* „baterka" a i.

Prirodzene, najviac prevzatých slov v slovenskej rómčine pochádza zo slovenčiny. Keďže rómčina od nepamäti fungovala ako hovorový jazyk a Rómovia prichádzali v každodennom živote do styku najmä s vidieckym obyvateľstvom hovoriacim príslušným dialektom, obohatila sa rómčina predovšetkým o početné slová prevzaté z ľudového jazyka. Patria k nim také slová, na ktorých sa dodnes pozná ich nemecký pôvod, napr. *furt* „vždy", *biglajz* „žehlička", *fest* „pevne", *štokos* „poschodie", *štreka* „železničná trať", *štrempľa* „pančucha", *štrompadľa/štrumpadľa* „podväzok", *štruzľakos* „slamník", *šufanka* „naberačka", *chasna* „úžitok", *forontos/foronta* „zásoba", *foga/fuga* „škára" a pod.

K slovám prevzatým z ľudového jazyka patria ďalej napr. pomenovania *skľepa* „obchod", *fiškaľis* „advokát", *fizoľa* „fazuľa", *mašina* „vlak", *motoris* „auto", *cigaretľis* „cigareta", *gombineta* „kombiné", *pondzelkos* „pondelok", *duchna* „perina" a pod.

Početné sú slová označujúce reálie, ktoré ani v slovenských dialektoch väčšinou nemajú osobitnú regionálnu podobu, lebo ide o súčasné, moderné (často prevzaté)

slová, napr. *gitara*, *bagros*, *televizoris*, *gaučos*, *koruna*, *ňebos*, *žiletka*, *tromfos*, *električka*, *streda*, *remíza*, *dvora*, *polovačka*, *mačka*, *svetos*, *parkos*, *stavba*, *ubikacija*, *metla*, *saksafonos* a mnohé ďalšie.

Na pomenovanie niektorých reálií jestvuje viacej označení rozličného pôvodu a ich používanie je rozkolísané. Autor si vyberá asi podľa príslušnosti k istému regiónu, možno podľa veku, ale i osobného vkusu. Napr. „svet" sa pomenúva slovenskou výpožičkou *svetos*, maďarskou výpožičkou *vilagos*, ale aj rumunskou výpožičkou *luma*. Podobne napr. na označenie „postele" sa používa slovo indického pôvodu *than* (ktoré však pôvodne znamená „miesto"), ďalej *haďos/vaďos*, ale aj *vodros*; „vždy" = sta. *sa*, *sajekh*, ľudové (z nemčiny) *furt* i z maďarčiny *mindig*.

Keďže dnes už slovenská rómčina nefunguje len ako hovorový jazyk, ale stáva sa aj jazykom literárnych diel, časopisov a novín, musí si nedostatočne rozvinutú slovnú zásobu dopĺňať o mnohé výrazy. Niektorí autori jednoducho preberú slovenské pomenovanie, iní pristupujú k jazyku tvorivejšie a používajú neologizmy vytvorené z pôvodných, t. j. indických základov. K takým patrí napr. *dikhado* „divadlo" (popri *ďivadlos*, *tijatros*), *genďi* „kniha" (popri *kňižka*, *ľiľali*), *phendi* „veta" (popri *vakerdi*, *vač*), *sikhaďi* „škola" (popri *škola*), *ľilavaris* „šlabikár", *čhindo lav* „slabika" a pod.

Osobitnú skupinu pomenovaní v slovenskej rómčine tvoria opisné pomenovania utvorené pomocou indických slov, napr. *kalo čiriklo* (dosl. čierny vták) „drozd", *šuko than* (dosl. suché miesto) „ostrov", *čiriklano nakh* (dosl. vtáčí nos) „orlí nos", *baro paňi* (dosl. veľká voda) „more", *phuro dad* „starý otec" (na rozdiel od všeobecnejšie používaného *grand, great, gross* v rovnakej funkcii), *phuri daj* „stará matka". Takýto spôsob tvorenia pomenovaní umožňuje napríklad jemnejšie rozlíšenie príbuzenských vzťahov: *le čhaskero čhavo* (dosl. synov syn) „vnuk" popri *la čhakero čhavo* (dcérin syn), *le čhaskeri čhaj* (dosl. synova dcéra) „vnučka" popri *la čhakeri čhaj* (dcérina dcéra), *le phraleskero čhavo* (dosl. bratov syn) „synovec" popri *la pheňakero čhavo* (sestrin syn) a podobne.

Nazdávame sa, že súčasný charakter slovenského rómskeho dialektu sa bude v budúcnosti postupne meniť. Je pravdepodobné, že v ňom budú ustupovať ľudové slová, rozširovať sa výpožičky z nových jazykov a vo väčšej miere sa budú tvoriť „domáce" opisné pomenovania. Prirodzene, závisí to od ďalšieho rozvíjania pôvodnej rómskej umeleckej prózy, poézie a publicistiky, ako aj prekladov do rómčiny.

Bibliografia

BAČOVÁ, V.: Hľadanie rómskej identity. In: Sociológia, *23*, 1991, č. 1—2, s. 139—147.

KOSTIĆ, S.: Romaňi čhib a jazykový kontakt. In: Romano džaniben, *1*, 1994, s. 42—57.

LACKOVÁ, E.: Rómske rozprávky. Romane paramisa. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1992.

PATOČKOVÁ, K.: Najradšej ťa mám v posteli. Preklad do rómčiny Stanislav Cina: Jekhfeder tut dykchav ando vondro. Bratislava, Štúdio -dd- 1994. 93 s.

VEKERDI, J.: Numerical Data on Loan Words in Gypsy. In: Acta Linguistica Academiae Scientarium Hungaricae. Tom. 30, 1980, č. 3—4, s. 367—373.

VENCEĽ, T. V.: Cyganskij jazyk (Severorusskij dialekt). Moskva, Nauka 1964.

VENCEĽ, T. V. — ČERENKOV, L. N.: Dialekty cyganskogo jazyka. In: Jazyki Aziji i Afriki. I. Moskva, Nauka 1976, s. 283—339.

ZOGRAF, G. A.: Morfologičeskij stroj novych indoarijskich jazykov. Moskva, Nauka 1976.

THE DEVELOPMENT OF LEXICON OF SLOVAK ROMANY LANGUAGE

Summary

In the Slovak Republic, 4,8 per cent out of the total population are Romanies. They are divided into four groups and speak their own dialects. The most commonly-used dialect is the so-called Slovak Romany language, the core of which is represented by the words of Indian origin gradually complemented by borrowings from various languages. The vast majority of borrowings are from the Slovak language. Besides these, neologisms created with the help of Indian words appear. It is most probable that in the future development Slovak Romany will use less words from the vernacular, and more loan-words from new languages and will create „home" descriptive denominations. It, naturally, depends on the development of Romany prose, poetry, publicism and translations to Romany language.

AUTORI

Doc. PhDr. Juraj Furdík, CSc., Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika, 17. novembra 1, 080 78 Prešov

Alexandra Jarošová, CSc., Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Panská 26, 813 64 Bratislava

PhDr. Viktor Krupa, DrSc., Kabinet orientalistiky Slovenskej akadémie vied, Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Prof. Helge Omdal, Agder Regional University, Kristiansand, Nórsko

PhDr. Anna Rácová, CSc., Kabinet orientalistiky Slovenskej akadémie vied, Klemensova 19, 813 64 Bratislava

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 46, 1995, 2

ROZHĽADY

ZMENY JAZYKOVEJ KLÍMY V NÓRSKU?[1]

HELGE OMDAL

OMDAL, H.: Changes in the Linguistic Climate in Norway? Jazykovedný časopis, *46*, 1995, No. 2, pp. 107—115. (Bratislava)

Norway has two different, but mutually understandable written Norwegian languages: Bokmål and Nynorsk, each with its own conservative or modern variety. In this study, there are presented the historic reasons for this situation, and some examples of the change in the Norwegian language climate over the past few decades — the dialects have conquered new domains and are now being used in most situations. There has been a change in attitudes towards spoken and written Norwegian. The level of tolerance of spoken varieties is higher and the accommodation pressure is less in Norway than in the neighbouring countries.

Jazyková situácia v Nórsku

V dnešnom Nórsku, ktoré má vyše štyri milióny obyvateľov, sa používajú dva rozdielne nórske jazyky (popri samskom jazyku): *bokmål* [vysl. bu:kmol] a *nynorsk* [vysl. ny:norsk].[2] Táto situácia je výsledkom historického vývinu: Nórsko bolo viac ako 400 rokov súčasťou Dánsko-nórskej únie, v skutočnosti však bolo až do r. 1814 provinciou ovládanou z Kodane. V tomto období bola písomným jazykom v Nórsku dánčina. Po rozpade Dánsko-nórskej únie r. 1814 vznikla silná tendencia nahradiť dánčinu postupne čoraz viac „ponórčeným" jazykom, ktorý niekoľko storočí predtým nahradil starú nórčinu. Ponórčovanie dánsko-nórskeho jazyka vyústilo do

[1] Prednesené na XXVII. výročnom zasadnutí Societas Linguistica Europaea vo Florencii 4.—7. septembra 1994. — Z anglického rukopisu *Changes in the Linguistic Climate in Norway?* preložil Ján Horecký.

[2] V našom prostredí sa bokmål označuje aj ako „knižný jazyk" a nynorsk ako „nová nórčina". Autor však tieto výrazy nepoužíva, preto v celom texte ponechávame jeho termíny. V publikácii *Jazyky sveta* (Krupa, V. — Genzor, J. — Drozdík, L., 1983, s. 128) sa ešte ako predchodca bokmålu uvádza riksmål („ríšsky jazyk") a ako predchodca nynorsku landsmål („vidiecky jazyk").

moderného nórskeho jazyka — do bokmålu. Bokmål sa zreteľne odlišuje od dánčiny v pravopise i v gramatike. V poslednom storočí však mnohí Nóri neboli spokojní len s postupnými zmenami v dánsko-nórskom jazyku, ale chceli iný moderný nórsky jazyk. Túto myšlienku uskutočnil nórsky jazykovedec Ivar A a s e n , ktorý utvoril nórsky jazyk na základe nórskych nárečí. Tento písaný jazyk — nynorsk — sa za posledných sto rokov prispôsobil bokmålu, takže dnes sú tieto dva nórske jazyky navzájom bližšie ako kedykoľvek predtým. (Podrobný úvod do modernej časti dejín súčasnej nórčiny podáva E. H a u g e n [1960]. — L. V i k ø r [1993] podáva informácie a súčasný opis všetkých severských jazykov, ich stav a vzájomné vzťahy.)

Obidva varianty modernej nórčiny sú navzájom zrozumiteľné, lebo slovná zásoba a gramatika sú v širokom rozsahu totožné, čo platí aj o troch škandinávskych jazykoch — dánčine, nórčine a švédčine. Rozdielov medzi bokmålom a nynorskom je pravdepodobne menej než medzi shakespearovskou a súčasnou angličtinou. Bokmål a nynorsk sa odlišujú najmä gramatickými koncovkami, pričom nynorsk sa viac vyhýba preberaniu slov, prefixov a sufixov dánskeho či nemeckého pôvodu.

Nynorsk nemá oporu v mestských a hustejšie obývaných oblastiach Nórska, najsilnejšiu pozíciu mal vždy vo vidieckych sídlach. Urbanizačný proces v poslednom storočí bol teda priaznivejší pre bokmål ako pre nynorsk. V školách majú deti ako „hlavný jazyk" buď nynorsk, alebo bokmål, ale učia sa obidva. Nynorsk ako „hlavný jazyk" má dnes 17 % žiakov.

Obidva jazyky majú v zásade rovnaký oficiálny status a vláda vynakladá veľké úsilie, aby zabezpečila a zaručila používanie menšinového jazyka nynorsk. Napr. používanie bokmålu a nynorsku vo verejnej správe reguluje zákon a v štátnom rozhlase sa stanovilo ako ideálne používať nynorsk najmenej v rozsahu 25 %. Pravda, v obchode a priemysle, v novinách a týždenníkoch je používanie nynorsku často skromnejšie, je tu zreteľný tlak väčšinového jazyka a jeho používateľov. Najsilnejšou oblasťou nynorsku je azda literatúra; mnohí z popredných autorov píšu v nynorsku.

Bokmål a nynorsk majú ohybný systém tvarov a koncoviek, ktoré sa pokladajú za „oficiálne" a správne a sú zachytené v zoznamoch slov schválených Nórskou jazykovou radou. Používateľ si môže vyberať slovné tvary a koncovky, ktoré dávajú textu buď tzv. „konzervatívny" charakter, alebo „radikálny", t. j. moderný, „prispôsobený" charakter. Aj keď „konzervatívnejší" jazyk má často najvyššiu prestíž, využitím možnosti výberu slovných tvarov a koncoviek nadobúda text individuálne osobitý „štýl". Nedostatok obmedzujúcich noriem robí obidva písané jazyky v Nórsku menej presnými a vyvoláva dojem variantnosti a neustálenosti. Možno teda právom povedať, že bokmål a nynorsk sú výnimkami medzi škandinávskymi a európskymi písanými jazykmi.

Bokmål i nynorsk sú primárne písané jazyky, nemajú modely výslovnosti v takom zmysle, ako ich majú mnohé iné jazyky. Iba o bokmåle možno povedať, že

má výslovnostnú normu, ktorá je skoro jednotná predovšetkým v oblasti Osla a vo východných častiach krajiny. Ak sa teda niekto pýta na „štandardnú" výslovnosť nórčiny, môže sa stretnúť s viacerými rozdielnymi odpoveďami a názormi. Ľudia používajúci nynorsk ako písaný jazyk zriedka hovoria v zhode s týmto písaným jazykom, častejšie sú náchylní pokladať za normu nárečie. Pokiaľ ide o hovorený jazyk, mnohých Nórov možno pokladať za „miešateľov jazyka"; stupeň „miešania" medzi nárečím a písaným jazykom často závisí od stupňa situačnej formálnosti. Treba poznamenať, že nórski žiaci môžu v škole hovoriť svojím prirodzeným jazykom, t. j. vo väčšine prípadov nárečím; podľa školského zákona totiž nórski učitelia sú povinní rešpektovať hovorený jazyk detí a odporúča sa im prispôsobiť svoj hovorený jazyk jazyku detí — je to rozhodnutie vlády ešte z druhej polovice minulého storočia, hoci neskôr bolo modifikované. A ďalej, učitelia nesmú nútiť žiakov, aby hovorili „štandardnou" varietou. V dôsledku toho sa nórske deti v škole neučia „štandardnú" varietu hovorenej nórčiny (porov. napr. Jahr, 1984), čo je odlišné od úzu v mnohých krajinách, vrátane škandinávskych krajín Dánska a Švédska. Pravda, nie všetci súhlasia so stavom, keď sa žiaci neučia hovorený „štandard" s písaným jazykom ako normou, a z času na čas, najmä na začiatku sedemdesiatych rokov, boli o tejto otázke ostré diskusie (porov. napr. Wiggen, 1974). V tejto súvislosti treba pripomenúť, že tzv. prepínanie kódu je v Nórsku dosť zriedkavé, kým rozličné stupne miešania kódov sú veľmi bežné u tých, ktorí sa chcú prispôsobiť svojmu hovorenému jazyku. Väčšina Nórov však používa svoje nárečie vo všetkých situáciách a počet ľudí, ktorí to robia a pokladajú za prirodzené to tak robiť, v posledných rokoch značne vzrástol. Zmena je zreteľná medzi mladšou a vzdelanou populáciou — takýchto „používateľov nárečí" možno nájsť vo všetkých zamestnaniach a na všetkých úrovniach verejnej správy a vlády. Tento jav, týkajúci sa hovoreného jazyka, sa zdá byť špecifickou nórskou črtou. Podobný vývin nie je známy ani v susednom Švédsku či Dánsku, aspoň nie taký zrejmý ako v Nórsku, hoci škandinávske krajiny sú v mnohých ohľadoch homogénne komunity: sú medzi nimi len menšie rozdiely v kultúre, vzdelaní, v demokratických tradíciách a rozvoji.

Postoje k bokmålu a k nynorsku

Tri pravopisné reformy bokmålu a nynorsku v r. 1917, 1938 a 1959 hlboko zasiahli do gramatického systému. Tieto pravopisné reformy mali zrejme pripraviť budúce splynutie dvoch variet nórčiny, ale značná časť nórskeho národa, najmä niektoré vplyvné skupiny vzdelancov s vysokou spoločenskou prestížou v juhovýchodných oblastiach Nórska, boli proti takýmto rýchlym zmenám, predovšetkým proti prijatiu prvkov „nynorsku" alebo „nárečových" prvkov do bokmålu. Zdalo sa, že tu bola aj istá súvislosť medzi politickým konzervativizmom a jazykovým konzervativizmom, t. j. postojom proti jazykovým zmenám: ľudia podporujúci konzervatívnu

formu bokmålu boli často aj proti prijímaniu a používaniu nynorsku na verejnosti. Preto hrozili, najmä medzi prívržencami konzervatívneho bokmålu a nynorsku, viac alebo menej ostré boje, ktoré dosiahli najväčšiu intenzitu asi v päťdesiatych rokoch. Ľudia naklonení konzervatívnemu bokmålu vyjadrovali svoje postoje otvorene: „reformný" bokmål charakterizovali ako „vulgárny", „škaredý" a často označovali i jeho priaznivcov ako ľudí „bez úcty k literárnemu jazyku", ako „miešateľov jazyka", „používateľov jazyka spodiny" a ďalšími pomenovaniami charakterizujúcimi ľudí z najnižších spoločenských vrstiev. Na druhej strane skupiny prívržencov konzervatívneho bokmålu sa často pokladali za „snobské", nie „skutočne nórske" (pretože bokmål je dánskeho pôvodu) atď. Azda najnázornejším príkladom tohto zápasu je „rodičovská akcia" organizovaná v Oslo od r. 1951 proti *samnorsku*, t. j. „zjednodušenej nórčine", keď sa rodičom odporúčalo opravovať v učebniciach detí nové tvary a koncovky, t. j. podľa reformy z r. 1938. Aby sa dosiahol „jazykový mier", vláda sa r. 1960 usilovala priviesť súperiace strany k tomu, aby sa navzájom rešpektovali a konštruktívnejšie pracovali v prospech nórskeho jazyka. To viedlo v r. 1981 k novej reforme bokmålu. Táto reforma prijíma značný počet konzervatívnejších tvarov a koncoviek, ktoré boli v predchádzajúcich reformách vynechané, ale nevylučuje tvary a koncovky z reformy r. 1959.

Reforma z r. 1981 tak obsahuje viacero alternatívnych tvarov a koncoviek, ktoré sa všetky pokladajú za správne. Na ilustráciu možno uviesť niekoľko dôležitejších jazykových čŕt, aby bolo vidieť, o čo sa vlastne v prospech bokmålu bojovalo. Dánsky písaný jazyk má dva rody, kým v nórčine a v nórskych nárečiach sú tri rody: mužský, ženský a stredný. (V porovnaní s dánčinou je tu navyše ženský rod.) Dánčina aj konzervatívny bokmål majú *mannen* „muž", *solen* „slnko" a *huset* „dom". Zodpovedajúce tvary v nynorsku (a aj v bokmåle) sú *manne*, *sola*, *huset*. Určitý člen ženského rodu je vo väčšine variet nórskeho jazyka *-a*. Takto je to aj v minulom čase veľkej skupiny slabých slovies: v dánčine je *kastede* „hodil, hádzal", v bokmåle je *kastet* a *kasta*, v nynorsku len *kasta*. To je pravdepodobne dôvod, prečo bolo veľa sporov zameraných na špecifickú hlásku či písmeno *-a*, ktoré sa pokladalo za „škaredé", „patriace do jazyka nižších spoločenských vrstiev" a pod. Z výskumu jazykových postojov je dobre známe, že ten istý zvukový príznak sa môže v jednom jazyku pokladať za „škaredý", „nesprávny" a pod., kým v druhom za „krásny", „správny" a pod. (porov. napr. variantnú výslovnosť *[r]* po samohláske v britských alebo amerických slovách typu *car*). Ak väčšina prívržencov konzervatívneho bokmålu hlása, že toto *-a* zapríčiňuje neprijateľnosť moderného bokmålu, celkom tí istí ľudia pokojne vyhlásia švédčinu za krásny jazyk možno práve preto, že tento jazyk má v zakončení slov samohlásku *-a*. (Švédčina má *-a* napr. ako koncovku neurčitku: *att vara* „byť", alebo v istom počte podstatných mien ženského rodu po neurčitom člene: *en kvinna* „pani"; bokmål a dánčina majú v obidvoch týchto skupinách koncovku *-e*.) To znamená, že reformou v r. 1981 boli do bokmålu znovu zavedené niektoré zastarané dánsko-nórske spôsoby písania.

Nynorsk (ako aj väčšina nárečí) má tvary typu *fram* „dopredu", *etter* „po", *språk* „jazyk" a tieto podoby boli takisto zavedené do bokmålu v staršom období. Ale podoby ako *frem*, *efter*, *sprog*, ktoré sú dánskymi ekvivalentmi, mali pre prívržencov konzervatívneho bokmålu špeciálnu alebo symbolickú hodnotu. Z týchto slov bolo do bokmålu znovu zavedené iba *frem*, takže dnes si možno vybrať medzi *fram* a *frem*.

Mohlo by sa to, pravdaže, chápať ako krok späť ku konzervatívnemu obdobiu bokmålu. Jednako však reforma bokmålu r. 1981 dala prívržencom konzervatívneho bokmålu menej možností bojovať, a to je pravdepodobne jeden z dôvodov, prečo v posledných dvoch desaťročiach nebolo toľko diskusií o jazyku, nie to ešte jazyková vojna, ako to bolo predtým. Jazyková klíma v Nórsku sa v posledných rokoch zreteľne zlepšila a mladšia generácia, ako sa zdá, sa v porovnaní so svojimi rodičmi a prarodičmi menej zaujíma o jazykové spory, o prílišné detaily jazykovej praxe. Oproti minulosti je dnes menej ľudí „šokovaných" a menej protestujú proti tomu, že napr. verejné informácie dostávajú v takej jazykovej variete, ktorá podľa ich mienky predstavuje „nesprávny" jazyk, ktorému síce môžu bez ťažkostí porozumieť, ale môžu aj tvrdiť, že „toto nie je môj jazyk a nedá sa mu rozumieť". Vo výskumných projektoch z nedávnej minulosti sú príklady, keď ľudia odmietali odpovedať na otázky, pretože sa im v dotazníkoch nepáčil jazyk alebo niektoré tvary: takým príkladom je použitie „radikálneho" jazyka s *-aovými* koncovkami v dotazníku vo vysokej spoločnosti v Oslo. V súlade s bežnými nórskymi stereotypmi sa často pokladalo za „prirodzené", že konzervatívnu varietu bokmålu používajú mestskí, vzdelaní a kultivovaní ľudia, kým radikálny bokmål s istým počtom *-aových* koncoviek sa pokladal za menej „pôvodný", t. j. viac alebo menej neprirodzený a konštruovaný jazyk, ktorý používajú menej vzdelaní ľudia, nemajúci pochopenie pre „štandardný" jazyk a často odmietajúci konzervatívnu politiku. Mnohí ľudia sa zdajú byť presvedčení, že nynorsk je „umelý" jazyk, ktorý sa nemá používať mimo vidieka, ale je vhodnejšie používať ho v súvislosti s folklórom, ľudovými krojmi a poľnohospodárstvom. Ako sme už spomenuli, tieto stereotypy, ktoré možno ľahko vyvodiť napr. z listov vydavateľom niektorých nórskych novín, nie sú v súčasnosti natoľko silné ako pred niekoľkými desaťročiami. Nepochybne sú však doteraz na žive pod povrchom, len ľudia sú asi opatrnejší pri ich otvorenom vyjadrovaní.

Postoje voči nárečiam a iným hovoreným varietám

Ako ukázali výskumy o postojoch k jazyku v mnohých krajinách, v „národných" jazykových stereotypoch alebo postojoch jestvujú isté tendencie. Jednotlivé postoje sa často zistili nepriamymi meracími metódami, napr. technikou skrytej masky. O týchto postojoch sa referuje napr. v Anglicku (cockney) a v USA (black English). Spoločné nórske stereotypy o hovorených varietách boli zistené napr. obsahovou

analýzou masových médií. Používanie nárečia namiesto viac štandardizovanej hovorenej variety v rozhlase a televízii sa doteraz častejšie pokladalo za „nevzdelané", za príznak nevzdelaných ľudí, osôb patriacich k robotníckej triede alebo pochádzajúcich z vidieckych okresov, ba až za príznaky hlúposti a naivity. Ďalej, nárečie a „neštandardné" hovorené variety sa používali ako prvky zábavy v hrách, zábavných predstaveniach, v divadle, filme a pod., ba aj v rozhlasovom a televíznom vysielaní spoločností, ktoré sú štátnym majetkom a štát ich aj riadi. Dialekt východných častí Osla, kde žijú predovšetkým robotníci, a vidiecke dialekty oblastí na sever od Osla sa veľmi často vyskytovali ako realizácie týchto stereotypov v rozhlasových a televíznych zábavných programoch. Používanie východnej variety pripomína používanie cockney v britských televíznych programoch, ktoré sú známe aj v iných krajinách. Čiastočne je to azda výsledok týchto „oficiálnych" národných stereotypov, že pri výskume postojov k jazyku u detí v Oslo sa vyskytujú takéto vyjadrenia (Gulliksen, 1978; porov. aj Omdal, 1982; 1994; 1995; Sandøy, 1989):

„Všetky druhy *-aových* koncoviek a iné veci, ktoré by mi mohli pripomínať východný jazyk [Oslo], sú škaredé. Je to znak zlých spôsobov a chabej výchovy."

„Vo východných častiach [Osla] je tendencia kliať a hovoriť napríklad *gata*, *avvisa*."

Záverečné poznámky

Ako je známe, jazyk i postoje k jazyku sa menia. Možno však predpokladať, že tieto zmeny nie sú paralelné a že zmeny v postojoch sú rýchlejšie alebo pomalšie než zmeny v jazyku. Labovove termíny „zmeny zhora" a „zmeny zdola" by sa mohli vysvetľovať ako rozdiely v chápaní toho, čo sa mení prv: jazyk alebo postoje. Hoci je to zaujímavá otázka, doteraz nebola vyriešená. Odpoveď na ňu pravdepodobne veľmi závisí od toho, na aké zmeny sa myslí, lebo aj v postojoch k jazyku je široká variabilita.

Jednako však v posledných dvoch desaťročiach prebehli v nórskej jazykovej situácii i v postojoch k jazyku isté zmeny. Hoci neexistujú výskumy postojov, ktoré by dokazovali túto zmenu v jazykovej „klíme" v Nórsku, zdá sa, že je všeobecná zhoda v tom, že vzrástla tolerancia k používaniu nárečia. Táto zmena sa obyčajne datuje do šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov. Posledné dve desaťročia sa obyčajne pokladajú za mimoriadne priaznivé obdobie pre urbanizáciu nárečia a neštandardnej reči, ako aj pre ich používanie mimo ich „prirodzeného" prostredia, t. j. domény, a vo formálnych situáciách. V tomto období ľudia pociťovali menší nátlak na modifikáciu svojej reči než predtým. Napriek tomu, že chýba špeciálny výskum v tejto oblasti, je tu zrejmý posun v postojoch a evidentné zvýšené používanie neštandardnej reči, vrátane regionálnych nárečí.

Jedna alebo dve predchádzajúce generácie ľudí, ktorí sa presťahovali z vidieka do mesta, často pociťovali nátlak na modifikáciu a zmenu svojho jazyka a mnohí dosvedčujú, že sa podriadili a museli sa podriadiť, ak napr. hľadali v meste prácu v obchode. Mnohé vidiecke nárečia boli v protiklade k mestskému nárečiu čo do jazykovej formy, ako aj čo do statusu a postojov — typická bola napr. situácia v meste Bergen a v priľahlej oblasti Stril. Dnes sa ľudia zo Strilu nehanbia hovoriť strilským nárečím, ba často sa zdá, že sú naň hrdí a mnohí z nich nechcú ani pomyslieť na zmenu nárečia na „štandardnú" alebo mestskú varietu.

Taký istý je aj prípad severonórskych nárečí, ktoré predtým mali nízky status a často sa modifikovali alebo „opúšťali", keď sa ľudia zo severu prisťahovali do Osla alebo Bergenu. Platí to aj o vidieckych okresoch severne od Osla (pri jazere Mjøsa) a o regionálnych hovorených varietách. Nárečia severne od Osla sa obyčajne pokladali za vidiecke s nižším statusom a často sa spájali so stereotypmi ako naivný, nevzdelaný a pod. Dnes možno severné nórske nárečia počuť v širokom rozsahu v rozhlase a televízii, ako aj v oficiálnych situáciách, napr. v parlamente, ale vyskytujú sa pravdepodobne menej než ostatné regionálne variety, hoci minister financií vo vláde pani Brundtlandovej — aj keď v parlamente hovorí podľa napísaného textu — „prekladá" písaný jazyk do svojho nárečia z oblasti severne od Osla. V niektorých prestížnych povolaniach, napr. piloti a letušky, bolo používanie prestížneho hovoreného jazyka normou, azda v súlade s pokynmi spoločnosti. Posádky lietadiel hovorili s cestujúcimi konzervatívnym nórskym jazykom. V posledných rokoch však veľmi často možno počuť letové informácie vo vidieckych alebo mestských nárečiach, ba sú známe také prípady komunikácie v charakteristickom a neprestížnom nárečí, aké by si povedzme pred dvadsiatimi rokmi, podľa mojej mienky, nikto nedokázal ani predstaviť.

Nórske mestské nárečia mali predtým často ešte nižší status než mnohé vidiecke nárečia. V súčasnosti možno mestské nárečia počuť tak často ako vidiecke, ba mnohé mestské nárečia majú závažný podiel na raste kultúrnej aktivity. Mnohí zo známych spevákov, najmä v rockovej a country hudbe, používajú texty napísané vo svojom miestnom mestskom nárečí; aj iní umelci, napr. v krajových divadlách, používajú mestské nárečie, a to nielen na pobavenie. Ak vezmeme do úvahy všeobecné tendencie vo vývine postojov a tolerancie nárečových jazykových variet, je zrejmé, že mestské nárečia s pôvodne nízkym statusom sa stali v mestských komunitách sociálne prijateľnými a teraz tvoria novú bežnú mestskú reč.

Zvýšená tolerancia k nárečiam má paralelu vo zvýšenej tolerancii k používaniu nynorsku v masmédiách, najmä v rozhlase. Vyskytuje sa len málo protestov proti správam alebo filmovým textom v nynorsku a po počúvaní rozhlasu či televízie by mnohí ľudia pravdepodobne ani nevedeli povedať, ktoré správy boli prečítané v bokmåle a ktoré v nynorsku. Ako sme už spomenuli, ideálny podiel nynorsku na vysielaní v nórskom rozhlase a televízii by mal byť najmenej 25 %; ide o reguláciu na ochranu menšinového jazyka. Ba čo viac, v nových komerčných televíznych

kanáloch otvorených r. 1992 mnohí z televíznych hlásateľov a hlásateľov predpovede počasia, ako sa ukazuje, používajú svoj „prirodzený" jazyk, t. j. nárečie. Ďalšou skupinou, v ktorej bol konzervatívny bokmål takmer výhradným jazykom, je nórska asociácia zamestnávateľov. Táto situácia sa zmenila pred pár rokmi, keď sa nový riaditeľ asociácie vrátil k používaniu nynorsku.

Uviedol som niekoľko príkladov, ktoré vás, dúfam, presvedčili o zmene v nórskej jazykovej klíme v posledných desaťročiach. Aj keď nemáme výskumné údaje na podporu tohto tvrdenia, niet pochýb, že nárečia sa rozšírili do nových oblastí a teraz sa používajú vo väčšine situácií. Ako som spomenul, prejavuje sa zvýšená tolerancia voči jazykovým varietám, hovoreným aj písaným, a to znamená, že nastala zmena v postojoch k hovorenej i písanej nórčine. Škandinávski jazykovedci sa vo všeobecnosti zhodujú v tom, že stupeň tolerancie k hovoreným varietám je vyšší a tlak na prispôsobovanie je v Nórsku nižší než v susedných krajinách Dánsku a Švédsku.

Aké sú však príčiny týchto rozdielov a zmeny jazykovej klímy? Nechápeme tieto dôvody v úplnosti, preto sa uspokojíme s niekoľkými podnetmi.

Predovšetkým zanikol protiklad medzi sociálnymi skupinami. Vo väčšej časti povojnového obdobia Nórsko malo sociálnodemokratickú vládu. V politike boli dôležité národné ciele: na minimum znížiť ekonomické rozdiely medzi spoločenskými vrstvami, všetkým Nórom dať rovnaké príležitosti na vzdelávanie a pod., všetkým Nórom zabezpečiť rovnaký životný štandard vrátane bývania a zabezpečiť ich pred chudobou. V sedemdesiatych rokoch sa dosiahla široká politická dohoda o národných cieľoch, ktorá definitívne viedla k vyššiemu stupňu rovnosti ako vo väčšine iných krajín. Dala tiež ľuďom sociálnu istotu a urobila ich menej závislými od iných skupín a osôb. Okrem toho Nórsko je menej „centralizovaná" krajina než mnohé iné moderné spoločnosti a ľuďom nebývajúcim v centrálnej oblasti dáva pocit regionálnej identity a pocit dôvery. Úsilie o dosiahnutie rovnosti sa týka aj väčšej rovnosti medzi pohlaviami. Ako príklad politickej ochoty v tomto ohľade možno uviesť, že počet mužov a žien v poslednej vláde H. Brundtlandovej je takmer rovnaký. Tento vysoký stupeň rovnosti by mohol byť dôvodom, prečo sociálne rozdiely medzi tradičnými triedami sú pomerne malé a prečo je často ťažké nájsť štatisticky významné rozdiely medzi jazykom chlapcov a dievčat.

Pri posudzovaní nórskeho jazyka a jazykovej situácie je dôležité si uvedomiť, že ide o dva rozdielne, ale navzájom zrozumiteľné písané jazyky, každý s vlastnou konzervatívnou i modernou varietou. To je predovšetkým dôsledok absencie tradičného a „ustáleného" písaného jazyka. Na rozdiel od Dánska a Švédska Nórsko doteraz nemá „štandardný" jazyk — ani písaný, ani hovorený. Nórske nárečia sú tiež navzájom zrozumiteľné, takže časť Nórov môže komunikovať bez používania spoločnej variety.

Iný sociolingvistický protiklad, ktorý sa zoslabil, je vzťah medzi jazykom a oficiálnym prostredím. Príčinou tohto stavu, ako aj príčinou zníženého počtu oblastí,

v ktorých sa používa „štandardizovaný" jazyk, je možno „privatizácia" moderných masovokomunikačných prostriedkov. V priebehu posledného desaťročia, resp. posledných dvoch desaťročí v Nórsku vzniklo veľa miestnych rozhlasových staníc, ba aj niekoľko regionálnych televíznych kanálov. To je nová jazyková oblasť a je to takmer výlučne doména miestnych jazykových variet. Myslím, že pôsobenie týchto nových miestnych a regionálnych médií viedlo k dôležitým zmenám v postojoch k miestnym varietám jazyka. Nárečia, ktoré sa pokladali za „nevhodné" pre masmédiá, sa ukázali ako plne prijateľné, jazykové variety, dosiaľ pokladané za ťažké na porozumenie, sa stali zrozumiteľnými. Okrem jedinej „správnej" štandardnej variety začali uspokojivo fungovať aj iné jazykové variety; ľudia prijímajú mnoho hovorených variet a štýlov bez toho, že by proti nim reagovali. Inými slovami: vzrástla jazyková tolerancia.

Spomenul som niekoľko činiteľov, ktoré prichádzajú do úvahy pri hľadaní príčin zmien v nórskych jazykových postojoch a v jazykovej situácii. Tieto činitele sa v prvom rade dotýkajú organizácie spoločnosti a politického systému a dajú sa pozorovať a opísať. Jednako však nie je ešte jasné, ktoré činitele sú *fakticky* rozhodujúce pri zmene jazykových postojov a intenzity jazykových postojov. Príklady z nórskej oblasti môžu byť užitočné pri ďalšom výskume jazykových postojov a roly týchto postojov v jazykovej a sociolingvistickej klíme v istom národe.

Zaujímavé by takisto bolo porovnať zmeny v jazykovej klíme v Nórsku so situáciou v iných krajinách, aby sa zistilo, ktoré činitele sú špecificky nórske a ktoré môžu viac súvisieť s internacionálnymi trendmi.

Bibliografia

GULLIKSEN, T.: „Det er deiligst å snakke såkalt stygt". Norsklæreren, 1978, č. 3, s. 43—46.

HAUGEN, E.: Language Conflict and Language Planning: the Case of Modern Norwegian. Cambridge, Mass 1966.

JAHR, E. H.: Talemålet i skolen. Oslo, Novus 1984.

OMDAL, H.: Språkholdninger og massemedier. Språknytt, *10*, 1982, č. 1, s. 30—37.

OMDAL, H.: From the Valley to the City: Language Modification and Language Attitudes. In: The Sociolinguistics of Urbanization: The Case of the Nordic Countries. Red. B. Nordberg. [= Soziolinguistik und Sprachkontakt/Sociolinguistics and Language Contact. 7. Red. N. Dittmar.] Berlin — New York, Walter de Gruyter 1994, s. 116—148.

OMDAL, H.: Attitudes Towards a Spoken and Written Norwegian. Journal of the Sociology of Language (v tlači).

SANDØY, H.: Holdningar til bydialektar i Noreg. Tijdschrift voor Skandinavistiek, *10*, 1989, č. 1—2, s. 59—81.

VIKØR, L.: The Nordic Languages. Their Status and Interrelations. [= Nordic Language Secretariat. Publication No. *14*.] Oslo, Novus 1993.

WIGGEN, G.: Ny målstrid. Oslo, Novus 1974.

RECENZIE

MIKO, F.: *VÝZNAM, JAZYK, SEMIÓZA. METODOLOGICKÉ REFLEXIE.* Nitra, Vysoká škola pedagogická, Fakulta humanitných vied 1994. 143 s.

Ak sa najnovšia knižka F. Mika, ktorá vyšla k jeho sedemdesiatym piatym narodeninám, výslovne označuje ako metodologická „autobiografia" vlastného výskumu (s. 45) a pritom sa azda aj trocha sebavedome dodáva, že by „mala byť vlastne legitímnou zložkou metodológie, a to ako jej autentické empirické žriedlo", treba už tu konštatovať, že ide vlastne o dve autobiografie: jazykovednú a literárnovednú, resp. umenovednú. Pravda, obidve biografie sú navzájom späté fenoménom významu.

V jazykovednej zložke metodologických reflexií F. Miko vychádza zo svojej prvej monografie *Rod, číslo a pád podstatných mien* (Bratislava 1962). Právom tu zdôrazňuje svoju prapôvodnú orientáciu na skúmanie sémantickej stránky slovných druhov a s nimi zviazaných gramatických kategórií. Škoda však, že bližšie necharakterizuje aj svoje metodologické východiská v ďalšej jazykovednej monografii, v práci o štruktúre vety (*The Structure of Slovak Sentence*, Haag 1967), resp. v rozvinutejšej podobe v dvoch štúdiách uverejnených v Jazykovednom časopise (1986). Prirodzene, že aj v týchto prácach vždy bral do úvahy sémantickú stránku.

Na okraj Mikovho záveru (v štúdii o otváraní epistémy langue — parole v Jazykovednom časopise, 1993), že v protiklade jazyk — reč má zakladajúcu úlohu reč, lebo len tá je prístupná empirickému pozorovaniu, treba pripomenúť, že úloha jazyka je rozhodne väčšia, než len byť nositeľom reči, a že si teda zaslúži byť objektom osobitnej disciplíny — jazykovedy. Pravda, najvlastnejším objektom tejto vedy by podľa našej mienky mal byť systém verbálneho správania, v ktorom majú svoje miesto zložky langové, parolové i sémantické.

V literárnovednej zložke metodologických reflexií, hoci to sám F. Miko osobitne nevyzdvihuje, treba za východisko pokladať teóriu výrazových kategórií, lebo už v monografii o nich F. Miko konštatoval, že význam (či skôr zmysel a funkciu) môžu mať aj také prvky, ktoré nie sú viazané na osobitnú formu. Už tu sa začal uplatňovať jeho základný metodologický postoj: intuitívne pozorovanie javov a úporné hľadanie ich významov. Je nespornou Mikovou zásluhou, že v našej vede začal klásť silný dôraz na skúmanie vzťahov medzi slovom, znakom a významom.

Nie celkom oprávnená sa nám však zdá téza, že význam je len faktom vedomia, ba že je to interiorizovaný objekt v jeho všeobecnej podobe (s. 66). Ako si vôbec možno predstaviť, najmä v súvislosti s Mikovým základným intuistickým postojom, že nejaký objekt je uložený v mojom vedomí, ba že dokonca aj skutočnosť je v mojom vedomí (s. 99)?

Je logické, že vzťah medzi znakom a významom nie je vzťahom rovnocenných zložiek (s. 58) a že „význam je zložkou znaku" (s. 51), lenže potom ostáva nejasné, prečo sa predpokladá „spoločné depo významov — znakov" (s. 50). Podobne ostáva nedoriešený vzťah medzi významom a slovom, ktoré tvoria tzv. kód (s. 51), pričom slovo sa pokladá za komplement významu. Potom by pri komunikácii fungovali len holé slová, ale tomu ani sám autor neverí, lebo hneď na nasledujúcej strane hovorí o prijatých izolovaných významoch.

Sotva možno súhlasiť s Mikovým pozorovaním, že nositeľ istého jazyka si osvojuje len významy bez ich väzby na slová, alebo že na druhej strane význam sa pri cudzom slove vytvorí až nespočetným opakovaním jeho použitia v reálnom kontexte (s. 98). Výsledky výskumov o osvojovaní si jazyka ukazujú, že keď si človek osvojuje jazyk (presnejšie: systém verbálneho správania v našom ponímaní), postupne si buduje aj vlastnú slovnú zásobu, čiže súhrn znakov, ktorými je schopný pomenúvať isté objekty (reálne aj ideálne).

Mimochodom treba pripomenúť, že Mikove úvahy sa týkajú v podstate len lexikálnej sémantiky. Ale podľa našej mienky ani takto chápaný lexikálny význam nemôže byť modelom, ani nemôže fungovať ako model (situácie, reality), lebo ako sám F. Miko hovorí, „model je niečo viditeľné, objektívne evidovateľné, prístupné, *zreteľné*" (s. 79). Zo všetkých Mikových úvah vyplýva, že o význame to nemožno povedať. A to aj preto, že funkcia zastupovať niečo sa vhodne pripisuje nie iba jednej zložke znaku, ale znaku ako celku (ktorý má obsah, formu a funkciu).

Nevyhnutnou zložkou skúmania významu a semiózy je aj teória komunikácie. F. Miko v tejto súvislosti predvádza až tri modely komunikácie. V najjednoduchšom modeli zobrazuje vzťah medzi vysielateľom a prijímateľom ako identitu. Skôr by sa však malo zdôrazniť, že ide o úsilie o dosiahnutie identity mieneného na strane autora a vyrozumievaného na strane prijímateľa. Zložitejší je model existencie diela (s. 60), kde sa proces dorozumievania chápe ako proces smerujúci od mienenej skutočnosti cez množinu významov do množiny znakov jestvujúcich vo vedomí autora, resp. ako zrkadlový obraz tohto procesu vo vedomí príjemcu. Možno povedať, že tento model skutočne zobrazuje prebiehajúce procesy pri literárnej komunikácii. Oveľa podrobnejšie, ale s náročným pojmovým aparátom sa modeluje proces jazykovej komunikácie na s. 36. Je to proces prebiehajúci od mienenej skutočnosti cez množinu významov do množiny znakov vo vedomí autora, resp. od množiny znakov cez množinu významov do mienenej skutočnosti vo vedomí príjemcu. Veľmi správne sa tu zdôrazňuje aj existencia jazykových prostriedkov, ale aj skúsenostnej bázy, a postulujú sa také zložky ako semafix, semagen a genofor. Sotva sa však bude prijímať téza, že vo vedomí hovoriaceho sa pred každou zamýšľanou komunikáciou tvoria slová a že tie putujú k príjemcovi. Veď aj sám autor hovorí, že slová patria — zrejme už hotové, nie vytvárané ad hoc — do jazykového depa hovoriaceho i príjemcu.

Nemožno tu ani len v náznakoch reprodukovať a komentovať všetky Mikove pozorovania a úvahy a z nich vyvodzované zásady pre metodológiu sémantiky a semiotiky. Možno však s ľútosťou konštatovať, že mnohé z nich ostávajú len majetkom autora, ktorý pracuje v regionálnom — osobnom i skupinovom — výskume. Práve zato by však táto knižka mala byť aktuálnou výzvou na širšie konfrontovanie filozofických, metodologických i osobných či osobnostných pozícií našich jazykovedcov a umenovedcov.

(Iba na okraj treba konštatovať istú redakčnú nedotiahnutosť recenzovanej knižky. Nie je napr. jasné, či sa kapitola *Literatúra* vzťahuje na celú knižku alebo len na poslednú štúdiu.

V nijakom prípade však neposlúži na orientáciu, lebo mnohé odkazy v textoch sa tu jednoducho nenachádzajú.

A druhá poznámka na okraj: nie sú tu len nedopatrenia typu „aminózny" namiesto *ominózny* (s. 68), „odtabiuzovať" namiesto *odtabuizovať* (s. 51), „primordinálny" namiesto *primordiálny* (s. 73), „praxelogický" namiesto *praxeologický* (s. 86), prípadne aj také chyby ako „úzkoprsí redukcionizmus" (s. 26), „rektrospektívna činnosť" (s. 53), „úctihodne staré frazémy" (s. 111), „unifiet science" (s. 33), ale aj vážne vecné nedopatrenia, napr. *protiklad hovoriaceho* — „používajúceho" (s. 41), „pri vyhovovovaní úvahy" namiesto *pri vyhotovovaní* (s. 72). Nápadný je citát „horror objectivitális" namiesto *horror objectivitatis*.)

Ján Horecký

ŠTÚDIE O JAZYKOVEJ POLITIKE

J. K a č a l a : *Slovenčina — vec politická?* Martin, Matica slovenská 1994. 187 s.

Práca J. Kačalu — ako sám autor hovorí — je syntéza čiastkových sond do aktuálnej problematiky jazykovej politiky a jazykovej kultúry na Slovensku i v bývalom Česko-Slovensku v ostatných rokoch. Tieto štúdie boli z veľkej časti publikované a tu sa odtláčajú s minimálnymi úpravami. Treba súhlasiť s Kačalovou tézou, že „na Slovensku sa slovenčina už oddávna uvedomuje ako najdôležitejší národnoidentifikačný prvok, a preto bola v dejinách slovenského národa jedným z najčastejších a najvýraznejších predmetov útokov a obrán a prostredníctvom slovenčiny sa nie raz v našich dejinách riešili aj iné otázky národného, kultúrneho a politického života Slovákov" (s. 7). Pri tomto konštatovaní však nie je jasné, prečo sa slovenčina ako vec politická v nadpise knihy kladie s otáznikom.

V svojich štúdiách J. Kačala detailne, na základe podrobného štúdia problematiky i dôvernej znalosti faktov predkladá svoje myšlienky v takomto pláne: v historickom úvode (v kapitolke *Slovenčina v našom národe*, s. 9 — 63) rozoberá vývin situácie a všeobecné tézy, v záverečnej kapitolke (*Otvorené otázky jazykovej politiky v súčasnosti*, s. 153 — 185) zhŕňa výsledky svojich úvah. Do tohto rámca vkladá jednak zovšeobecnené jednotlivosti a informácie o doterajších problémoch, jednak poznámky o výsledkoch vedeckého výskumu, ale aj výklady o vlastných menách ako o osobitnom probléme politických riešení.

Aj z tohto rozvrhnutia problematiky, ako aj z názvov jednotlivých kapitol vidieť, že ide o prácu s výrazným publicistickým podtónom. Je to teda vážny pokus o vedeckú publicistiku, v našej situácii neobyčajne vzácny.

Treba však veľmi dôrazne povedať, že aj v publicistike, najmä vo vedeckej publicistike by sa autor mal dôslednejšie pridržať faktov, ale najmä dopovedať fakty v ich úplnosti. Túto požiadavku však J. Kačala niekedy nespĺňa. Ak napr. správne konštatuje zosilnenie tlaku na zbližovanie češtiny a slovenčiny na liblickej konferencii, neuvádza fakt, že aj po tejto konferencii a napriek oficiálnym tendenciám vyšlo niekoľko terminologických slovníkov (štyri slovníky v odbore železničnej dopravy, slovníky z optiky a poľovníctva) a viacero štátnych noriem zrevidovaných v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV. Zatiaľ nikto neanalyzoval, do akej miery sa tu realizoval spomínaný tlak.

Ak sa o stratifikácii národného jazyka vypracovanej J. H o r e c k ý m konštatuje, že sa v nej zužuje sféra spisovného jazyka (lebo v nej „chýba oblasť umeleckého a hovorového štýlu"), zanedbáva alebo aspoň sa deformuje základné východisko J. Horeckého, totiž národný jazyk ako celok, v ktorom sa spisovný jazyk, resp. spisovná forma národného jazyka uvádza ako jedna z existenčných foriem — teda oblasť umeleckého a hovorového štýlu sa nepokladá za formu národného jazyka. A okrem toho sa akosi zabúda citovať záverečnú myšlienku spomínanej štúdie J. Horeckého, kde sa hovorí: „Z okrajového postavenia spisovnej formy národného jazyka v naznačenej stratifikácii by však vôbec nemala vyplývať jej okrajovosť v celonárodnej jazykovej komunikácii... Okrem toho treba zdôrazniť takmer výhradné postavenie spisovnej formy národného jazyka v umeleckej literatúre a odbornej literatúre... Spisovná forma zostáva základným vyjadrovacím prostriedkom v masových komunikačných prostriedkoch a výhradným prostriedkom v školskom vyučovaní" (*Východiská k teórii spisovného jazyka.* In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava 1979, s. 13—22).

A naopak, v koncepcii J. Kačalu sa zužuje pole nespisovných prostriedkov, keď sa napr. v súpise komunikačných sfér na s. 173 berú do úvahy len spisovné prostriedky a neupozorňuje sa aj na možnosť používania diferencovanej miery nespisovných prostriedkov v jednotlivých komunikačných sférach.

Napospol všetky štúdie, resp. kapitolky v Kačalovej knihe vynikajú všestrannou, vyčerpávajúcou argumentáciou, prirodzene, v prospech vlastnej tézy. Prekvapuje však, že napr. pri obhajovaní zásady o používaní zhodného prívlastku v pomenovaní štátov — ide o typ *Nemecká spolková republika* proti typu *Spolková republika Nemecko* — sa neuvádza ako skutočne jestvujúci typ aj pomenovanie s nezhodným prívlastkom. Tento typ však zrejme jestvuje, a to nielen ako výnimka v pomenovaní *Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska*, ale aj v názvoch federálnych útvarov typu *štát Texas, spolková krajina Dolné Rakúsko, Slobodný štát Bavorsko*, ba aj v názvoch okresov typu *okres Bratislava-vidiek*.

Istá nedôslednosť v myšlienkovom pochode sa u J. Kačalu prejavuje v tom, že kým v publikovanej štúdii o rytmickom zákone obhajuje značnú dôslednosť pri uplatňovaní tohto zákona, v *Pravidlách slovenského pravopisu* z r. 1991 sa uplatňuje nová výnimka, keď sa pripúšťa typ *mliekár* — akoby dvojhláska *ie* nefungovala ako dlhá — a popri tom aj typ *siedmak*.

Nájdu sa však i prípady zámerného dopĺňania textov. Najvýraznejším príkladom je výrok, že podľa Ružičkovho návrhu zákona o slovenčine by sa o spisovnú slovenčinu mali starať aj republikové orgány. V návrhu publikovanom v Kultúre slova r. 1968 sa na s. 228 v paragrafe 3 hovorí: „Za osudy a kultúrnu úroveň slovenčiny zodpovedá celá slovenská spoločnosť. Všetci Slováci (teda nie štátne orgány — pozn. J. H.) majú podporovať rozvoj slovenčiny, brániť a uplatňovať jej práva, používať vo verejnosti, úradoch a školách spisovnú reč, dodržiavať pri tom jej pravidlá a starať sa o jej kultúru."

Zo všetkých Kačalových úvah je zrejmá jeho občianska i vedecká zaujatosť o práva slovenčiny a práve z tejto zaujatosti vyplývajú i niektoré uvedené nepresnosti. Priamy politický zreteľ pri úvahách o slovenčine ako veci politickej sa však prejavuje aj v úsilí zaviesť niektoré nové pojmy a termíny. Najvýraznejší a najdôležitejší je pojem *jazykovej suverenity*, ktorý sa vymedzuje na s. 163 ako súhrn kultúrno-politických postojov istého národného spoločenstva prejavujúcich sa v jeho národnom jazyku, v zásadách a spôsoboch jeho regulovania, a to najmä pokiaľ ide o pomer tohto národného jazyka k iným, cudzím národným jazykom. Je teda zrejmé,

že ide predovšetkým o vlastnosť ľudí, resp. istého spoločenstva ľudí. Ale miestami sa táto vlastnosť pripisuje i jazyku. Napr. na s. 165 sa hovorí, že suverenita preberajúceho jazyka pri procese zdomácňovania prevzatých pomenovaní sa prejavuje veľmi výrazne. Alebo na s. 164 sa pripomína, že aj v tejto formulácii sa prejavuje suverenita preberajúceho jazyka, presnejšie jeho nositeľov. Je tu teda zrejmé kolísanie medzi jazykom a jeho nositeľmi. Možno to azda pripísať aj Kačalovmu sklonu k hyperstazovaniu jazyka, k jeho chápaniu ako živej bytosti, ktorá vykonáva isté činnosti, plní isté úlohy. Podľa našej mienky jazyk je zložitý systém verbálneho správania, do ktorého môžu jeho nositelia, ale najmä jazykovedci zasahovať len pri plnom rešpektovaní jeho systémových zákonitostí a svoje zásahy musia opierať práve o poznanie celého systému — o systémový prístup. Politické postoje sa dajú uplatňovať, len pokiaľ ide o používanie jazyka v štátnom spoločenstve. Dobre to vidieť na francúzskych pokusoch uzákoniť používanie francúzštiny vo verejnom živote. Ale na druhej strane uplatňovať regulačné zásahy na základe jazykovej suverenity len pri riešení pomeru k cudzím jazykom by bolo príliš málo.

Analógia s názvami ako *jazyková politika, jazyková kultúra, jazyková norma* nie je príliš presvedčivá, lebo každý z týchto pojmov má odlišné vlastnosti, pripisuje sa odlišným subjektom: jazyková politika je vec spoločnosti, resp. vrchnosti, jazyková kultúra je predovšetkým vec používateľov jazyka a do istej miery jazykovedcov, kým jazyková norma je vec jazyka, patrí jazyku ako systému verbálneho správania. Jazyku ju nikto nemôže vnucovať, ani jazykovedci — iba ak by sa pod ňou myslela kodifikácia.

Napokon patrí k jazykovej suverenite v Kačalovom vymedzení aj istý obranársky postoj k iným jazykom. Sám síce zaujíma opatrný odmietavý postoj k obranárskym tendenciám v podkapitolke *Jazykové obranárstvo* (s. 78 — 80), ale netreba pokladať za istý výraz obranárstva aj boj proti konformizmu, keď sa bojuje proti takým slovám ako *mapovanie, scenár, filozofia* v publicistike? Obranárstvo je však prirodzeným atribútom každej suverenity, lebo každá zvrchovanosť implikuje možnosť či potrebu brániť svoje práva. Ale potom by jazyková suverenita bola vlastne krycím názvom jazykového obranárstva, pravda, povýšeného na vec politickú. No aj v takomto prípade nemožno zabúdať, že nijaký jazyk nežije v izolovanom prostredí, ale že sa nevyhnutne dostáva do kontaktu s inými jazykmi, a teda aj s inými jazykovými suverenitami.

Ján Horecký

ŠTOLC, J.: *SLOVENSKÁ DIALEKTOLÓGIA.* (Z autorovej pozostalosti na vydanie pripravil I. Ripka.) Bratislava, Veda 1994. 179 s. + 37 máp.

Nedávne úspechy slovenskej dialektológie sú spojené s menom prof. Jozefa Štolca (1908—1981). Jeho zásluhou a podľa ním zostaveného dotazníka (spolu s prof. E. P a u l i n y m) sa uskutočnil podrobný nárečový výskum na celom slovenskom jazykovom území a jeho výsledky sa publikovali v *Atlase slovenského jazyka*, ktorý v štyroch zväzkoch (1968—1984) vydal Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dotazník pre výskum tvorenia slov a lexiky pripravili a výsledky výskumu v 3. a 4. zväzku Atlasu publikovali F. B u f f a a A. H a b o v š t i a k . Atlas dobre reprezentuje slovenskú jazykovedu a jeho iniciátora

a hlavného autora J. Štolca nielen doma, ale v celom slavistickom svete. J. Štolc publikoval početné štúdie o spišských nárečiach, ako aj o jazykovozemepisnom rozšírení niektorých nárečových lexikálnych a gramatických javov. Okrem toho sa venoval výskumu dejín slovenčiny a súčasného slovenského jazyka. Vydal monografie *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku* (1949) a *Reč Slovákov v Juhoslávii* (1968) i publikáciu *Zapisovanie nárečových prejavov* (1961). Publikovania *Slovenskej dialektológie,* ktorá vychádza z výsledkov výskumu pre Atlas a nadväzuje naň, sa však nedožil. Z jeho pozostalosti ju po dvadsiatich rokoch pripravil na vydanie Ivor R i p k a .

Monografia sa skladá z dvoch častí. Prvá, rozsiahlejšia časť má názov *Slovenské nárečia* (s. 15—130), druhá, podstatne kratšia, sa volá *Slovenská dialektológia* (133—168). Slovenské nárečia obsahujú najprv všeobecné state, v ktorých sa vymedzuje územie slovenského jazyka, uvažuje sa o rozvoji slovenských nárečí a ich diferenciácii, ako aj o vzťahu nárečia a spisovného jazyka a uvádzajú sa zásady prepisovania nárečových slov a textov. Jadro tejto časti a celej monografie tvorí *Systematický prehľad členitosti zvukových a gramatických javov v slovenských nárečiach* (s. 22—59).

Autor sa tu zaoberá územnou diferencovanosťou jednotlivých javov zvukovej stavby (samohlások, spoluhlások, kvantity a prízvuku), ako aj ohýbania (flexie). Skladba je zastúpená iba 12 javmi (s. 58—59). Hláskoslovné zmeny v nárečiach sa uvádzajú na pozadí historických zmien starých hlások, ako boli *ę, ě,* jery a iné.

Najrozsiahlejšia je ďalšia stať Slovenských nárečí, nazvaná *Územné členenie slovenských nárečí* (s. 60—130). Autor vychádza z tradičného triedenia na tri základné nárečové skupiny. Najprv vymedzuje územie, uvádza hlavné znaky celej skupiny a ďalšie členenie podľa jednotlivých znakov. Začína stredoslovenskými nárečiami, v ktorých v severnej skupine vyčleňuje liptovské, oravské, turčianske a hornonitrianske nárečia, v južnej skupine zase zvolenské, hontianske, tekovské s podskupinou ipeľské a gemerské (s 5 podskupinami).

V západoslovenských nárečiach sa vyčleňujú tri skupiny. V severnej sú dve podskupiny: a) hornotrenčianska, kde patria hornotrenčianske, kysucké, hornokysucké a dolnotrenčianske nárečia, b) považská skupina a v rámci nej je považské, podjavorinské a myjavské nárečie. Bánovské nárečie (severná časť) je zaradené medzi dolnotrenčianske nárečia, kým u R. K r a j č o v i č a (*Vývin slovenského jazyka a dialektológia*, 1988) sa uvádza medzi pomedznými areálmi stredoslovenského makroareálu (s. 257). V juhovýchodnej (ponitrianskej) skupine je stredonitrianske (s topoľčianskym a hlohovským nárečím) a dolnonitrianske, v juhozápadnej skupine sú nárečia trnavského okolia (v tom trnavské a modranské) a záhorské (v tom skalické a prechodné nárečia).

Aj východoslovenské nárečia sa členia na tri skupiny: západnú (s podskupinami spišských, abovských, ale aj goralských nárečí), strednú (s podskupinami šarišských a zemplínskych nárečí) a východnú (so sotáckymi a užskými nárečiami). Užšie členenie je pri spišských nárečiach (tri skupiny), abovských (dve skupiny) a šarišských nárečiach (dve skupiny).

Druhá časť monografie, *Slovenská dialektológia,* nadväzuje na prvú časť a dopĺňa ju. Zaoberá sa výskumom slovenských nárečí v Maďarsku, bývalej Juhoslávii, Rumunsku a v Zakarpatí; chýbajú slovenské nárečia v Rakúsku. V kapitole o hraničných areáloch sa podáva prehľad názorov a poznatky o slovensko-poľskom, slovensko-ukrajinskom, ukrajinsko-slovenskom jazykovom pomedzí. Chýba slovensko-české pomedzie, ale pri stati o zápa-

doslovenských, najmä záhorských nárečiach, sú časté odvolávky na východomoravské nárečia. V 3. kapitole, nazvanej *Novšie úsilia vo výskume slovenských nárečí* (s. 151—168), sa dopĺňa prvá časť monografie o publikované novšie výsledky jazykovozemepisných štúdií z fonetiky, morfológie, ale aj z tvorenia slov, lexiky a syntaxe.

Prácu dopĺňa 37 máp: rozdelenie žúp, nárečí a ukážky mapovania niektorých nárečových javov. Citovaná literatúra by lepšie poslúžila v prvej časti knihy, hneď za jednotlivými krajovými nárečiami.

Pri charakteristike jednotlivých nárečí a ich ďalšom členení autor vychádza nielen z dotazníkového výskumu pre Atlas, ale aj z publikovanej literatúry. Poslúžili mu najmä krajové monografie o nárečiach liptovských (J. Stanislav), oravských (A. Habovštiak). stredogemerských (J. Orlovský), dolnotrenčianskych (I. Ripka) a severošarišských (F. Buffa), ale aj početné štúdie. Pri nárečiach, ktoré boli spracované v štúdiách alebo monograficky, je charakteristika a ďalšie členenie podrobnejšie, menej známe a menej opísané nárečia, napr. hontianske, ponitrianske, abovské, sú spracované kratšie.

Väčšie nárečové skupiny sa označujú plurálovou formou, napr. liptovské, spišské nárečia, menšie oblasti sú označené singulárovou formou: ipeľské, modranské a i. nárečie. Táto zásada sa však často porušuje, napr. všetky podskupiny severných západoslovenských nárečí sa označujú ako *nárečie*: hornotrenčianske nárečie, kysucké nárečie atď.

Napriek náročnosti sadzby a starostlivej korektúre ostali v texte niektoré chyby. Chybný je napr. tvar „vajcia" zo Záhoria (správne *vajca*, s. 45); na s. 103 má správne byť *ídųo* (nie „ídlo"), *stú* (nie „stúų), *smíų sa* (nie „smál sa"), *zasíli* (nie „zaséli"), *naléų* (nie „naléł"), *cuzí* (nie „cizí"), *deset* (nie „dest"); na s. 104 zasa *vrablici* (nie „vrablíci"), *úhore* (nie „uhóre"). *ze starší sestrú* (nie „sestru"); na s. 105 *povidaua* (nie „povídaua"), *pri tíh* (nie „tíg"), *bílá* (nie „bíla"), *dvacet* (nie „dvacez"). Na s. 34 pri systéme spoluhlások vypadol vo východoslovenskej skupine konsonant *r*.

Žiadalo by sa uviesť ešte niektoré pripomienky, opravy a doplnky. Formy *retaz/s, retáska* (s. 103) sú proti zásade neoznačovať výsledky neutralizácie znelosti na konci a uprostred slova (s. 21). V príkladoch na genitív množného čísla (v texte chýba „mužského rodu") s príponou *-ú* sa malo uviesť, že sa vyskytuje aj v modranskom nárečí (porov. znaky na s. 102). Charakteristiku ponitrianskych a trnavských nárečí bolo treba doplniť o tvar inštrumentálu jednotného čísla ženského rodu. Príklady na vokatív (s. 48—49) sa mali doplniť aj z iných ako východoslovenských oblastí. Pri slovese *byť* sa neuvádza tvar *seš* (2. osoba jednotného čísla) z oblasti Senice.

Ako môžu byť chybné formy získané dotazníkom bez overenia a prihliadnutia na systémové javy v danom nárečí, ukazujú niektoré príklady uvedené v monografii. V záhorských nárečiach sa pred pôvodne tvrdými samohláskami vyskytujú tvrdé spoluhlásky, pred pôvodne mäkkými zasa mäkké spoluhlásky. Ide o dvojice *d — dz* / *<ď>*, *t — c* / *<ť>* a *ų — l*. Proti tejto zásade sa uvádzajú na s. 43, 104 a 105 chybné formy slov, ktoré majú v báze spoluhlásku *ų* a skloňujú sa podľa tvrdých vzorov. Správne má byť *ožrauı* (nie „ožrale"), *na kole* (nie „na koli", „od kouo"), *pri stole* (nie „stoli", „od stú"), ve *Gbelech* (nie „Gbeuech"), *f Kúcich* (nie „Kútech"). Nepresná je formulácia, že výsledky o Pastrnkovej dotazníkovej akcii uverejňoval J. Škultéty (s. 151); uverejňoval ich sám F. Pastrnek . Niektoré nepresnosti a nedôslednosti by si bol autor pri konečnej revízii iste opravil, no zdravotný stav mu nedovolil upraviť monografiu do výslednej podoby.

Štolcovou Slovenskou dialektológiou získala naša jazykoveda dôležité dielo, ktoré jej veľmi chýbalo. Slavisti však ešte očakávajú aj vydanie súboru nárečových textov, pre ktorý je v archíve Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV dostatok materiálu.

Konštantín Palkovič

HAMMEROVÁ, L. B. — RIPKA, I.: *SPEECH OF AMERICAN SLOVAKS — JAZYKOVÉ PREJAVY AMERICKÝCH SLOVÁKOV*. Bratislava, Veda 1994. 164 s.

„Dvojštúdia" americkej autorky L. Hammerovej a slovenského autora I. Ripku je venovaná zaujímavej téme — jazyku amerických Slovákov, ktorá je aj predstavená zaujímavým spôsobom. Téma oboch častí je spoločná, autori materiál k nej zbierali z väčšej časti na spoločných výskumných expedíciách. Výsledkom však nie je integrované spracovanie danej témy. Nejde len o to, že L. Hammerová pripravila svoj text v angličtine a I. Ripka v slovenčine; je to síce dosť netradičné riešenie, ale o jeho prednostiach netreba pochybovať. Ide skôr však o to, že dané texty nie sú, ako by mohli byť, prepojené vzájomnými odkazmi a nie je zjednotená ani transkripcia textov z prvej a druhej časti. Preto dávame prednosť pomenovaniu danej publikácie ako „dvojštúdia o jazyku amerických Slovákov" pred jej označením za „monografiu" spracúvajúcu tento problém.

Je známe, že do USA sa najmä v rokoch uhorského obdobia našich dejín, ale aj za 1. ČSR, vysťahovalo vyše jedného milióna Slovákov zo všetkých oblastí Slovenska, najviac však zrejme z východného Slovenska. Naši autori robili výskumy medzi ich potomkami počas troch mesiacov (jún—august) v r. 1989 v Pennsylvánii, v štáte New York a v Kentucky. Tento výskum ešte L. Hammerová doplnila údajmi z ďalšej expedície v Kentucky (október 1989). V Pennsylvánii sa výskum sústredil do oblastí miest Uniontown a Wilkesbarre, kde žije početná slovenská komunita. L. Hammerová sa sama narodila v slovenskej enkláve v západnej Pennsylvánii, takže intímne pozná ľudí a spôsob života v oblasti, čo malo iste blahodarný vplyv najmä pri prvotnom výbere respondentov. I. Ripka zasa prispel do celkového opisu jazyka amerických Slovákov ako významný dialektológ s bohatými terénnymi skúsenosťami i skúsenosťami s koncepčnou prácou v oblasti nárečového výskumu na Slovensku.

Autori vo svojich analýzach jazyka amerických Slovákov vychádzali z nahratých a následne transkribovaných interview so 45 osobami, pre ktoré stanovili dosť prísne kritériá. Trvali napr. na tom, že respondentmi môžu byť len osoby, ktoré sa narodili v Amerike rodičom presťahovavším sa zo Slovenska, a že to musia byť osoby, ktoré poznajú miesto rodiska svojich rodičov a slovenčinu si začali osvojovať v domácom kruhu. Prednosť sa dávala, pravdaže, informantom s dobrou výslovnosťou. Bádatelia oprávnene dbali aj na to, aby situácia, v ktorej prebiehali interview, bola neformálna a v súlade s tým volili i témy rozhovorov. Pri svojom výskume sa sústredili na odchýlky od slovenskej nárečovej normy, ktoré vznikli ako výsledok interferencie s angličtinou, všímali si javy, ktoré sú výsledkom kontaktu rôznych slovenských nárečí atď. Zistili napr., že informanti pochádzajúci zo západného a stredného Slovenska často používali východoslovenský tvar slovesa *znam*. Keďže väčšina slovenských

prisťahovalcov do oblasti pochádzala z východného Slovenska, toto použitie hodnotili ako prípad prispôsobenia sa menšiny väčšinovému úzu v etnickej enkláve.

L. Hammerová sa vo svojom texte najprv venuje vonkajším a vnútorným dejinám slovenského jazyka. Podarilo sa jej tu podľa nášho názoru podať vyvážené dejiny slovenského jazyka od začiatku až po súčasnosť s ohľadom na americké publikum. Je to skutočne dobrý prehľad aj s odkazmi na paralely s angličtinou. Ďalej sa autorka vo výstižnom prehľade venuje jazykovým kodifikáciám na Slovensku, ale i slovenským nárečiam. Na miestach, kde sa charakterizujú areály akcentologicky (s. 39, 51), sa však nie celkom presne tvrdí, že kým východoslovenské nárečia charakterizuje penultimový prízvuk, na západnom a strednom Slovensku je prízvuk vždy na prvej slabike. Máme na mysli, pravdaže, predovšetkým stredoslovenský penultimový prízvuk, severostredoslovenský i juhostredoslovenský, ktorý je nesporným faktom (pomerne podrobne ho opísal S. Petřík už v 30. rokoch).

V ďalších kapitolách sa hovorí o slovenských komunitách v Amerike a ich tlačových orgánoch, najmä však o fenoméne premeny kultúry a o jej dosahu na zachovanie jazyka. Prví Slováci, ktorí prichádzali do USA na prelome storočí, hovorili najčastejšie len po slovensky (príp. po maďarsky alebo po nemecky) a iba postupne začali prenikať do ich reči amerikanizmy. Bol to však zároveň aj prechod z roľníckej do industriálnej spoločnosti, zo slovanskej do anglo-americkej kultúry. Nájdeme tu opis ich postupného prechodu od slovenskej monolingvality cez bilingvalitu do anglickej monolingvality na rôznych rovinách — fonologickej, morfologickej, syntaktickej i prostredníctvom kalkov (*strihať trávu* namiesto *kosiť trávu*; *tvrdo* n. *ťažko: A mi bulo dos tvrdo ísť do školi.*), prepínania kódu (*well, my goodness* v slovenskom texte) atď.

I. Ripka vo svojej prvej kapitole predstavuje objekt výskumu a cieľ práce s podrobným výkladom o slovenských nárečiach doma i v zahraničí. Pripomína tu, že zatiaľ sa nerobil výskum jazyka obyvateľov slovenského pôvodu vo Francúzsku a v Belgicku. A je iste pravda aj to, že o živote niektorých našich vysťahovaleckých skupín a ich jazyku jestvujú monografie (slovenské enklávy v bývalej Juhoslávii, Maďarsku i Rumunsku), o iných aspoň štúdie (Bulharsko, Rakúsko), ale že doteraz neboli spracované slovenské nárečia v Severnej Amerike (v Kanande a USA) a v Južnej Amerike (najmä v Argentíne) a v Austrálii. Doplňme však, že nejestvujú ani práce o našich „najbližších vysťahovalcoch", o Slovákoch v Českej republike. Náš dlh voči zahraničným Slovákom je skutočne značný a jeho splatnosť je už staréh̆o dáta. Ako hovorí aj I. Ripka, počet aktívnych nositeľov slovenských nárečí v zahraničí klesá, no ešte stále stojí za to skúmať ich.

Aj on, podobne ako L. Hammerová, podáva v 2. kapitole výklad o slovenskom vysťahovalectve do USA a o prisťahovaleckých komunitách v USA. Zväčša však uvádza iné údaje ako L. Hammerová, takže sa dá povedať, že uvádzané informácie sú u oboch autorov v komplementárnom vzťahu. Podľa posledného sčítania v r. 1980 sa k slovenskému pôvodu prihlásilo 776 806 obyvateľov USA. S uplatňovaním ich rodného jazyka to však nie je ináč ako v ostatnom vzdialenom zahraničí, kde žijú Slováci. Podľa očakávania sa zistilo, že slovenčinu používajú v príslušných komunikačných situáciách najmä starší ľudia.

V kapitole o prisťahovaleckej kultúre a jej zmenách sa tu sledujú dve protikladné tendencie: vedomé pestovanie kultúrnych hodnôt a výrazné etnokultúrne zmeny, ktoré vyplývajú z vyrovnávania sa s novou situáciou. Vysťahovalci do západoeurópskych a zámorských krajín museli podľa autora na rozdiel od presídlencov na Dolnú zem (kde v relatívne homo-

génnych slovenských ostrovoch mohli pokračovať v podstate v etnickom, kultúrnom a jazykovom vývine, aký bol v materskej krajine), hneď radikálne zmeniť spôsob života, konania i myslenia a znalosť jazyka sa stala nevyhnutným existenčným predpokladom. Prienik bilingvizmu do ich života znamenal aj nástup divergentných etnických procesov.

Autor ukazuje, že slovenský jazyk v USA sa zo základného dorozumievacieho prostriedku zmenil na sekundárny kód a jeho dnešní nositelia ho používajú iba príležitostne. Primárne neslúži na komunikáciu, ale na manifestovanie etnickej príslušnosti. Slovenský jazyk v Spojených štátoch sa charakterizuje ako izolovaný minoritný jazyk, ktorý sa vyvíja na teritóriu geograficky vzdialenom od svojho východiskového bázového jazyka. Slovenské nárečia na pôvodnom území sa, pravdaže, v tomto storočí najmä pod vplyvom spisovného jazyka značne zmenili (predovšetkým v lexike), pričom slovenské nárečia v zahraničí zostali na vývinovom stupni, ktorý sa dosiahol v období odchodu ich nositeľov z pôvodnej vlasti. S tým súvisí to, čo neraz zisťuje sociolingvistika, že totiž jazyková prax v zahraničných enklávach sa hodnotí aj respondentmi z materskej krajiny veľmi pozitívne, že, ako uvádzali viacerí informátori, práve tam možno počuť tú „najpravejšiu" a „najkrajšiu" slovenčinu.

I. Ripka rozlišuje pritom a) informantov nárečovo úplne spôsobilých (kompetentných), ktorí hovoria príslušným nárečím plynule, prirodzeným tempom, ktorí sú schopní vyrozprávať epické príbehy s archaickými spojeniami, plnými pôvodnej slovenskej lexiky so zachovaním najvýraznejších čŕt svojho nárečia v hláskosloví, tvarosloví, slovotvorbe či syntaxi; b) informantov inštruktívne demonštrujúcich prenikanie anglických prvkov a výrazov (amerikanizáciu svojich prejavov) a c) menej spôsobilých (málo kompetentných) rozprávačov už slabšie ovládajúcich rodné nárečie, ktorých rozprávanie je neusporiadané, bez chronologického sledu i tematickej súvislosti, s prechodmi do angličtiny aj uprostred vety. Na viacerých miestach publikácie dochádza k prekrývaniu či aspoň dotyku dialektologického a sociolingvistického výskumu a autori prechádzajú celkom do oblasti tzv. sociálnej dialektológie. I. Ripka na tomto mieste uvažuje aj o príčinách prepínania kódu, ktoré pri tom možno pozorovať. Nie je však isté, či sa dá súhlasiť s formuláciou, že „podstata prepínania kódu je jednoznačne rečová, nesystémová" (s. 96), zatiaľ čo amerikanizácia by mala byť javom systémovým. Ako ukazuje napr. J. G u m p e r s v práci *Discourse Strategies* (Cambridge 1982), aj v prepínaní kódu („code-switching") možno vystopovať jasné systémové prvky.

Do výberu sú na koniec zaradené stredoslovenské, západoslovenské i východoslovenské texty z USA, ktoré sú zapísané tzv. vernou čitateľskou transkripciou. Texty sú preložené aj do angličtiny, aj keď, pravdaže, do angličtiny štandardnej. Je to však spolu i s anglickým vecným registrom významná pomoc pre anglického čitateľa. Register by sa však zniesol určite aj po slovensky.

Nárečové výpovede amerických Slovákoch, ako ich prezentujú obaja autori, charakterizuje prítomnosť amerických jazykových prvkov (tzv. amerikanizmov) na všetkých rovinách. Aspiratívnosť hlások *p, t, k*, nerealizovanie protikladu znelosť/neznelosť pred pauzou, prítomnosť rázu v istých pozíciách na fonologickej rovine; oslabenosť deklinácie (*Dvaja bívajú v Ditrojt.*), rozkolísaná kategória vidu, tendencia vyjadrovať vždy podmet vety na morfologickej rovine; kalky, amerikanizmy typu *ajsbaks* „chladnička", *flor* „poschodie", *stebeľňa* „stajňa", *anderstenovac* „chápať, rozumieť", *čendžovac* „vymeniť", *klínovac* „čistiť", či frazeologizmy ako *piť jak ribi* namiesto *piť ako dúha* na lexikálnej rovine sú toho výrazným svedectvom.

V súvislosti s výkladom o jazykových diaspórach sa napokon uzatvára, že nikde v USA, dokonca ani v Pennsylvánii, nie sú Slováci sústredení v kompaktných jazykovo-etnických enklávach, ale žijú v diaspórach s vysokou mierou rozptýlenosti. Celoživotná ekonomická závislosť od anglicky hovoriaceho okolia i ďalšie sociálne, kultúrne i politické faktory podmieňujú a urýchľujú zanikanie znalostí rodného jazyka (nárečia). Komunikačná funkcia a kompetencia slovenských nárečí je preto nízka a prognóza ich vývinu je nepriaznivá. Amerikanizácia života znamená a spôsobuje totiž aj amerikanizáciu jazyka. Vedomie istej etnickej príslušnosti ostáva, no v diaspórach sa manifestuje iba príležitostne a nie jazykovými prostriedkami. Výskum reliktných prejavov najstaršej generácie Slovákov patrí bezpochyby k aktuálnym, ba neodkladným úlohám slovakistiky. V tomto kontexte je aj recenzovaná publikácia L. Hammerovej a I. Ripku viac než aktuálna. Aj keď nemožno povedať, že by sa vydaním tejto práce podarilo úplne splatiť dlh, ktorý mala a má slovenská slovakistika voči americkým Slovákom, je to výrazný prínos do poznania a opisu života jazyka slovenských emigrantov v krajine, kde sa ich vysťahovalo a doteraz žije spomedzi slovenských vysťahovalcov najviac.

Slavo Ondrejovič

ZBORNÍK O DIALÓGU

Publikácia o dialógu takmer s barokovým názvom *Dialóg a dialogickosť v politike, spoločnosti, filozofii a kultúre* je zborníkom z medzinárodnej konferencie, konanej v októbri 1993 v Trenčianskych Tepliciach, ktorý pohotovo vydala Nadácia Milana Šimečku a Ústav slovenskej literatúry SAV (Zost. P. Michalovič — J. Bakoš. Bratislava 1994. 123 s.). Tón publikácie, ktorý je vo vzťahu k možnostiam dialógu skôr pesimistický než optimistický, udáva svojím vstupným slovom J. Bakoš. Ten sa spolu s Habermasom a inými pýta, či je dialóg vôbec možný, či to nie je len hra na dialóg a zároveň nový druh lsti. Či to nie je len jeden z trikov, ako dobehnúť partnera a vnútiť mu vlastné pravidlá hry. Skúsenosti najmä etnometodologicky orientovaných konverzačných analytikov by mu v mnohých prípadoch dali iste za pravdu (porov. k tomu najnovšie Nationale Selbst- und Fremdbilder im Gespräch. Opladen, Westdeutscher Verlag 1995).

Na toto úvodné slovo nadväzuje P. Zajac článkom *Podmienky dialógu* (s. 7—12), zdôrazňujúc najmä fakt, že dialóg obsahuje v sebe riziko otvorenosti zoči-voči druhému, lebo nevieme dopredu, či naša otvorenosť nebude zneužitá. Vstupom do dialógu vymieňame pocit istoty v dobre zabehanom prostredí a správaní za neistotu. Ide práve o to, o čom hovorí v tejto súvislosti P. Luhman a čo pripomína aj P. Zajac, že dnes žijeme v spoločnosti rizika. Myslí sa tým, že sme (naďalej) nútení a ochotní vstupovať do dialógu, a to aj bez ohľadu na jeho neistý výsledok. Nebude to zrejme špecifické len pre našu súčasnosť, je to univerzálna vlastnosť komunikujúcej spoločnosti. P. Zajac však otázku dialógu určite oprávnene zasadzuje do vzťahu človeka a prostredia, pričom, ako tvrdí už japonský filozof Ikeda, podstatou tohto vzťahu nie je protikladnosť, ale vzájomná závislosť a pohostinnosť. Pripomeňme, že tieto myšlienky dnes veľmi produktívne rozvíja tzv. ekologická lingvistika a ekológia jazyka,

ktoré sa postupne vypracúvajú na vysoko perspektívne odvetvia modernej jazykovedy. Ako hovorí P. Zajac, dialóg môže vzniknúť len v takom prostredí, ktoré je vnútorne dostatočne súdržné, zároveň však otvorené voči pôsobeniu vonkajšieho prostredia, existujúceho v komplexnejšom systéme s jeho vlastnými systémovými charakteristikami.

Ináč je orientovaný článok T. Z y r u *Dialóg v politike, poľský prípad* (s. 16—18), v ktorom autor vychádza z tézy, že čím väčší je rozdiel medzi rétorikou a skutkami, tým slabšia je viera v daný politický systém. O to paradoxnejšie v poľskom prípade je, že v nadviazaní dialógu boli najúspešnejší bývalí komunisti a roľnícka nomenklatúra. Autor to vysvetľuje v zásade prítomnosťou nostalgie po neefektívnej, no predsa jestvujúcej sociálnej sieti. Dotýka sa pritom aj dialógu medzi jednotlivými politickými stranami, o ktorom hovorí: „Dialóg na veľké počudovanie poľského ľudu degeneroval na hádky a hašterenia" (s. 18). Je to vari niečo úplne iné ako u nás?

Z ďalších príspevkov si zaslúži pozornosť článok D. O n d r u š k a *Úkroky v politickom dialógu* (s. 23—27), v ktorom autor na základe analýzy televíznej diskusie v relácii Kroky dochádza k záveru, že politici namiesto dialógu predvádzajú „komunikačný wrestling", pričom výčitky adresuje najmä divákom, že to svojou pasivitou podporujú. Je to pomerne zaujímavá analýza, trochu však schematická. Rozbor sa dotýka vlastne len toho, čo konverzačná analýza zväčša pozná pod názvom „setting" alebo „pozadie" — pozornosť sa venuje celkovému času hovorenia jednotlivých účastníkov počas relácie, počítajú sa tzv. duetá (skákanie do reči), osobné útoky, počet obviňujúcich útokov atď.

V článku V. K r i v é h o *Rôzne sociálne definície situácie ako predpoklad či prekážka dialógu* (s. 28—33) sa volá po empatii a väčšej ochote pozerať sa na svet aj očami iných. Úlohou každého spoločenstva je podľa neho brzdiť predovšetkým svojich vlastných radikálov, ktorí vnášajú animozitu do vzťahov a roztáčajú špirálu nedôvery a podozrení. Dôležité je upozornenie na mispercepciu (nedostatočnú schopnosť zorientovať sa a adekvátne vyhodnotiť situáciu), riziko skupinových uzavretých dialógov a pod., vznikajúcich v takejto situácii.

Autorom článku s titulom *Komunikácia, metakomunikácia, agresivita* je P. H u n č í k, ktorý sa venuje dialógu na pozadí rozlíšenia tzv. digitálnej („presnej") a analógovej („hmlistej") formy dialógu. Analógovú formu identifikuje u Hitlera, v 50. rokoch a u tzv. národne ladených politikov. O tých posledných hovorí: „Ale veľmi často sa môžeme stretnúť s takouto štruktúrou prejavu aj u súčasných politikov, najmä u tzv. národne ladených (a to nielen na Slovensku). V krízových situáciách sa obrátia na národ, zdôrazňujúc nevyhnutnosť dobrých medziľudských vzťahov, lásky, porozumenia, tolerancie" (s. 38). Sú to však len konštatovania, nikde sa neuvádzajú argumenty, ktoré by potvrdzovali, že analógová forma sa nájde len u jedných a u druhých nie. Ide tu zrejme viac o politicky orientovaný a menej vedecký (sociologický) príspevok. Svedčia o tom aj občasné vybočenia zo štýlu vedeckej rozpravy či vedeckej reflexie (porov. napr. výraz *kumpáni* vo vete „V židovskej otázke verejne nikdy nespomínal ani on [Goebels], ani jeho kumpáni, plynové komory, koncentračné tábory, masové vyvraždenie [!] Židov."), časté kolísania medzi vedeckým štýlom a vedeckým žargónom (porov. výrazy *hypotrofia tolerancie, larvovaná intolerancia* a i.) alebo ťažko akceptovateľné, resp. i nekorektné tvary typu „projikovať", „vyprojikovať" namiesto *premietať, premietnuť*). Niektoré formulácie sa vyznačujú značnou vágnosťou: „Profesionálny komunikátor rád a veľmi úspešne používa fenomén s opačným znamienkom (...), napr. naši maďarskí spoluobčania by si mali uvedomiť, že ich postoje, ich nelojálny prístup k vlasti môže byť

zdrojom veľkého napätia medzi nimi a slovenským národom" (s. 40). Na čo sa tu vzťahuje opačné znamienko, čo tu platí naopak? To, že za napätie budú v danom prípade zodpovední iní než naši maďarskí spoluobčania, alebo že nejestvuje nelojálny prístup zo strany niektorých z nich? Zároveň však treba dodať, že P. Hunčík pozitívne nehodnotí ani „písanie na rôzne európske inštitúcie" predstaviteľov maďarských strán, a to dokonca ani v situácii, keď je presvedčený, že sa pritom pracuje s údajmi „z veľkej časti presnými" i „valídnymi" (!), hoci pripúšťa, že niektoré z nich majú len „prognostickú" povahu.

F. Š e b e j napísal článok *Limity dialógu a ohrozená ľudská myseľ* (s. 42—45), stavajúci na pojme „patologická pseudo-speciácia", definovanom ako stále rastúca skupina útočiaca na ostatných členov spoločenstva vlastného druhu, a na pojme „ohrozenie". Dochádza k tomu, že ľudská myseľ zamestnaná ustavičným potvrdzovaním spojenectva v ohrození obsedantným agresívnym rituálom je prostredím, kde niet miesta pre dialóg. A jeho záver: „Zdá sa, že je márnou snahou pokúšať sa o dialóg s nacionalistickou rétorikou — tá je znakom existencie pseudo-species."

Pozoruhodný (aj štylisticky) je článok S. C h r o b á k o v e j *Komunikácia v básni*, ktorá takmer poeticky uvažuje o téme („zúskostňovať"), o poslaní a o skrytom zmysle básne, ako aj príspevok Z. K u s e j *Dialóg v mlčiacej obci (prípad Petržalka)*, venovaný analýze dialogických podmienok, za akých prebieha výkon samosprávnych funkcií v Petržalke. Ostatné príspevky, v ktorých sa dialóg interpretuje sociologicky, psychologicky či filozoficky, aspoň vymenujeme: *Konflikt politickej a etickej zodpovednosti v dialógu sociálnych skupín* (J. H o r á l e k), *Konflikt a dialóg* (M. K r ý s l o v á — I. R a p o š), *Absurdný dialóg v absurdnej dráme a v spoločnosti* (M. P o r u b j a k), *Dva predpoklady dialógu?* (P. M i c h a l o v i č) a i.

V poslednom bloku príspevkov nájdeme aj citlivú interpretáciu epištolárnej komunikácie v článku M. Š i m k o v e j, nadpísanom *Dialóg medzi sebou a mnou. O jazyku a účastníkoch epištolárnej komunikácie* (s. 91—96). Na príklade korešpondencie L. Vaculíka a I. Kadlečíka si autorka všíma štylistické zafarbenie výrazových prostriedkov, vnútorný monológ a najmä to, ako ono „seba (moje najpodstatnejšie vnútro) ovplyvňuje mňa [akoby] zvonka alebo ako sa seba navonok realizuje" (s. 95). Svojou detailnosťou a presnosťou pomenovania vnútorných pohybov vedomia je príspevok zaujímavým vkladom do teórie epištolárneho štýlu. K nemu sa druží článok M. Š v e h l o v e j *Pragmatika kategorie mlčení* (s. 97—101), ktorá sa venuje „mystike mlčania", majúcej svoj začiatok u L. Wittgensteina, nedôvere k slovu, t. j. mlčaniu plnému významových variantov a sémantických nuáns.

Zborník uzatvárajú príspevky dvojice autoriek O. M ü l l e r o v e j *O nedorozumení a konflikte v dialógu z jazykového hľadiska* a I. H o f f m a n n o v e j *Je (práve) konverzácia (pravým) dialógom?* Obidve autorky sa pohybujú v kontexte diskurznej analýzy, vypracovanej pražskou školou. Nie je jasné, či to bolo zámerom zostavovateľov, ale vyšlo to tak, že posledné štyri príspevky tému akoby presvetľujú, potvrdzujú, že s dialógom medzi ľuďmi to „nie je až také zlé" a že sa dá pozrieť naň aj pozitívne a optimisticky.

Slavo Ondrejovič

TRI MONOGRAFIE O HOVORENEJ KOMUNIKÁCII V ČEŠTINE

O. Müllerová – J. Hoffmannová – E. Schneiderová: *Mluvená čeština v autentických textech*. Jinočany, vydavatelství H & H 1992. 236 s.

O. Müllerová a J. Hoffmannová spolu s E. Schneiderovou pripravili pre jazykovedcov, študentov češtiny (ale nielen pre nich), pre stredoškolských profesorov, zahraničných bohemistov a slavistov, pre prekladateľov a ostatných záujemcov zaujímavú knižku, v ktorej približujú súčasnú hovorenú češtinu v takej podobe, v akej sa im ju podarilo zachytiť prostredníctvom audiotechniky. Súbor vybraných 11 transkriptov ústnych prejavov sprostredkúva živý a aktuálny obraz o úrovni češtiny v bežných komunikačných situáciách z každodenného života a každého čitateľa provokujú zamyslieť sa nad jazykovou a komunikačnou kompetenciou používateľov jazyka. (Výskum sa realizoval v r. 1990–1992 na území Prahy a stredných Čiech.)

Okrem bezprostredného zážitku, ktorý čitateľ získa pri čítaní tejto publikácie, celkom prirodzene sa pred ním vynára otázka, či je potrebné v súčasnosti realizovať takéto výskumy. O ich nevyhnutnosti nás presviedčajú autorky už v samotnom úvode, v ktorom sa za podstatný argument pre takéto sondy pokladá potreba informovať jazykovedcov-profesionálov o tom, ako sa vlastne hovorí. Sprostredkované texty ponúkajú čitateľovi záznam vlastnou transkripciou prepísaných hovorených textov, pričom na umocnenie ústnosti autorky využívajú osobitné značky, ktoré majú jednak zachytiť plynutie prejavu v čase, jednak sprostredkovať aj využívanie neverbálnych prostriedkov pri ústnom prejave. Súčasťou každého textu je nevyhnutná charakteristika komunikačnej situácie a autorská interpretácia textu. V súvislosti s interpretáciou sa upozorňuje na to, že bežný text je interpretačne nevyčerpateľný (s. 9), a teda aj v týchto prípadoch ide vlastne len o ukážky jeho možných interpretácií.

Vzhľadom na to, že publikácia si kladie za cieľ priblížiť čitateľovi autentickú komunikáciu, popri erudovanom teoretickom vstupe (s. 1–13) celý jej priestor zapĺňajú texty, ktoré reprezentujú základné typy bežnej komunikácie. Možno ich klasifikovať ako spontánne rozhovory v súkromnom prostredí, oficiálne a neoficiálne rozhovory v pracovnom prostredí, telefonické rozhovory, rozhlasové interwiev atď., pričom každý z typov je uvedený čitateľsky príťažlivým titulom a jazykovo typickou replikou v pozícii podtitulku (*Babičko, povídej...*; *Jak se baví mladí intelektuálové...*; *Restituce zblízka...*; *Odborníci si mezi sebou rozumějí...* a pod.).

Autorky sa pri zvolených pohľadoch na texty zamerali najmä na tematickú organizáciu textov (tematické jednotky, odbočky od témy, striedanie tém, vstup nových tém, „súboj" o tému) a na analýzu sociálno-psychologických a pragmatických aspektov, ktoré vstupujú ako relevantné do jazykovej podoby pri neformálnej ústnej komunikácii.

Napriek tomu, že kniha *Mluvená čeština v autentických textech* približuje jazykovú situáciu cudzieho jazyka, čitateľ má jej prostredníctvom možnosť rozšíriť si svoje informačné minimum o niektorých javoch, prístupoch a termínoch z funkčnej štylistiky, teórie textu, sociolingvistiky alebo analýzy dialógu. Treba povedať, že autorkám sa ich zámer podaril.

***

O. M ü l l e r o v á : *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha, Academia 1994. 145 s.

Syntaktická analýza ústnych prejavov predstavuje jednu z možných interpretácií takýchto textov, na prvý pohľad síce jednoznačnú, ale vôbec nie jednoduchú. Možno práve preto — uvedomujúc si ich variantnosť a rôznorodosť (občas hraničiacu s entropiou) — lingvisti doposiaľ nevenovali primeranú pozornosť ani komplexnej analýze ústnych prejavov, ani sa špeciálne nezaoberali syntaktickou analýzou súvislých textov. (Dôkazom toho je aj absencia pojmoslovia a exaktne neprecizovaná interpretácia existujúcich pojmov.)

Ústna komunikácia predstavuje osobitnú formu sociálnej komunikácie, pri ktorej sa na výstavbe textu podieľajú také činitele, ktoré výrazne ovplyvňujú jeho definitívnu podobu a dynamicky (častokrát aj bez produktorovho vedomého zámeru) ju modifikujú. Hovorený text okrem základných, pre sprostredkovanie informácie typických funkcií, sa vyznačuje aj niektorými špecifickými znakmi. Schopnosť dekódovať ich patrí spolu s ich znalosťou k prvým predpokladom, ktoré môžu viesť k úspešnej analýze textu.

O. Müllerová si pri spracovaní témy počínala skutočne profesionálne. Na pozadí vlastnej koncepcie výskumu a hodnotiaceho prehľadu publikácií, zaoberajúcich sa výstavbou hovorených prejavov (s. 15—22), prechádza k podobnostiam a odlišnostiam medzi hovorenými a písanými textami, a to jednak z pohľadu ich produkcie, ale i fungovania produktora textu v komunikácii, ako aj z pohľadu ich recepcie a roly recipienta (s. 23—32). Komparácie dopĺňa o usúvzťažňujúce charakteristické znaky medzi písaným textom a monológom a hovoreným textom a dialógom.

Kapitolou, ktorá sa zaoberá možnosťami syntaktickej interpretácie hovoreného textu, si pripravila teoretické zázemie pre tematiku ďalšej časti knihy, v ktorej sa venuje zvukovej, syntaktickej a obsahovo-pragmatickej segmentácii textu.

Osobitným príspevkom autorky k sledovanej problematike je vymedzenie pojmov obsahovo-pragmatický celok (OPC) a obsahovo-pragmatická jednotka (OPJ). OPJ pokladá za jednotku hovoreného textu. Vymedzuje ju ako taký úsek textu, ktorým hovoriaci sprostredkúva nejakú syntakticky a významovo relatívne ucelenú časť obsahovo-pragmatického celku (OPC) a ktorého vyslovením sleduje nejaký elementárny komunikačný cieľ (s. 45). Pri interpretácii hovoreného, a najmä spontánneho textu sa zdôrazňuje komplexnosť rozboru textu. Analýzou vybraných syntaktických a textových javov možno dospieť len k čiastkovým výsledkom, ktoré vo vzťahoch s ostatnými jazykovými prostriedkami nadobúdajú inú dimenziu. Nezanedbateľnú rolu v takýchto textoch zohrávajú mimojazykové prostriedky, ktoré sa na ich tvorbe zúčastňujú vo viacerých rovinách. Autorka dokumentuje svoje princípy na syntaktickej analýze spontánnych hovorených textov, ktoré reprezentujú tematicky, situačne a pragmaticky rozličné komunikačné situácie (pracovná porada, dialóg predavačky so zákazníčkou, vysokoškolská prednáška, rozhovor v rodine).

Osobitná pozornosť sa v monografii venuje rektifikačným vzťahom a ich prejavom v ústnej komunikácii. Charakterizujú sa vlastné a cudzie opravy a porovnávajú sa ich znaky v monologickom a dialogickom texte. Na vhodne zvolených ukážkach sa dokladujú opravy výslovnostné, gramatické, syntaktické, sémantické a mnohé iné, typické pre isté komunikačné situácie. Posledná kapitolka rozsiahlej interpretačnej časti publikácie za zaoberá odôvodnením výskytu či možnosti opravy v ústnom texte vzhľadom na charakter komunikácie, účastníkov komunikácie a zvolenú komunikačnú stratégiu.

***

O. Müllerová — J. Hoffmannová: *Kapitoly o dialogu*. Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR, Pansofia 1994. 94 s.

Je málo autorov, po ktorých knihách sa siaha s vedomím, že nesklamú očakávanie a obohatia naše poznanie o nové informácie. Autorská dvojica O. Müllerová — J. Hoffmannová úrovňou svojej doterajšej publikačnej aktivity garantuje, že ich *Kapitoly o dialogu* poskytnú čitateľovi aktuálny syntetizujúci pohľad na zvolenú problematiku, ktorý sa opiera o analýzu bohatého autentického materiálu. Takéto kvality nesie i recenzovaný titul, v ktorom sa na dialóg ako základnú formu ľudskej interakcie pozerajú autorky z hľadiska systémového, kompozičného, sémantického, pragmatického, jazykového, no najmä v ňom vidia komunikačný fenomén.

Na pozadí stručného, ale informačne výstižného komparatívne zoradeného výberu o dialógu z domácej a zahraničnej lingvistiky vidieť, že oprávnená pozornosť lingvistov, aká sa od 60., resp. 70. rokov venuje ústnej komunikácii, súvisí predovšetkým s rastúcou frekvenciou ústnych prejavov v rôznych sociálnych sférach, s ich žánrovou pestrosťou a funkčnou rozmanitosťou. Prirodzeným dôsledkom tejto skutočnosti je pragmatizácia jazykovedných prístupov v orientácii na výskum hovorených textov, a teda aj na dialóg.

V úvodnej 1. kapitole autorky analyzujú dialóg v kontexte komunikačno-pragmatickej lingvistiky (s. 8—9) a približujú jeden z najvýraznejších smerov konca 60. rokov v USA tzv. konverzačnú analýzu (s. 9—10), pričom ho porovnávajú s anglickou analýzou diskurzu (s. 10—11). Prierezovú informáciu výraznými teóriami vo svete uzatvára teória kontextualizácie a humanistickej lingvistiky (s. 11). Úvodná kapitola sa končí exkurzom do českej a slovenskej bibliografie o dialógu.

Vzťah dialógu a monológu, ako aj vymedzenie prechodných útvarov, ku ktorým možno priradiť napr. fiktívny dialóg, monologizovaný dialóg a nepravý dialóg, sú predmetom 2. kapitoly recenzovanej knihy.

Na základe toho, v akom kontakte sú účastníci komunikácie pri dialógu (bezprostredný, sprostredkovaný a nepriamy kontakt) a aká forma sa využíva na prenos informácie (ústna alebo písomná) v rôznych komunikačných sférach, možno aplikovať jednu z uvedených základných klasifikácií dialógu.

Obsahom ďalších kapitol je ústne realizovaný dialóg v neumeleckej komunikácii, kde za osobitne prínosnú možno pokladať kapitolu o členení dialogického textu. Metodicky čisto a teoreticky opodstatnene sa v nej vymedzujú základné jednotky segmentácie dialógu, ktoré nám doteraz v domácej lingvistike chýbali.

Vzhľadom na to, že veta nie je vhodnou jednotkou na segmentáciu hovoreného textu (s. 23), pri interpretácii dialógov sa pracuje s pojmami už „klasicky funkčnými", ale pragmaticky sprecizovanými, ktorými sú výpoveď, replika, replikové dvojice, prípadne replikové trojice, sekvencia (ale aj pre-sekvencia, vložená sekvencia, postranná sekvencia), a s vyššími jednotkami, za ktoré sa pokladajú tematické bloky a v zhode s teóriou F. Daneša tematické postupnosti. Spomínané jednotky sa časovo realizujú v niektorej z fáz dialógu (úvodnej, stredovej a koncovej), pričom sa nezabúda ani na funkciu pauzy, ktorá pri striedaní replík hovoriacich zohráva v dialógu komunikačne dôležitú úlohu. V kapitole venovanej tematickej výstavbe dialogického textu sa hovorí o možných kombináciách tém, ako aj o situáciách, ktoré ich iniciujú, resp. ktoré možno (nevhodne) zvolenou témou (aj) vyvolať. V snahe

pomôcť riešiť podobné situácie a zabrániť vzniku nežiaducich konfliktných momentov, sa na tomto mieste upozorňuje na všeobecne známy Griceho princíp kooperácie a rešpektovanie tzv. konverzačných maxím (s. 37).

Z pragmatického hľadiska je zaujímavá 5. kapitola, zaoberajúca sa cieľmi dialógu a stratégiou ich dosahovania.

Analýza bohatého autentického materiálu umožňuje autorkám predstaviť konkrétne typológie dialógov, a to jednak na základe charakteristických vlastností (počet účastníkov dialógu, usmerňovaný — neusmerňovaný dialóg, cieľ komunikácie, kontakt komunikantov, súkromná — verejná komunikačná sféra, sociálna rola účastníkov dialógu, osobné vlastnosti hovoriacich), jednak podľa situácií (pracovné a mimopracovné rozhovory). Tak sa s nimi možno oboznámiť v 6. kapitole, v ktorej sú uvedené i vzorové ukážky dialógov.

Kapitola o jazykových prostriedkoch zhŕňa systémovo i materiálovo výsledky jazykovej interpretácie dialogických textov. Na príkladoch dokladuje najčastejšie sa vyskytujúce syntaktické, morfologické, lexikálne, zvukové a štylistické javy, odôvodňuje ich výskyt a naznačuje možné riešenia problémových javov.

O zámeroch autoriek hovorí tiež fakt, že im v *Kapitolách o dialogu* nešlo len o čistú, exaktnú jazykovú analýzu jednej z frekventovaných podôb komunikácie, ale aj o to, aby štýlovo prepracovanou formou nasmerúvali čitateľa na vedenie kultivovaného dialógu (napr. s. 80: Zdvorilostné prostriedky v dialógu, s. 84: Kultúra dialógu). Ostáva len dúfať, že knižne publikované výsledky dlhodobého výskumu O. Müllerovej a J. Hoffmannovej si nájdu svojich čitateľov aj v slovenskej jazykovednej obci a kultúrny, informačne obohacujúci a jazykovo príťažlivý dialóg sa stane samozrejmou súčasťou každodennej medziľudskej komunikácie.

Jana Klinckovú

SLOVNÍK ČESKÉ FRAZEOLOGIE A IDIOMATIKY. VÝRAZY SLOVESNÉ. Zv. 1. *A—P.* Zv. 2. *R—Ž.* Red. F. Čermák — J. Hronek — J. Machač. Praha, Academia 1994. 757 s. + 634 s.

Recenzovaný slovník vyšiel ako tretí diel (vo dvoch zväzkoch) po dvoch predchádzajúcich dieloch (Prirovnania, 1983 a Neslovesné výrazy, 1988). Tento diel predstavuje určité vyvrcholenie teoretického výskumu i praktického spracovania bohatého frazeologického materiálu, pretože obsahuje najzastúpenejšiu, ale zároveň aj najzložitejšiu časť frazeológie — slovesné frazémy.

Autorom teoretickej state *České frazémy a idiomy verbální* (2. zv., s. 597—630) je F. Č e r m á k, ktorý základné postuláty svojej frazeologickej teórie predstavil už vo svojich predchádzajúcich prácach. Verbálne frazémy (idiómy) zahrnujú pomenovania formálne značne rôznorodé. Tieto štruktúrne typy (viac ako 200) spája do jednej skupiny ich spoločná textová funkcia: fungujú ako hotový predikát, ktorému sa až v texte priraďuje konkrétny subjekt, prípadne ďalšie aktanty. Ich jednotnú funkciu formálne signalizuje všeobecná prítomnosť slo-

vesného komponentu (v infinitívnej podobe). Za verbálne frazémy (idiómy) možno všeobecne pokladať každú aspoň binárnu kombináciu slovných foriem (jedna z nich je slovesná), ktorá je anomálna v tom, že aspoň jeden z jej komponentov sa v danej funkcii a zvyčajne aj význame vyskytuje práve len v danej frazéme (idióme). F. Čermák chápe anomáliu ako základnú vlastnosť frazém. Skupina verbálnych idiómov a frazém je vo frazeológii nevetného (kolokačného) typu najväčšia a najpestrejšia a tvorí aj v tradičnom chápaní jadro frazeológie národného jazyka.

F. Čermák analyzuje komponenty najprv z hľadiska ich formálnej stránky. Zastupuje ich všetkých desať slovných druhov, pričom najbohatšie skupiny tvoria substantíva a slovesá, ostatné slovné druhy sú zastúpené zriedkavo. Z hľadiska sémantickej stránky sú takisto najbohatšie zastúpené substantíva a slovesá. Pokiaľ ide o pomer a zastúpenie abstrákt a konkrét pri substantívach, mierne prevažujú abstraktá. Najvýraznejšou motivačnou skupinou vo frazeológii je na úrovni komponentov skupina označujúca časti ľudského tela; vo väčšine jazykov utvára nápadnú a rozsiahlu skupinu somatických frazém. Pokiaľ ide o kolokačnú stránku komponentov, F. Čermák rozlišuje tri typy. Veľká väčšina komponentov patrí medzi kolokačne neutrálne; výrazné sú však obidva kombinatorické extrémy (periférne), a to slová monokolokabilné, ktoré bez svojho obligatórneho okolia nemajú vlastnú existenciu (napr. *vyjít najevo, dostat záhlusk, otevřít dokořán, být z Nemanic, nechat někoho na holičkách*), a slová s najväčším, extrémne veľkým rozsahom kolokability (patria sem slovesá *být, mít,* modálne *muset, moct, smět* a i.).

Základným kritériom výberu je „také vymedzenie frazémy (idiómu), ktoré za ňu pokladá každú ustálenú kombináciu aspoň dvoch slovných foriem toho istého druhu alebo rôznych slovných druhov, pre ktorú je príznačné to, že aspoň jeden z jej komponentov sa v danom význame a funkcii kombinuje iba s jediným ďalším komponentom (v jedinej frazéme), alebo iba s niekoľkými ďalšími (potom ide o viac frazém, idiómov, často transformačne spojených). Príznačnou, nie však nevyhnutnou črtou takej frazémy (idiómu) je jej častá prenesenosť" (1. zv., s. 9). Okolo 2/3 súboru všetkých hesiel predstavuje štruktúra verbum — substantívum (V—S) vo svojej základnej podobe i mnohých pádových a predložkových podtypoch (*chytat lelky, být pro kočku, mít ještě mlíko na bradě, zametat před vlastním prahem*). Ostatné štruktúrne typy sú výrazne menej pestré a početné: verbum — adjektívum (V—A): *nebýt dnešní*; verbum — adverbium (V—ADV): *mít všech pět pohromadě*; verbum — verbum (V—V): *umět se narodit*. Ojedinelá je skupinka verbum — klauza (V—KL), kde na textovo premeniteľné sloveso je viazaná ako komponent celá pevná klauza (vedľajšia veta), napr. *ukázat někomu, zač je v Pardubicích perník*; sú to tzv. interstratálne frazémy (Dolník — Mlacek, 1987, s. 177). Na rozdiel od väčšiny frazeologických slovníkov je v SČFI lexikograficky spracovaný významný typ kombinácií slovesa a abstraktného substantíva ($V—S^{abstr}$). Väčšinu týchto spojení možno zaradiť (ideálne) do troch fáz, inchoatívnej, duratívnej a terminatívnej, ktorými sa platnosť príslušného substantíva zavádza, začína (IN), pokračuje, trvá (DUR) alebo sa končí, ruší (TERM). Tento špecifický typ patrí na periférium frazeológie a idiomatiky. Do tohto súboru patria také pravidelné a ustálené frazémy (kvázifrazémy), ako *dostat/nabýt zájem, mít/chovat zájem, ztratit/pozbýt zájem*.

Pokiaľ ide o typy hesiel, SČFI približne v rovnakom pomere obsahuje heslá dvojakého výkladového typu, heslá bežné a heslá okrajové, periférne, Bežné heslo predstavuje stať plne vybavenú všetkými svojimi oddielmi (hlavnými časťami hesla), vrátane štýlovej a gramatic-

kej charakteristiky, poznámok, exemplifikácie, synoným a opozít i prekladových ekvivalentov. Okrajové heslo sa obmedzuje iba na evidenciu formy, prípadne kontextu a významu, resp. transformácií. Ďalším typom hesla je odkazové heslo, ktoré spravidla odkazuje zriedkavejší variant na bežnejší, resp. jednu či viac transformácií na inú, napr. heslá *dostat ultimátum, být ve slepé uličce, dostat něco na uváženou* sú odkázané na transformačne spojené heslá *dát někomu ultimátum, dostat se do slepé uličky, dát někomu něco na uváženou*. Medzi jednotlivými dielmi SČFI sa priamo neodkazuje, avšak uvádzané transformácie zväčša slúžia zároveň aj ako odkazy na heslá v predchádzajúcich dvoch dieloch. Heslá sú zaradené podľa abecedy, a to podľa jednotlivých slovných druhov, ktoré heslo obsahuje. Na prvom mieste sa vždy dáva prednosť substantívu, potom adjektívu, verbu a nakoniec adverbiu. Heslá sa uvádzajú polotučne v základnej slovníkovej podobe (sloveso je v infinitíve), ktorú možno pokladať za neutrálnu. Táto podoba má spravidla aj neutrálny slovosled (často je však slovosled nemenný).

Každá heslová frazéma má svoju štylistickú charakteristiku, napr. básnická (*básn*), knižná (*kniž*), publicistická (*publ*), neutrálna (*neutr*), slangová (*slang*), argotická (*argot*) a pod.; výrazne najpočetnejšie frazémy sú kolokviálne (*kol*). Táto skupina je doménou hovoreného jazyka, ktorého príznačnou vlastnosťou je určitá voľnosť úzu; norma tu nie je tak jednoznačne vymedzená ako v oficiálnych a písaných textoch. Neutrálny štýlový index (*neutr*) majú výrazy bez zreteľnej štýlovej príslušnosti. Väčšina frazém má expresívnu povahu, nie však automaticky. F. Čermák rozlišuje expresivitu príznakovú a bezpríznakovú. Označuje iba prvú, a to v opozíciách priaznivý — nepriaznivý (*přízn — nepřízn*), pochvalný — hanlivý (*pochv — hanl*), žartovný — posmešný (*žert — posm*) a pod.

Menej časté frazémy sú označené ako zriedkavé (*říd*). Okrajové je označenie hesiel zastarávajúcich (*zast*); spravidla sa toto označenie nahrádza označením frekvencie (*říd*).

Textovú funkciu frazémy a idiómu odráža gramatická charakteristika — gramatické kategórie klad, pozitív (*poz*); zápor, negácia (*neg*); aktívum, činný rod (*akt*); pasívum, trpný rod (*pas*); kondicionál, podmieňovací spôsob (*kond*); imperatív, rozkazovací spôsob (*imp*) a ďalšie.

Samostatnú povahu majú heslá chápané ako transformácie a zodpovedajú aj samostatným frazémam, pričom medzi nimi existuje zreteľná a pravidelná súvislosť, ktorá sa premieta do ich odlišnej formy a funkcie (na rozdiel od variantov tej istej frazémy, ktorými sa počet frazém ani ich funkciou nezvyšuje); verbalizácia: *dát někomu ultimatum V e r b dostat ultimátum (od někoho)*; nominalizácia: *mít horkou hlavu/krev N o m horká hlava/krev*; komparativizácia: *být bez srdce K o m p být jako bez srdce*; adjektivizácia: *na smrt zblednout A d j na smrt bledý*; adverbalizácia: *citovat/říct něco z hlavy A d v z hlavy*; prepozicionalizácia: *být na úkor něčeho/někoho P r e p na úkor něčeho/někoho*; partikularizácia: *neudělat něco (ani) za živý svět P a r t ani za živý svět ne*; pronominalizácia: *shánět něco (dobrého) na zub P r o n něco (dobrého) na zub*; propozicionalizácia: *být ve hvězdách P r o p to je ve hvězdách*.

Sémantický oddiel sa skladá z dvoch častí. V prvej časti sa z kontextu a obvyklej situácie (v zátvorke) zachytávajú bežné úlohy účastníkov deja konštituujúceho význam frazémy a okolností, t. j. hlavné aktanty a cirkumstanty, vzťah medzi nimi a pod. Túto kontextovú a situačnú časť významu vystihujú štyri všeobecné typy, konkretizované podľa potreby do subtypov <človek>, <zviera>, <vec konkrétna, hmotná> a <vec abstraktná, nehmotná>.

V druhej časti sémantického oddielu (za zátvorkou) sa opisuje vlastný význam idiómu. Povaha frazeologického významu je všeobecne mnohovrstvová a aj vo svojich zložkách splývavá. V dôsledku toho vystupuje aj jeho neostrosť (vágnosť) a veľká, prípadne ponúkajúca sa potenciálnosť ďalších odtieňov a špecifikácií. Výraznou črtou idiomatického významu (najmä v kontexte) je jeho pragmatická zložka, ktorá úzko súvisí s funkciou idiómu a vzťahom k používateľom a často sa prejavuje aj jeho expresivitou.

Pokiaľ ide o exemplifikáciu, bežné frazémy sú pre nedostatok miesta len výberovo opatrené vetným príkladom ilustrujúcim ich bežný a typický úzus a kontext. Všetky príklady sú autorské, neliterárne a vedome sa vyhýbajú aktualizovanému a posunutému úzu, príznačnému pre väčšinu literárnych príkladov. Uprednostňuje sa teda autorská exemplifikácia (prezentovanie kompetencie lexikografa frazeológa).

Ďalej v hesle nasledujú údaje o úze (situácii, v ktorej sa frazéma používa), etymológii, motivácii a iných súvislostiach. Súčasťou bežného typu hesla je za osobitnou značkou aj oddiel pre synonymá (*S*), antonymá (*A*) a ďalšie príklady na porovnanie (*Cf*; confer = porovnaj).

Posledný oddiel hesla uvádza za príslušnou značkou základné ekvivalenty heslovej frazémy v štyroch jazykoch, pre stručnosť obyčajne len bez synoným, pod symbolmi *A* (angličtina), *N* (nemčina), *F* (francúzština) a *R* (ruština). Povaha prekladovej ekvivalencie je zložitá i pestrá.

Osobitnou súčasťou slovníka je sémantický register (2. zv., s. 371—596). Predstavuje samostatný slovník verbálnych frazém, ktorý slúži ako tezaurus, zdroj na nájdenie potrebnej frazémy na základe daného východiskového všeobecného významu. Druhotne slúži ako referenčný zdroj na nájdenie ďalších potrebných idiómov k východiskovému idiómu uvedenému v abecednom slovníku. Označenie významu triedy registra pomocou jediného slova je veľmi zjednodušené a široké. Jeho spresneniu preto pomáhajú viaceré podtriedy, ktoré sa samy môžu vnútri ešte ďalej členiť.

Recenzovaný SČFI sme interpretovali a rozoberali trochu podrobnejšie, aby sme mohli toto významné dielo českej frazeológie reprezentatívne predstaviť a zároveň vysloviť niektoré naše poznámky a pripomienky. Poznámky sa budú týkať jednak niektorých teoretických a metodologických východísk slovníka, jednak niektorých praktických lexikografických (frazeografických) postupov a riešení, ktoré sú aplikáciou príslušnej teórie v slovníkovej časti.

V prvom rade chceme poukázať na nové aspekty a prístupy SČFI vo frazeologickej teórii i praxi, ktoré posúvajú túto oblasť výrazne dopredu. Oproti doterajšej frazeologickej teórii (českej, ruskej, poľskej, slovenskej, ale aj nemeckej, prípadne inej) SČFI prináša úplne nový pohľad na túto oblasť jazyka, opierajúci sa o teoreticky dokonale, maximálne (až maximalisticky — nie v negatívnom zmysle slova) vypracovanú pojmovú, terminologickú a teoreticko-metodologickú základňu. Naše poznámky nebudú mať charakter klasických pripomienok. V podstate ide iba o iný uhol pohľadu, o iný ďalší možný prístup k istým čiastkovým (jednotlivým) otázkam a problémom tejto zložitej problematiky, ktorú možno skúmať z viacerých aspektov, podľa viacerých kritérií, okrem iného aj z hľadiska synchrónie i diachrónie. O zložitosti tejto problematiky svedčia doterajšie frazeologické teórie, ktoré sú odlišné nielen v čiastkových otázkach, ale často sú diametrálne rozdielne aj v zásadných teoreticko-metodologických i aplikačných otázkach a riešeniach. Práve preto pripomíname, že v našej recenzii ide iba o iný uhol pohľadu.

Na tomto mieste sa nebudeme podrobnejšie venovať terminologickému a pojmovému chápaniu výrazov frazéma a idióm, pretože tejto otázke sa už venovali viacerí recenzenti predchádzajúcich prác F. Čermáka. Stotožňujeme sa s konštatáciou J. M l a c k a, že dvojité pomenovanie frazéma a idióm je duplicitné, lebo väčšina frazém v chápaní F. Čermáka patrí aj medzi idiómy a rovnako podstatná časť idiómov má aj povahu frazémy. Terminologické riešenie je trochu problematické (Dolník — Mlacek, 1987, s. 177—178). K tomu možno iba dodať, že okrem iných interpretácií vystupovali v doterajšom chápaní tieto dva pojmy, teda idióm a frazéma, buď ako synonymné, alebo sa na ich odlíšenie používalo ako jedno z kritérií motivovanosť — nemotivovanosť (v staršom chápaní aj preložiteľnosť — nepreložiteľnosť). Dvojité používanie termínu frazéma a idióm sa u F. Čermáka vyskytuje striedavo a nie je vždy celkom jasné, či ide o formálnu alebo sémantickú stránku, čo trochu sťažuje ľahšie chápanie (Blanár — Skladaná, 1988, s. 98).

Jedným z hlavných východísk frazeologickej teórie F. Čermáka je téza, že základnou vlastnosťou frazém je ich anomálnosť (nemodelovosť). Táto téza platí podľa nášho názoru iba z aspektu výsostne synchrónneho. Z tohto hľadiska má anomália vo frazeológii špecifický charakter a vystupuje oveľa výraznejšie ako v iných jazykových rovinách. Z diachrónneho hľadiska sa však prikláňame skôr k názoru V. M. M o k i j e n k a (1980 a, s. 41 a n.), ktorý chápe frazeologický model ako jednotu sémantických a štruktúrnych typov a modelovosť štruktúry a sémantiky frazém ako objektívnu realitu. V štruktúrnom pláne frazémy spravidla pokračujú v zachovaní úzkeho spojenia s tými syntaktickými modelmi, podľa ktorých boli niekedy utvorené a relatívna stabilnosť významu frazém je nevyhnutnou podmienkou zachovania modelu. Modelovosť často umožňuje určiť hranice a význam frazémy. Pri vyčleňovaní frazeologických modelov treba brať do úvahy tesné pôsobenie vnútornej formy a celostného (frazeologického) významu, bez ktorého nie je možné modelovanie ani pri diachrónnej, ani pri synchrónnej analýze. V podstate ide o to, aby sa synchrónny a diachrónny prístup odrážali pri hodnotení jednotlivých frazém primerane vo vzájomnej prepojenosti, čo sa prakticky prejavuje aj v slovníkovej časti SČFI (dôkladne spracovaný oddiel etymológie). Niekedy možno k istým javom pristupovať iba z hľadiska synchrónie, no niekedy je potrebné siahnuť aj po diachrónnom aspekte, a to najmä vtedy, ak sa nám príslušné ustálené spojenie zdá nemodelové, nesystémové, anomálne. V mnohých prípadoch sa ukáže, že súčasné ustálené spojenia majú oporu (pendanty) v staršom období vývinu jazyka. Na porovnanie možno uviesť zo slovenského materiálu napr. frazému *vyjsť na psí tridsiatok* (s významami 1. „prísť o všetok majetok, celkom schudobnieť"; 2. „mať vo všetkom neúspech" — novší význam), ktorá má v starších slovenských jazykových pamiatkach množstvo analogických spojení nielen v negatívnom význame, ale aj v pozitívnom (*vyjsť na šťastie* s významom „mať šťastie, pošťastiť sa niekomu"). Tento typ tvorenia <vyjsť na niečo> bol v staršom období vývinu nášho jazyka produktívny, systémový. Išlo o význam „dostať sa do istej (negatívnej i pozitívnej) situácie". V tomto prípade, pravda, z diachrónneho hľadiska treba brať anomálnosť ako hlavnú vlastnosť frazém s rezervou, pretože tu ide o produktívny, systémový typ, ktorý má oporu v jazyku predchádzajúceho obdobia.

Pri kolokačných komponentoch F. Čermák rozlišuje tri typy (2. zv., s. 606—607). Väčšina komponentov patrí ku kolokačne neutrálnym. Druhý a tretí typ predstavujú kombinatorické extrémy. Najprv sa pristavíme pri druhom type komponentov, ktorými sú monokolokabilné slová. Ich kolokabilita je obmedzená výlučne na jedinú, výnimočne na viac mož-

ností, napr. *zálusk, najevo, Nemanice, dokořán, holičky* (*dostat zálusk; vyjít najevo; být z Nemanic; otevřít dokořán; nechat někoho na holičkách*). Postoj F. Čermáka k týmto slovám-komponentom (nazýva ich verboidmi) je nekompromisný. Podľa neho „ide iba o zdanie a len čiastočnú analógiu s bežným jazykom; diachrónna interpretácia je tu úplne neprípustná".

Pozrime sa na túto otázku — otázku diachrónie vo frazeológii z iného hľadiska. Bežní používatelia jazyka veľmi často vnímajú alebo registrujú (aj keď niekedy iba podvedome) práve pôvodnú motiváciu frazémy, zamýšľajú sa nad ňou a zaujímajú sa o jej vysvetlenie. Možno sa na prvý pohľad zdá, že tieto dva postoje sa nedajú spájať, niekedy však pohľad používateľov jazyka inšpiruje jazykovedcov uvažovať o príslušnom probléme. Tak napríklad N. N. A m o s o v o v á (1963, s. 8 a n.) určuje prah demotivácie nechápaním motivácie frazémy zo strany hovoriacich alebo nevysvetliteľnosťou dokonca ani pomocou historických a etymologických analýz. Prvá okolnosť závisí od osobných schopností používateľa, od stupňa zložitosti jeho asociatívneho vnemu, od jeho všeobecného alebo špeciálneho vzdelania, ale niekedy jednoducho od miery jeho vnímania jazyka (bez ohľadu na predchádzajúce momenty). Druhá okolnosť je podľa nej objektívnejšia, pričom však aj N. N. Amosovová konštatuje, že etymologické objasnenie jazykového javu zväčša nemá priamy vplyv na jeho fungovanie v reči. V súvislosti so vznikom frazém však N. N. Amosovová sama hovorí, že nemožno nebrať do úvahy dynamiku historického vývinu v aplikácii na súčasnú frazeológiu, lebo táto dynamika sa prejavuje aj pri bežnom používaní jazyka (op. cit., s. 110). J. M l a c e k (1980, s. 77) zdôrazňuje, že významové vlastnosti komponentu frazémy nemožno celkom odtŕhať od významových vlastností príslušného slova. Ako ukazujú viaceré konkrétne výskumy z histórie významov slova — J. Mlacek uvádza konkrétne štúdiu V. B l a n á r a (1976) — významová platnosť komponentov sa dá často veľmi dobre vysvetliť práve na pozadí sémantických znakov (semém a sém) príslušného slova (Mlacek, 1980, s. 77). Viacerí bádatelia upozorňujú na dôležitosť etymologických údajov v synchrónnych slovníkoch (predovšetkým vo frazeologických), alebo vôbec na význam historických výskumov pre súčasnú frazeológiu. Nie náhodou v čisto synchrónnom frazeologickom slovníku ruského jazyka (red. A. I. Molotkov), ale aj v iných slovníkoch možno nájsť etymologické komentáre; sú nanajvýš dôležité aj pre funkčnú charakteristiku frazém (Mokijenko, 1980 a, s. 173—174). Táto prax sa v podstate uplatňuje aj v SČFI, čo zvyšuje vedeckú i praktickú hodnotu a dokonalosť slovníka. Ak je vysvetlený pôvod a význam oporných komponentov *pranýř, lub, holičky, paškál,* prečo nemožno vysvetliť aj pôvod a význam komponentov *dokořán, zálusk, najevo* a i., hoci nebude vždy presný; niekedy iba hypotetický. Etymológiu väčšiny týchto slov (komponentov) vysvetľuje V. M a c h e k v *Etymologickom slovníku jazyka českého* (1968).

Pokiaľ ide o vzťah synchrónie a diachrónie vo frazeológii, nemôžeme vynechať frazémy obsahujúce vlastné mená (ďalej VM). Je to významná a dosť početná vrstva frazeologického fondu každého prirodzeného jazyka. Pri frazeologizácii VM podlieha sémantickým procesom v mnohom podobným tým, ktoré prebiehajú pri apelatívach. Diachrónny charakter VM a jeho sémantickosť sa nie náhodne prejavuje tak zreteľne práve vo frazeológii: veď podstata frazeologického (celostného) významu je v spojení aktuálneho (reálneho) významu s významom pôvodným, etymologickým. Dvojrozmernosť frazeologického VM vytvára aj napätie podmieňujúce expresívnosť — nevyhnutnú vlastnosť frazém (Mokijenko, 1980 b, s. 60 a n.; Mlacek, 1981).

V súvislosti s frazémami sa často zdôrazňuje, že domáca, neprevzatá frazeológia predstavuje špecifickosť príslušného národa, príslušného jazyka. Toto takisto platí o frazémach obsahujúcich VM. V. M. M o k i j e n k o (1980 b, s. 62 a n.) člení tieto frazémy na tri skupiny: 1. VM spojené s biblickými, antickými (mytologickými, historickými, literárnymi) a novšími svetovými literárnymi a historickými prameňmi, napr. *byť neveriaci Tomáš, otvoriť Pandorinu skrinku*. 2. Frazémy obsahujúce VM zovšeobecnené ešte pred frazeologizáciou, napr. *nech som kubo, bude z toho világoš*. 3. Tretí typ predstavujú frazémy s VM utvorené jazykovým žartom, kalambúrom. Takéto „mená" sú úmyselne spojené s apelatívami, od ktorých sú utvorené; napr. *ísť do Spiša, byť z Chudobíc*.

Mohli by sme však vyčleniť ešte ďalšie skupiny frazém s VM, ktoré by sa nedali zaradiť ani do jednej z týchto troch skupín (na možnosť ďalšej klasifikácie upozorňuje aj V. M. Mokijenko). Ide napr. o frazémy, v ktorých sa vyskytujú domáce VM s viac-menej zachovaným vecným významom. Najčastejšie sú to príslovia a porekadlá a pranostiky. Napr. *Za živa v Bystrici a po smrti v nebi; Medardova kvapka štyridsať dní kvapká*. Ďalšiu skupinu by mohli tvoriť frazémy, v ktorých sa vyskytujú VM typické iba pre jednu oblasť, región, napr. *Turek, turecký*. Z hľadiska súčasného jazyka si nie vždy uvedomujeme motiváciu spojení *poturčenec horší od Turka, raz za turecký (uhorský) rok* a pod. Vnímame zväčša ich celostný význam. Z hľadiska diachrónie sa nám však tieto spojenia spájajú s obdobím tureckej nadvlády u nás trvajúcej pol druha storočia (Skladaná, 1994, s. 62—63). Táto okolnosť je vzhľadom na historické súvislosti typická len pre slovenský región, a nie pre český.

SČFI obsahuje všetky uvedené typy frazém. Vyčerpávajúco sú spracované frazémy prvého typu, tzv. internacionalizmy. Ich medzinárodnú (celoeurópsku) rozšírenosť a platnosť potvrdzujú cudzojazyčné ekvivalenty. Napr. *být nevěřící Tomáš, otevřít Pandořinu skříňku* a pod.

Osobitne cennú skupinu predstavujú frazémy s VM domáceho pôvodu. Tu ide o jedinečné frazémy, resp. ich komponenty, ktoré sa vyskytujú iba v češtine. Napr. *být v Jiříkově vidění; být křtěný Vltavou; pamatovat ještě Žižku* (slov. *pamätať ešte Matuzalema*); *dostat se do Bohnic/Kateřinek* (slov. *dostať sa do Pezinka/do Cajly*); *být z dob krále Holce* (slov. *za Kuruca kráľa/za Kakoň kráľa*); *poplést si to s Karolinou Světlou; být z Nemanic* (*byť z Chudobíc*); *dostat se/odstěhovat se na Olšany; sedět/být na Pankráci*. SČFI vysvetľuje v oddiele etymológie pôvod všetkých týchto spojení.

Druhý extrémny typ komponentov, komponenty kolokačne krajne široké, sa líši od klasických frazém výraznou mierou; F. Čermák ich nazýva kvázifrazémami (kváziidiómami). Z hľadiska teórie, z ktorej vychádzame, im chýba obligatórna vlastnosť frazém — expresívnosť. Ich hodnotenie z aspektu inchoatívnosti (začiatok deja), duratívnosti (pokračovanie, trvanie deja), terminatívnosti (dokončenie deja) je pri klasických verbálnych frazémach irelevantné. Zaradenie týchto spojení do SČFI však vôbec nepokladáme za nadbytočné, neprimerané. Ide o mimoriadne početnú skupinu, ktorá tvorí akýsi prechodný typ (aj keď nemá všetky základné črty frazém). Vo viacerých slovníkoch sa táto skupina vyčleňuje osobitne za príslušnou značkou (*Krátky slovník slovenského jazyka, Veľký slovensko-ruský slovník* a i.). V tejto súvislosti nemožno vynechať ani frazeologický slovník poľského jazyka S. S k o r u p k u (1977), ktorý na základe svojej širokej koncepcie zaraďuje do slovníka aj tento typ spojení. Zaradením týchto spojení sa však rozsah slovníka takmer zdvojnásobil.

Jeden z hlavných problémov frazeológie stále predstavuje rozličné chápanie jej prenesenosti, buď ako obligatórnej, alebo ako fakultatívnej vlastnosti. Ide jednak o prenesenosť fra-

zémy ako celku, jednak jej jednotlivých komponentov. F. Čermák pristupuje k tejto problematike v súlade s najčastejším (v súčasnosti) teoretickým chápaním tejto vlastnosti frazémy; prenesenosť chápe ako príznačnú, nie nevyhnutnú črtu frazémy. Napriek tomu, že neprenesené frazémy (resp. ich jednotlivé komponenty) predstavujú výrazne menší počet, predsa len tvoria istú pevnú skupinu v rámci frazeologického fondu príslušného jazyka. Ako príklad možno uviesť klasické prirovnania typu *biely ako sneh, čierny ako uhoľ* (v prvom diele SČFI *bílý jako sníh, černý jako uhel*), ale aj množstvo paremiologických útvarov (ktoré takisto patria do frazeológie), napr. *kto neskoro chodí, sám sebe škodí* (paremiologické útvary SČFI nespracúva). V týchto prípadoch nejde o prenesenosť, ale o ustálenosť a zovšeobecnenosť.

F. Čermák vyriešil v SČFI doteraz nie celkom jasnú a v podstate nedoriešenú problematiku vzťahu spisovnosť — nespisovnosť frazém. Poukázal na to, že väčšia časť frazeológie je doménou hovoreného jazyka, ktorého príznačnou vlastnosťou je určitá voľnosť úzu; norma tu nie je tak jednoznačne vymedzená ako v oficiálnych a písaných textoch. Práve z toho dôvodu volil pri exemplifikácii všetky príklady autorské, neliterárne a vedome sa vyhýbajúce aktualizovanému a posunutému úzu, príznačnému pre väčšinu literárnych príkladov. Mimoriadne dôležité je jeho konštatovanie, že mnohé frazémy žijú iba v hovorenom úze a nedostali sa do písaných literárnych diel. Autorská povaha exemplifikácie je v tomto prípade prednostná — autorom je lexikograf frazeológ.

V súvislosti s kvalifikátorom expresívnosti (*expr*) F. Čermák hovorí, že „väčšina frazém býva expresívnej povahy, nie však automaticky" (1. zv., s. 16). Podľa frazeologickej teórie, z ktorej vychádzame, je expresivita obligatórna vlastnosť frazém, hneď za ustálenosťou. F. Čermák rozlišuje expresivitu príznakovú a bezpríznakovú. Expresivita je však vždy príznaková; ide len o určitú mieru expresivity — vyššiu či nižšiu. Ak teda hovoríme o expresivite, vždy ide o istú mieru príznakovosti. V SČFI sa kvalifikátory expresívny a neutrálny používajú trochu z iného aspektu, ale aj tak by sme uvažovali o ich vhodnosti.

Za závažný prínos teórie a jej aplikácie v praxi pokladáme rozlíšenie medzi transformáciami a variantmi, čo v minulosti spôsobovalo viaceré ťažkosti. Heslá chápané ako transformácie predstavujú nový typ hesiel (na rozdiel od variantov tej istej frazémy, ktorými sa počet frazém ani ich funkcia nezvyšuje), napr. nominalizácia (*mít horkou hlavu/krev — horká hlava/krev*) a pod. Pri variantoch ide iba o lexikálnu zámenu jednotlivých komponentov. Variantmi teda sú frazémy *mít horkou hlavu — mít horkou krev*.

Perfektne je prepracovaný sémantický oddiel. Ide o výnimočné podanie tohto typu výkladu, dokonalé vyjadrenie sémantiky príslušného spojenia. Vzorovo sú vypracované niektoré frazémy s opornými komponentmi ako *srdce, svět, světlo, hlava, škola, štěstí, tvář, ucho* a i. Na ukážku uvedieme spojenie *popadnout/chytit štěstí za pačesy* aj s etymologickou časťou. „*(Čl. v reakci na náhlou a silnou možnost, výhodu, zvl. v podnikání, práci ap.) pohotově a rázně využít náhodnou příležitost (a získat tím n. mít tak úspěch ap.)*" (...) „Starořecká Štěstěna bývala, např. v soše od známého sochaře Lýsippa, znázorňována jako slepá nahá žena, mj. vzadu holohlavá a vpředu s vlasy shrnutými do čela. Ve fiktivním rozhovoru, vytesaném do podstavce, odpovídá na otázky po těchto dvou zvláštnostech, aby ji ten, kdo ji mine, už nemohl chytit, a ten, kdo ji teprve potkává, naopak mohl."

SČFI nielenže spĺňa základné požiadavky najnovšej modernej frazeologickej teórie i praxe, ale vysoko ich prekračuje: je to dielo svetovej úrovne.

Jana Skladaná

BLANÁR, V.: Zmeny spájateľnosti slova ako ukazovateľ lexikálnosémantických zmien. Slavica Slovaca, *11*, 1976, s. 281—288.

BLANÁR, V. — SKLADANÁ, J. (rec.): Filipec, J. — Čermák, F. Česká lexikologie. Praha, Academia 1985. Slavica Slovaca, *23*, 1988, s. 94—99.

DOLNÍK, J. — MLACEK, J. (rec.): Filipec, J. — Čermák, F. Česká lexikologie. Praha, 1985. Slovenská reč, *52*, 1987, s. 174—179.

Frazeologičeskij slovar russkogo jazyka. Red. A. I. Molotkov. Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1967.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia 1968. 866 s.

MLACEK, J.: O sémantických otázkach frazeológie. Jazykovedný časopis, *31*, 1980, s. 75—84.

MLACEK, J.: Ustálené spojenia s vlastnými menami. Kultúra slova, *15*, 1981, s. 264—270.

MOKIJENKO, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva, Vysšaja škola 1980 (a). 208 s.

MOKIJENKO, V. M.: O sobstvennom imeni v sostave frazeologii. In: Perspektivy razvitija slavianskoj onomastiki. Red. A. V. Superanskaja — N. V. Podoľskaja. Moskva, Nauka 1980 (b), s. 57—67.

SKLADANÁ, J.: Frazeologický fond slovenčiny v predspisovnom období. Bratislava, Veda 1993. 176 s.

SKLADANÁ, J.: Konotačný príznak vo frazémach s vlastnými menami z diachrónneho aspektu. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Zost. E. Krošláková. Bratislava — Nitra, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV — Vysoká škola pedagogická 1994, s. 61—64.

SKORUPKA, S.: Słownik frazeologiczny języka polskiego. Zv. 1. A—P. Zv. 2. R—Z. Warszawa, Wiedza powszechna 1977.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Red. F. Čermák — J. Hronek — J. Machač. Praha, Academia 1983. 496 s.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Red. F. Čermák — J. Hronek — J. Machač. Praha, Academia 1988. 512 s.

Veľký slovensko-ruský slovník. Zv. 1—5. Bratislava, Veda 1979—1994.

SAVIĆ, S.: *DISKURS ANALIZA*. Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet 1993. 187 s.

Svenka Savićová, profesorka psycholingvistiky na Filozofickej fakulte v Novom Sade, je autorkou viacerých prác zameraných na otázky jazykovej komunikácie: *Modeli u sintaksi dečjeg govora* (1975; spoluautor M. Jocić), *Razvojna psiholingvistika* (1976), *How twins learn to talk* (1980), *Razgovorni srpskohrvatski jezik* (1989; spoluautorka V. Polovina), *Interkulturalizm kao oblik obrazovanja dece migranta* (1989), *„Nek' Božja riječ dodje u naš život". Analiza diskursa homilije* (1992; spoluautor T. Vojnović). Niektoré konkrétne poznatky a závery z týchto výskumov využila v učebnici venovanej problematike analýzy diskurzu, ktorú napísala s cieľom predstaviť (hlavne, no nielen) študentom lingvistiky pojmový aparát tejto špecifickej výskumnej oblasti a základné teórie orientované na skúmanie rozličných aspektov používania jazyka v široko chápanom kontexte. Zrejmý je zámer autorky poskytnúť adresátovi prehľad o základnej svetovej aj domácej vedeckej produkcii týkajúcej

sa danej témy; pod „domácim" sa v knihe chápu práce patriace ešte k spoločnému juhoslovanskému kontextu. Predstavenie výskumných prác z vedeckých centier bývalej Juhoslávie je spolu s inými pertraktovanými otázkami informačne cenné aj pre slovenského čitateľa.

Učebnica má šesť kapitol. V prvej sa v menších podkapitolkách rozoberajú otázky lingvistiky a jej disciplín a interdisciplinárneho výskumu jazyka. Autorka pripomína, že pri historicky premenlivom vymedzovaní predmetu lingvistického výskumu sa rozsah lingvistiky a v súvislosti s tým aj miera interdisciplinárnosti jednotlivých prístupov chápal rozlične — čo jedna výskumná koncepcia považuje za oblasť lingvistiky, inde sa poníma ako interdisciplinárne. Spomedzi juhoslovanských autorov spomína koncepciu M. Riđanovića, v ktorej sa vyčleňuje mikrolingvistika (čistá lingvistika) a makrolingvistika (jednota lingvistiky, psycholingvistiky a sociolingvistiky). Analýzu diskurzu (resp. diskurzovú analýzu) charakterizuje autorka ako príklad výskumného prístupu, ktorý sa nezmestí do hraníc jedného úzko chápaného odboru — s poukazom na to, že vzhľadom na istú nedefinovanosť hraníc sa diskurzová analýza často zaraďuje do iných disciplín alebo smerov, ako je pragmatika či sociolingvistika, resp. na druhej strane sa chápe ako strešný termín pre výskumné prístupy rozličných disciplín, koncentrované na rozmanité aspekty použitia jazyka, textu, komunikačnej udalosti, interakcie v komunikácii.

Druhá kapitola prináša rozbor vzťahu termínov diskurz a text a exkurz do histórie analýzy diskurzu od 50. rokov (Z. H a r r i s: *Discourse Analysis*, 1952) podnes. Upozorňuje na rozličné chápanie pojmov diskurz a text v diachrónnej aj synchrónnej perspektíve — popri rozšírenom chápaní diskurzu ako procesuálneho a textu ako statického pojmu, resp. diskurzu ako textu so situačným kontextom a textu ako diskurzu bez kontextu, treba v súvislosti s vývinom smerom k procesuálnemu chápaniu textu (so zohľadnením situačných faktorov) počítať aj s iným vymedzením daných pojmov, prípadne s využívaním len jedného z nich v istej konkrétnej koncepcii. Autorka na tomto mieste rezervuje termín diskurz na označenie hovorenej podoby jazykovej udalosti a termín text na transkribovaný zápis, t. j. na označenie statickej podoby zaznamenaného diskurzu (v ďalšej časti, pravda, skôr prehľadovej, hovorí zase o hovorenom aj písanom diskurze). Analýza diskurzu sa napokon stručne charakterizuje ako taký pohľad na jazykové fakty, pri ktorom sa skúma jazyk v použití so zreteľom na kontext, rovnako na verbálne ako na neverbálne komponenty komunikácie v prirodzenej interakcii. Autorka v krátkosti informuje o rozličných európskych a amerických výskumných centrách a osobnostiach venujúcich sa diskurzovej analýze, špeciálnu pozornosť venuje výskumom uskutočneným v bývalej Juhoslávii. Upozorňuje na potrebu korpusov hovoreného jazyka a predstavuje korpus srbochorvátskeho jazyka obsahujúci okolo 50 hodín rozhovorov z rozličných inštitucionalizovaných aj neformálnych situácií, ktorý bol vybudovaný v rámci úlohy Psycholingvistické výskumy v Inštitúte južnoslovanských jazykov Filozofickej fakulty v Novom Sade. V úvahách o budúcom smerovaní diskurzovej analýzy autorka konštatuje, že dosiaľ sa urobilo veľa práce pri analýze empirických údajov, zovšeobecňujúce závery sa však často opierali o malú, resp. úzku výskumnú vzorku — aby sa predišlo simplifikácii v záveroch, treba sa posunúť k syntéze na vyššej teoretickej rovine.

Tretia kapitola je zameraná na otázky komunikácie z pohľadu rozličných vedných odborov a na podrobnejšie charakteristiky pojmov neverbálnej komunikácie (emblémy, telesné manipulátory, ilustrátory, regulátory), ako aj na otázky vzťahu písaného a hovoreného diskurzu spojené s prehodnocovaním predstavy o principiálnej odlišnosti daných spôsobov

vyjadrovania a so zohľadnením škály blízkosti písaného textu k hovorenému podľa toho, či je primárne určený na čítanie, či je tlačený alebo netlačený. Pozornosť sa venuje aj otázke „rodeného hovoriaceho" a „dobrého" rodeného hovoriaceho a dôležitej problematike transkripcie diskurzu. Od rodeného hovoriaceho autorka očakáva, aby na výskume spolupracoval s cieľom reprezentácie konkrétneho jazykového materiálu použitého v kontexte, nie jeho teoretického konštruktu. Prenos diskurzu do textu, čiže transkripciu, autorka predstavuje ako teoretickú aj praktickú úlohu stojacu pred každým, kto skúma povahu hovoreného jazyka. Rozoberá rozličné prístupy, rozličné vymedzenia jednotiek zápisu a analýzy v závislosti od výskumných cieľov. Upozorňuje však na potrebu vytvoriť pre konkrétne jazyky, ale aj všeobecne istý druh štandardizácie zápisu, aby sa uľahčili možnosti porovnávacích výskumov. Samostatná podkapitola je venovaná špecifickým zložkám a charakteristikám (najmä dialogického) diskurzu, ako sú pauza, prekrývanie výpovedí, prerušovanie spolubesedníka, zlý začiatok, oprava, váhanie, využívanie rozličných typov častíc. Upozorňuje sa tu, ako napokon priebežne v celom texte učebnice, na medzijazykové a medzikultúrne rozdiely vo využívaní verbálnych aj neverbálnych zložiek komunikácie, ktoré sú potenciálnymi zdrojmi neporozumení a nedorozumení v medziľudskej interakcii.

Už v prvých troch kapitolách sa čitateľ stretáva so širokou plejádou autorov a prác dotýkajúcich sa analýzy diskurzu; najrozsiahlejšia, štvrtá kapitola podáva podrobnejšiu charakteristiku niektorých koncepcií — prác pôvodom z oblasti filozofie jazyka (J. L. Austin, H. Grice, J. Searle), charakteristiku kognitívnej teórie W. Chafea, Bachtinovej teórie rečových žánrov, Schegloffovej verzie konverzačnej analýzy a lingvistickej teórie príznakovosti S. Fleischmanovej. Okrem predstavenia základných postulátov a pojmov konkrétnych teórií obsahujú podkapitolky aj odkazy na aplikáciu konkrétneho, resp. blízkeho postupu na srbochorvátskom materiáli. Tu možno nájsť mnoho z vlastných výskumných výsledkov S. Savićovej — za všetky spomenieme zaujímavú analýzu diskurzu kázne so zameraním na prvky „cudzej reči" v konkrétnych prehovoroch, inšpirovanú bachtinovskou teóriou rečových žánrov, ktorá sa v posledných desaťročiach dočkala (v značnej miere v súvislosti s postmoderným diskurzom) oživenej pozornosti. V závere kapitoly sa autorka pri teórii S. Fleischmanovej vracia k viacerým (aj starším) domácim prácam o využití slovesného času so zohľadnením kontextu a situácie, aby vyvodila aj širšie aplikovateľný záver, že dnešný záujem o diskurzovú analýzu je prirodzeným výsledkom domáceho myslenia o jazyku a kontinuitným pokračovaním pôvodných juhoslovanských výskumov, nie vonkajškovým podliehaním módnym vplyvom.

Posledné dve kapitolky publikácie obsahujú stručný slovníček termínov, predmetový register a súpis literatúry. Z učebnicového charakteru knihy vyplýva aj stavba kapitol a kapitoliek, ktoré majú v závere zadané úlohy na porovnávanie chápania, resp. definícií jednotlivých javov v prácach konkrétnych autorov, na identifikovanie rozdielov v terminológii, na vyhľadávanie definícií v encyklopédiách jazyka a jazykovedy (pri pokuse splniť jednu zo stanovených úloh nazretím do slovenskej *Encyklopédie jazykovedy* [1993] sme našli všeličo zaujímavé, ale napr. termín *diskurz* sme ako heslo nenašli) a pod., pričom samo formulovanie úloh je pre adresáta ďalším inšpiratívnym informačným prameňom.

Česko-slovenský zástoj v analýze diskurzu sa spomína len sporo — okrajovo sa uvádza funkčný aspekt pražského štrukturalizmu, niektoré Danešove práce a štúdia O. Müllerovej — A. Šimečkovej o nadväzovaní kontaktu v telefonických rozhovoroch. V prehľade juhoslo-

vanských prác sa uvádza monografia novosadského slovakistu Miroslava D u d k a *Glutinácia textu v slovenčine a srbochorvátčine* (1987).

Práca-učebnica S. Savićovej predstavuje informačne nasýtené nahliadnutie do sféry výskumu komunikačných udalostí ako zdroj potrebnej teoretickej výbavy adeptov filologického štúdia. Popri tom by sme na záver vyzdvihli aj vedomie presahu prác tohto typu z polohy vnútro- či medziodborových výskumov do sféry kultivovania medziľudských vzťahov — ako humanistický pátos knihy S. Savićovej možno charakterizovať vyjadrenie, že poznanie a chápanie medzikultúrnych rozdielov v komunikácii na rozličných úrovniach nás v dialógu a konverzácii vedie, resp. môže viesť k demokratickosti a tolerancii.

Mira Nábělková

OMDAL, H.: *MED SPRÅKET PÅ FLETTELOT. SPRÅKVARIASJON OG SPRÅK-STRATEGIER BLANT SETESDØLER I KRISTIANSAND*. Uppsala, Uppsala Universitet 1994. 353 s.

Moderná spoločnosť sa vyznačuje značnou migračnou aktivitou a je celkom bežné, ak ľudia adresu počas svojho života zmenia aj viackrát než len raz. Otázky jazykovej akomodácie, jazykového prispôsobenia sa novému prostrediu, novým normám sa teda týkajú veľkého počtu ľudí a ich výskum je bezpochyby aktuálny. Tejto problematike venoval najnovšie pozornosť nórsky jazykovedec Helge Omdal v rozsiahlej monografii s názvom *Jazyk v pohybe. Jazykové varírovanie a jazyková stratégia medzi migrantmi zo Setesdalu v Kristiansande*, ktorá vznikla v rámci medzinárodného výskumného projektu *Urbanizácia a jazykové zmeny vo Fenno-Škandinávii*.

H. Omdal svoj výskum zacielil na jazykové varírovanie, jazykové zmeny a jazykovú stratégiu v skupine nórskych vnútorných emigrantov, ktorí sa presídlili so setesdalského údolia (resp. dištriktu) do mesta Kristiansandu v južnej časti Nórska. Kniha obsahuje sedem kapitol, krátke resumé v angličtine a bibliografickú časť. V prvej z nich sa podávajú základné informácie o danom výskume a vedie sa diskusia o „problémovom" pojme-termíne „typický mestský dialekt", t. j. o pojme-termíne, ktorý u nás nemá nijakú tradíciu, ale v rámci rozšírenia dialektologicko-sociolingvistického výskumu sa bude treba s ním vyrovnať aj v našich podmienkach. V druhej sa predstavujú použité metódy výskumu a kriticky sa preberá literatúra o hovorovom jazyku v severských krajinách. V tretej kapitole autor podrobne opisuje prostredie, geografickú polohu i populáciu daných dvoch sídiel (Setesdalu a Kristiansandu) a charakterizujú sa ich dialekty. Obe sa nachádzajú v južnej časti Nórska, kým však Kristiansand je mestským sídlom so 65 000 obyvateľmi a je piatym najväčším mestom Nórska, Setesdal je údolím (dištriktom) s rozlohou asi 4000 km^2 a s 3500 obyvateľmi, členeným na tri oblasti (Bygland, Valle a Bykle), t. j. osídlením s hustotou ani nie 1 obyvateľa na km^2.

Dialekty Setesdalu sa považujú za značne archaické. Disponujú viacerými znakmi, ktorými sa odlišujú od ostatných nórskych nárečí. Väčšina obyvateľov Nórska ich vníma ako nápadné a pomerne ťažko zrozumiteľné. Ich archaickosť spočíva v tom, že v procese zjednodušenia fonologického a morfologického systému nepostúpili v porovnaní s ostatnými nór-

skymi dialektmi veľmi ďaleko. Mestský „dialekt" Kristiansandu predstavuje naproti tomu fonologicky a morfologicky jeden z najjednoduchších nárečových systémov Nórska.

Údaje, ako sa podrobne referuje najmä vo štvrtej kapitole, sa získavali pomocou tzv. základného a telefonického interview, a to v jednom i druhom prípade medzi 24 informantmi. Autor využil svoje kontakty vo viacerých oblastiach Setesdalu a interview vykonával v neformálnych podmienkach ich nových domovov v r. 1984, takže tento spôsob mal blízko k typom interview s tzv. zapojeným účastníkom. Telefonické interview sa uskutočnili o rok neskoršie. Autor účastníkov výskumu rozdelil do troch skupín podľa veku: a) narodení pred rokom 1930, b) narodení v rozmedzí rokov 1930—1944, c) narodení po r. 1945.

Výsledky výskumu poskytuje predovšetkým piata kapitola, kde sa opisuje 13 jazykových variet, ako aj nápadnejšie rozdiely medzi variáciami bližšími k setesdalským a variáciami bližšími ku kristiansandským nárečiam. Proces. „desetesdalizácie" sa pritom prejavuje napr. v monoftongizácii (v setesdalských nárečiach majú „nôž" a „mesto" znenie <*kreiv*> a <*buy*>, kým v Kristiansande je to <*kri:v*> a <*bi:*>), ale aj v paradigmatickom zjednodušovaní najmä pri ženských substantívach. Pozoruhodné pritom je, že najnižšia prispôsobivosť bola zaznamenaná v najmladšej skupine a že k akomodácii svojho prejavu boli náchylnejšie ženy než muži. Korelácia s faktorom vzdelania sa tu ukázala ako štatisticky celkom nevýznamná.

Čo sa týka jazykovej stratégie, M. Omdal tu opäť vyčlenil tri skupiny: a) skupinu vyznačujúcu sa silnou a permanentnou jazykovou akomodáciou (M^{perm}), b) skupinu so silnou a situačnou jazykovou akomodáciou (M^{sit}), c) skupinu s nízkou jazykovou akomodáciou (L). Táto klasifikácia sa kombinovala zapojením nejazykových faktorov, ako je vek, rod, pôvod, vzdelanie a profesia. Väčšina situačnej jazykovej akomodácie (t. j. siahanie po domácich normách v istých situáciách) bola charakteristická pre strednú skupinu a typ L pre skupinu najmladšiu.

V šiestej kapitole sa potom podávajú výsledky postojov k týmto zmenám u prisťahovaného obyvateľstva. Nórska sociolingvistika už prv konštatovala, že jestvuje silný korelačný vzťah medzi politickými sympatiami a stupňom jazykového prispôsobovania sa. Osoby podporujúce konzervatívne strany sú vo všeobecnosti náchylnejšie modifikovať svoj jazykový prejav smerom od dialektu k štandardizovanejšiemu variantu, kým pre prívržencov radikálnejších strán je skôr typické výraznejšie uplatňovanie nárečových foriem. Tento záver sa však medzi prisťahovalcami zo Setesdalu potvrdil zrejme len čiastočne, lebo napr. prívrženci Strany práce sa dostali vyvážene do skupiny L i M^{perm} a prívrženci hlavnej konzervatívnej strany v Nórsku zasa smerovali viac k akomodácii svojho jazyka než príslušníci iných politických strán.

Napokon v siedmej kapitole sa sumarizujú hlavné výsledky výskumu a diskutujú sa niektoré špecifické problémy, ktoré priniesol výskum. Ukázalo sa, že jazykové procesy nie sú vždy homogénne a nie je vždy dosť dobre možné nájsť priame korelácie medzi migráciou a pohybmi v používaní jazyka. Niektoré výsledky sa interpretovali ako odraz zvýšenej tolerancie k používaniu dialektov a neštandardných foriem jazyka v komunikácii, ktorú možno v Nórsku sledovať za posledných 20—30 rokov. Výsledky takto zameraného výskumu sú barometrom problémov, ktoré majú vnútorní migranti pri zžívaní sa s novým prostredím a s novými normami (pravdaže, nielen jazykovými). Takéto výskumy by boli iste aktuálne aj v našich podmienkach a prácu H. Omdala preto možno hodnotiť ako podnetnú aj pre našu sociolingvistiku a sociálne orientovanú dialektológiu.

Slavo Ondrejovič

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 46, 1995, 2

REFERÁTY

ŠTEKAUER, P.: *AN ENCYCLOPAEDIA OF ENGLISH LINGUISTICS*. Prešov, Slovacontact 1995. 498 s.

Encyklopédia anglickej jazykovedy na takmer päťsto stranách prináša termíny a ich definície zo všetkých tradičných jazykovedných disciplín: z fonetiky, fonológie, morfológie, lexikológie, syntaxe, sémantiky. K nim pripája oblasť pragmatiky, v menšej miere sú zastúpené termíny a definície z teórie textu a sociolingvistiky. Neuvádzajú sa tu však vlastné autorove definície, ale citácie názorov a charakteristík vykompilované zo sedemdesiatich štyroch diel šesťdesiatich troch jazykovedcov píšucich o anglickej jazykovede alebo o problémoch všeobecnej jazykovedy publikovaných v angličtine. Medzi vybranými jazykovedcami sú nielen autori klasických jazykovedných prác (napr. Jakobson, Harris, Chomsky, Bloomfield, Jones, Lyons), ale aj významní autori novších prác z osemdesiatych i deväťdesiatych rokov (napr. Quirk, Leech, Svartvik, Crystal, Lipka) a význační predstavitelia Pražskej školy (Mathesius, Vachek, Firbas). Definície vybrané z diel toľkých autorov z rozličných období a predstaviteľov rozličných škôl prirodzene predstavujú širokú škálu názorov na daný pojem. To by mal byť dobrý základ pre objektívny výklad pojmov.

Pravda, väčšina hesiel obsahuje definíciu iba od jedného autora, ktorého výber vychádza zo subjektívneho hodnotenia P. Štekauera, a tým sa miera objektívnosti znižuje. Trochu prekvapuje, že pri heslách veľmi príbuzných javov Štekauer necituje toho istého autora. Napr. pri PAROLE uvádza definíciu Crystala (vychádzajúceho zo Saussura) a pri LANGUE definíciu Lipku (pravda, tiež s odkazom na Saussura). Alebo vo fonológii pri OPEN VOWEL je autorom definície Abercrombie, pri HIGH VOWEL Smith & Wilson a Chomsky & Halle, pri FRONT VOWEL Lyons a pri BACK VOWEL popri Lyonsovi aj Abercrombie. Inde však, podľa nášho názoru správnejšie, uvádzajú sa v podobných prípadoch definície od toho istého autora, napr. pri VOWEL aj CONSONANT od Jonesa, pri SPOKEN LANGUAGE a WRITTEN LANGUAGE od Vachka a pod.

Pri najzákladnejších pojmoch všeobecnej jazykovedy, takých ako morféma, slovo, veta, výpoveď a pod., uvádzajú sa definície od viacerých autorov, ktoré odrážajú rozdielne východiská i postoje citovaných jazykovedcov, ale aj vývoj názorov na daný jazykový jav, čím sa Encyklopédia anglickej jazykovedy stáva do určitej miery aj učebnicou dejín jazykovedy. Ilustrovať to možno napr. na hesle WORD:

An UTTERANCE section that refers to some correlate in the extra-linguistic reality and that, acting as one indivisible whole, can more or less freely change its position with regard to other elements of the utterance, or at least can (again acting as one indivisible whole) be separated from those elements by the insertion of some additional, more or less freely interchangeable utterance section.

Vachek

Words are the least elements between which other elements can be inserted with relative freedom.

Bolinger

A word is a FREE FORM which does not consist entirely of (two or more) lesser free forms. A word is a minimum free form.

Bloomfield

The smallest independent, indivisible unit of SPEECH, susceptible of being used in isolation.
Marchand

Na uvedených štyroch definíciách vidno rozdielne východiská predstaviteľov amerického empirizmu a pragmatizmu, ktorí definujú slovo bez ohľadu na význam a zdôrazňujú jeho nezávislosť, a východisko J. Vachka ako predstaviteľa Pražskej jazykovej školy, ktorého definícia zahrnuje aj význam. Okrem toho Vachkova definícia vznikla ako posledná, hoci je v encyklopédii uvedená na prvom mieste, preto je akoby zhrnujúca, lebo logicky obsahuje aj poznatky, ku ktorým dospeli predchádzajúci autori.

Opačne sú zoradené napr. definície v hesle POLYSYNTHETIC LANGUAGE, kde P. Štekauer asi s ohľadom na vývoj názorov na daný jazykový jav cituje najprv Bolingera (*It has extremely complex internal structure, roughly as in English* antidisestablishmentarianism *or Nahaut* čika-wka-tahto-htinemi *('talk forcefully while walking')* a potom Spencera (*The polysynthetic languages are those which, like Chukchee, permit processes such as noun incorporation, so that a single word can encode a meaning which would require a fairly elaborate sentence in many other languages),* hoci čitateľ by asi uvítal skôr opačné poradie definícií, lebo Spencer podáva ucelenejší pohľad na daný jav, ktorý citácia Bolingera skôr iba ilustruje. Vidieť, že v takýchto prípadoch autor nedokázal zachovať jednotný postup.

Všetky heslá zaradené do encyklopédie majú primeraný rozsah, v nevyhnutných prípadoch ich vhodne dopĺňajú grafy (napr. pri SUBJECT-H(ELPING) V(ERB) INVERSION, SYMETRY, TAXONOMY a pod.). Treba uvítať, že kľúčové slová sú vytlačené veľkými písmenami a slúžia tak ako odkaz na ďalšie heslá.

Pavol Štekauer, v spolupráci s J. Staškovou (v tiráži sa chybne uvádza Štašková), ktorá prispela heslami z transformačnej gramatiky a pragmatiky, vytvoril užitočné dielo. Poslúži ako príručka všetkým, ktorí sa zaoberajú jazykovedou. Obsahuje síce väčšinou len názory anglických a amerických jazykovedcov, niekedy odlišné od názorov jazykovedcov z iných krajín, ale to, napokon, avizuje aj obmedzujúci názov práce Encyklopédia anglickej jazykovedy.

Anna Rácová

NOVÝ SOCIOLINGVISTICKÝ ČASOPIS V BULHARSKU

Koncom r. 1994 sa na „trhu vedy" objavil nový sofijský časopis pod bulharsko-anglickým názvom *Sociolingvistika/Sociolinguistics*, na čele ktorého stoja dve lingvistky Taťjana Šamraj (hlavná redaktorka) a Ľubima Jordanova (vydavateľka). Obe autorky v úvode ďakujú za sponzoring nadácii „Open Society", bez podpory ktorej by časopis, ako sa vyznávajú v predslove, sotva mohol vyjsť.

V úvode sa dozvedáme, že myšlienka vydávať takýto časopis skrsla u autoriek pri práci na projekte *Jazyk totalitnej a posttotalitnej spoločnosti*, rozpracúvanom Oddelením sociolingvistiky v Ústave bulharského jazyka BAV. V tomto rámci sa skúmala jazyková situácia od 2. svetovej vojny po súčasnosť. Počas práce však celkom prirodzene vznikla potreba porovnať situáciu bulharského jazyka aj s inými jazykmi východnej (a strednej) Európy, ktoré takisto prešli etapou socializmu a postsocializmu. Tak sa postupne vykryštalizovala idea nielen porovnávať z tohto aspektu východoeurópske jazyky, ale aj spolupracovať so sociolingvistami, skúmajúcimi jazyk socialistického a postsocialistického spoločenského systému v príslušných krajinách.

Hoci štruktúra časopisu, ako sa píše v úvode, ešte nie je definitívna, prvé číslo naznačuje, že základné „rubriky" budú zrejme štyri: 1. štúdie, 2. retrospekcie, 3. vydané knihy, 4. vedecké konferencie. Ak prvá je vyhradená pre nové originálne príspevky z oblasti sociolingvistiky socialistickej a postsocialistickej spoločnosti, druhá je určená na publikovanie i starších príspevkov, ktoré majú aj dnes čo povedať na danú tému. Tretia je rezervovaná pre informácie o najnovších publikáciách, spojených s danou témou, kým štvrtá je vyhradená informáciám o sociolingvistických konferenciách. Príspevky sa publikujú v bulharčine, ruštine, nemčine a angličtine, vždy však s rozsiahlejším resumé v niektorom svetovom jazyku.

V čísle, o ktorom tu referujeme, vychádzajú v prvej časti tieto štúdie: *Metamýtus a jazyk* T. Šamrajovej (s. 11—29), *Používanie jazyka: úpadok až po hranicu zániku* T. Momčilovej-Michajlovej (s. 30—55), *Poznámky k oficiálnemu básnickému jazyku obdobia socializmu (slovník a gramatika)* od J. Trifonovej (s. 56—80), *Jazyk premeny* Ľ. Jordanovej (s. 81—111), *Politika ako diskurz* B. Georgieva (s. 112—125), *„My"-diskurs v súčasnej bulharskej tlači a bulharský hovorový jazyk* M. Cvetkovej (s. 126—131), *Thriller, Action, Hit, Heavy Metal. Vari je to po bulharsky?* L. Dačkovej (s. 132—136), *Sociolingvistické poznámky k pomenovaniam niektorých ulíc v Sofii a ich premenovaniam v r. 1992* J. Petkovej (s. 137—151), *Jazyk Bulharov na Ukrajine a v Moldavsku (Sociolingvistický aspekt)* I. Stojanova (s. 163—171), *Tak sa žiť nedá!* I. Lysakovovej (s. 172—178) a viaceré ďalšie.

V druhej časti sa dostalo miesta článku *K vývinu nemeckého jazyka v zóne obsadenej sovietmi*, ktorý napísal W. Richter v spolupráci s P. Brangom, spoluautorom neprekonateľnej trojzväzkovej *Komentovanej bibliografie slovanskej sociolingvistiky* (1981).

Bolo by určite možné v niektorých prípadoch namietať, že niektoré štúdie z prvej časti mali možno presunúť do druhej. Napr. text článku Ľ. Jordanovej je komprimovaným variantom jej samostatného knižného diela, ktoré vyšlo v r. 1993 vo vydavateľstve Bulleks pod názvom *Ezikat na promjanata* (164 s.) a text I. Lysakovovej zasa z knihy *Tak žiť neľzja!*, ktorá vyšla v St. Peterburgu takisto v r. 1993. Je to však len vec čisto technickej povahy. Zásadnejšie je, že sama lektúra viacerých štúdií chtiac-nechtiac skutočne motivuje porovnávanie so slovenskou situáciou. Ukazuje sa napr., že anglicizmy sa u nás vnímajú takmer identicky ako v Bulharsku a že, ako vyplýva zo štúdie L. Dačkovej, do obidvoch jazykov prenikajú takmer navlas tie isté anglo-americké výrazy.

Prvé číslo časopisu *Sociolingvistika/Sociolinguistics* je tematicky bohaté a pestré, v mnohom podnetné aj pre našu sociolingvistiku. Zostavovatelia uvádzajú, že ich ambíciou je každoročne vydať jedno číslo s rovnakým rozsahom — 232 strán! Želáme redakcii, aby sa jej tento zámer vydaril a aby mohla čo najdlhšie pokračovať vo vydávaní tohto tak úspešne založeného časopisu.

Slavo Ondrejovič

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 46, 1995, 2

KRONIKA

NA ŽIVOTNÉ JUBILEUM PROF. VINCENTA BLANÁRA
ŽIVIO! ŽIVIO! MNOGA LJETA!

V sedemdesiatich piatich rokoch byť v plnej sile a pracovnej aktivite — to už čosi znamená! Prof. PhDr. Vincent Blanár, DrSc., jazykovedec a onomastik, ktorého práce pozná slovanská i európska jazykoveda a onomastika, je už niekoľko rokov formálne na dôchodku, ale veru nemožno povedať, že na odpočinku, pretože vo svojej mimoriadnej vedeckej aktivite pokračuje bez ustania naďalej. Sleduje najnovšie vedecké výsledky najmä z oblasti teórie výskumu vlastných mien a onymických sústav a z oblasti lexikológie a semaziológie a sám ďalej rozvíja, prehlbuje a syntetizuje výsledky svojich doterajších výskumných prác v tejto oblasti. Intenzívne pracuje najmä na syntetickej monografii o teoretických a metodologických otázkach onomastiky. V tomto kompendiu iste vynikne jeho základný teoretický prínos pre rozvoj súčasnej modernej slovanskej a európskej vednej disciplíny o výskume vlastných mien. Lingvistický a onomastický status proprií, modelovanie apelatívnej a onymickej nominácie, fungovanie onymického systému — to sú otázky, ktorým v ostatných rokoch V. Blanár venoval najväčšiu pozornosť vo svojej rozsiahlej, do šírky rozkošatenej a do hĺbky rozvinutej bádateľskej činnosti.

Veru je to tak!

Jeden z najvýznamnejších slovenských jazykovedcov a slavistov, profesor PhDr. Vincent Blanár, DrSc., sa 1. decembra 1995 dožíva v dobrom zdraví a v plnej pracovnej aktivite, ktorá charakterizuje celý jeho vedecký život, sedemdesiatich piatich rokov.

Spektrum výskumnej činnosti V. Blanára je naozaj „všeobsiahle": od problémov spisovného jazyka po dialektológiu (najmä vývin slovenčiny v matičnom období a jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra, resp. jazyk slovenskej a českej menšiny v Bulharsku), od morfológie a syntaxe po pravopis (dodnes sa napríklad cituje jeho rozsiahla štúdia *Vetné pričlenenie* z r. 1956), pričom jubilant „neobchádzal" ani otázky jazykovej kultúry a vôbec aktuálny spoločenský kontext. Túto pluralitu predmetu výskumu V. Blanára však ešte „prevyšuje" pluralita jeho výskumných prístupov.

V centre bádateľských aktivít V. Blanára je nesporne teória výskumu vlastných mien. On tejto vedeckej disciplíne vdýchol nový život svojím netradičným pohľadom, ktorý sa ukázal ako neobyčajne nosný, moderný a ktorý vedie k prehĺbenému a komplexnému pohľadu na samotnú podstatu a na fungovanie vlastných mien a onymických sústav v ľudskej spoločnosti.

Blanárova koncepcia vychádza z požiadavky komplexnej analýzy onymických javov, smerujúcej od pomenúvaných reálií k odrazu okolností pomenúvania v designácii vlastného mena a k spôsobu jazykového stvárnenia onymického obsahu. Komplexná onomastická analýza musí takto vychádzať z analýzy príslušnej onymickej sústavy, a má teda obsahovať aj analýzu designácie a modelovej hodnoty vlastného mena.

„Trvalým" centrom Blanárových onomastických a lexikologických výskumov — lebo lexikológia je jeho druhou výskumnou doménou —, je však metodológia. Lexikálno-sémantická rekonštrukcia nie je „rekonštrukcia" historického materiálu, za akú by ju mohli na prvý pohľad pokladať synchronici, ale je to komplexná sémantická analýza. Založená je na systémovo-funkčnom pohľade na organizáciu slovnej zásoby, na dôslednom uplatňovaní komponentovej sémantickej analýzy, na spájaní systémového prístupu s činiteľom časovým (porovnávanie stavu v starších a novších vývinových obdobiach) aj priestorovým (porovnávanie stavu v jednotlivých nárečiach, ako aj v geneticky príbuzných aj nepríbuzných jazykoch). V. Blanár ako jeden z prvých bádateľov pracoval s lexikálnym významom ako hierarchicky usporiadaným zväzkom sémantických dištinktívnych príznakov (sém), pričom základný princíp organizácie slovnej zásoby videl v kombinácii semaziologického a onomaziologického princípu. Teda komplexnosť metód, nie jednostrannosť, akokoľvek na prvý pohľad „elegantná" a vycizelovaná, charakterizuje Blanárovo dielo.

Kým jubilantovu metodológiu nájdeme súhrnne „uloženú" v monografii *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia* (1984), jeho (zatiaľ) posledná monografia *Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska* (1993) ho zaraďuje medzi prvých „staviteľov" porovnávacieho slavistického diachrónneho lexikálneho výskumu, založeného na originálnom a modernom prístupe.

Neľahko by bolo zostaviť aj „štruktúru" bádateľskej osobnosti V. Blanára: je onomastik a lexikológ, no predovšetkým metodológ; je teoretik, no zároveň znalec bohatého materiálu; je analytik, no aj syntetik; snúbi sa v ňom aj „počiatočný semiológ" so súčasným „hĺbkovým" komparativistom. Je toho aj na viac vedeckých životov, nielen na „tri štvrte storočia".

Treba ešte pripomenúť, že pod vedením V. Blanára vznikla koncepcia historického slovníka slovenčiny veľkého typu, publikovaná v ukážkovom zväzku *Slovenského historického slovníka z predspisovného obdobia* (1973). Donedávna V. Blanár ako člen autorského a redakčného kolektívu aktívne pracoval aj pri príprave *Historického slovníka slovenského jazyka* stredného typu (1991—), z ktorého dosiaľ vyšli štyri zväzky.

S menom V. Blanára je spätá mnohoročná aktívna činnosť Slovenskej onomastickej komisie, ktorá vznikla z jeho podnetu roku 1964; jej predsedom bol v rokoch 1964—1977 a dodnes je členom jej predsedníctva. Je aj členom Medzinárodnej komisie slovanskej onomastiky pri Medzinárodnom komitéte slavistov a Medzinárodného onomastického komitétu so sídlom v Leuvene. Patril medzi zakladajúcich — a potom aj stálych — členov Medzinárodnej lexikologicko-lexikografickej komisie pri MKS.

Prof. V. Blanár sa neuspokojuje s dosiaľ dosiahnutými výsledkami (a tie sú naozaj úctyhodné), ale neúnavne ďalej pokračuje vo vedeckovýskumnej práci, ktorá sa stala náplňou jeho života. Popri tom je hlavným redaktorom časopisu Slavica Slovaca a ako externý vysokoškolský pedagóg vychováva budúce generácie slovakistov.

A tak sa nám žiada popri želaniach dobrého zdravia a pohody do ďalších rokov zakončiť túto zdravicu tým, čím sme ju začali: *Živio!*

Ján Bosák — Milan Majtán

ŽIVOTNÉ JUBILEUM JURAJA FURDÍKA

17. augusta 1995 sa dožil šesťdesiatich rokov významný vedec a vysokoškolský pedagóg docent PhDr. Juraj Furdík, CSc., pôsobiaci na katedre slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. Ak pri príležitosti jubilantových päťdesiatich rokov J. Sabol konštatoval, že „päťdesiatka je časovým ohniskom, v ktorom sa už vykryštalizovali nosné metodologické a teoretické rámce a pevné východiská pre ďalšie uvažovanie" (Jazykovedný časopis, *36*, 1985, s. 174—175), platnosť tohto jeho vyjadrenia potvrdzuje nielen dovtedajšie jubilantovo jazykovedné dielo (porov. *Súpis prác doc. Juraja Furdíka za roky 1958—1984*. Slovenská reč, *50*, 1985, s. 236—241; porov. i *Na päťdesiatku Juraja Furdíka* z pera pisateľky týchto riadkov, ibidem, s. 234—236), ale aj výsledky vedeckovýskumnej činnosti Juraja Furdíka za nasledujúce decénium. Nosnosť zvolenej metodológie a produktívnosť jubilantovho teoretického uvažovania sa prejavili tak vo vedeckých výsledkoch syntetizujúceho charakteru, ako aj vo vytyčovaní nových vedeckých projektov.

Na prvom mieste v aktuálnom vedeckom životopise J. Furdíka sa žiada uviesť ako významný moment to, že sa mu podarilo syntetizovať svoje početné výskumy a čiastkové poznatky o rozličných stránkach slovotvornej motivácie a jej úlohe v jazyku do podoby monografie *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (Levoča, vydavateľstvo Modrý Peter 1993). Táto mimoriadne vydarená, dotvorená knižná publikácia podáva zovretý a pritom komplexný, všestranný obraz o úlohe slovotvornej motivácie tak vo význame individuálneho slova, ako aj v systéme slovnej zásoby ako celku, tak v spisovnom jazyku, ako aj v nárečí, so štylistickými aj komunikačnými dimenziami. Jazykové funkcie slovotvornej motivácie autor vhodne zasadil do semiotického a filozofického rámca. Kniha sa radí k tomu najcennejšiemu, čím slovenská jazykoveda prispieva v danej oblasti do medzinárodného vedeckého kontextu. Problematiku slovotvornej motivácie, s ktorou úzko súvisí objasňovanie úlohy slovotvorby v jazyku, jubilant spracoval aj v dvoch kapitolách kolektívnej syntetickej monografie *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989, s. 28—38). Do fondu všeobecne prijatých poznatkov patria často citované Furdíkove slová: *„slovotvorba vo vzťahu k slovnej zásobe ako celku spĺňa funkciu systemizátora, vo vzťahu k novoutvoreným slovám funkciu integrátora, vo vzťahu lexikálnych jednotiek k viacslovným pomenovaniam a výpovediam funkciu sémantického kondenzátora a vo vzťahu k prevzatým slovám funkciu adaptátora"*. Pojmu dynamika, problému perspektív vývoja jazykov a dileme skepsy či dôvery v prediktívnu silu jazykovedných teórií venoval J. Furdík osobitnú pozornosť v metodologicky podnetnom príspevku *Jazyk v čase (diachrónia, synchrónia, prognostické aspekty)* (1985).

Závažnú položku v jazykovednom diele J. Furdíka tvoria konfrontačné a typologické výskumy. Sú medzi nimi štúdie zamerané na konfrontáciu gramatických kategórií (substantívny rod a zhoda v slovenčine a zhoda v maďarčine), slovotvorných spôsobov (slovenské ekvivalenty maďarských kompozít) aj príspevky zamerané primárne na metodológiu (*Nekotoryje statističeskije, strukturnyje i tipologičeskije predposylki sopostaviteľnogo izučenija slovoobrazovanija*. In: Sopostaviteľnoje izučenije slovoobrazovanija slavianskich jazykov. Moskva 1984). Z posledného desaťročia je štúdia *Zum Vergleich von Wortbildungssystemen in Slawischen und Nichtslawischen Sprachen. Am Material des*

Deutschen und Slowakischen (Zeitschrift für Slawistik, *31*, 1986, s. 80—86). Pre blízkopríbuzné jazyky, akými sú vo všeobecnosti slovanské jazyky, pokladá J. Furdík za vhodné tertium comparationis rovinu pomenovania (porov. *Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov*. Jazykovedný časopis, *46*, 1995, s. 74—82). Bilingválne jazykové pozadie a hlboké poznatky z konfrontačnej jazykovedy, typológie a z problematiky jazykových kontaktov v diachrónnej aj synchrónnej dimenzii umožnili jubilantovi podať zaujímavý výklad o lexikálnych hungarizmoch v slovenčine, najmä v slovenských nárečiach. Vychádzajúc z presvedčenia, že lexikálne prevzatia treba nielen registrovať, ale aj z rozličných strán analyzovať a kvalifikovať, vytvoril J. Furdík klasifikáciu týchto prevzatí založenú na diferenciácii podľa typov adaptačných mechanizmov — fonickej, morfologickej, slovotvornej a sémantickej adaptácie (*Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach*. Jazykovedný časopis, *45*, 1994, s. 95—102). Z jeho starších prác ešte hodno pripomenúť, že vysokoškolská učebnica morfológie, do ktorej jubilant prispel pozoruhodnou systemizáciou adjektív a adverbií, vyšla v druhom vydaní (1987). Rovnako nemožno obísť ani jubilantove invenčné interpretácie umeleckej prózy v príspevku *Žáner a text — Balada v umeleckom texte* (In: Text a kontext, Prešov 1993; v spoluautorstve s V. Žemberovou).

Už pri Furdíkovej päťdesiatke sme poukázali na to, že jeho štúdie majú takmer vždy aj metodologický rozmer, pričom výrazný podiel v jeho jazykovednom diele majú štúdie špecificky metodologického zamerania. Cez slovotvorné javy a ich vzťah k iným rovinám jazykového systému sa J. Furdík vyjadruje k zásadným metodologickým problémom súčasnej lingvistiky: k vzťahu synchrónie a diachrónie, k vzťahu kvalitatívnej a kvantitatívnej interpretácie jazykových javov a k vzťahu syntagmatickej a paradigmatickej dimenzie jazykového systému. V posledných rokoch uňho dozrela metodologicky jasne domyslená predstava spracovania slovotvorného systému slovenčiny v podobe nového typu slovotvorného, resp. motivačného slovníka. Pod Furdíkovým vedením sa spracúva tento slovník ako grantový projekt. Slovník by mal komplexnosťou prístupu, vhodným kombinovaním kvalitatívnych a kvantitatívnych parametrov reprezentujúcich formálnu aj slovotvornosémantickú charakteristiku heslových slov dostatočne reprezentatívneho korpusu preklenúť nedostatky dvoch základných prístupov k zachyteniu slovotvorného systému — opisu prostredníctvom slovotvorných typov a kategórií a opisu slovotvorných hniezd (*Metodologické problémy tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny*. Zápisník slovenského jazykovedca, *13*, 1994, s. 16—17). Metodologické východiská štruktúrno-štatistickej zložky tohto projektu sú podané v autorovej štúdii *Pokus o komplexný kvantitatívny výskum slovotvorného systému slovenčiny pomocou počítača* (In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov, Bratislava 1990, s. 254—264). Veríme, že ambiciózny projekt slovotvorného slovníka slovenčiny sa podarí úspešne realizovať.

J. Furdík je osobnosťou, u ktorej poslanie vedca a vysokoškolského pedagóga existuje vo vzácnej, skutočne príkladnej symbióze. Nie je preto náhoda, že z jeho „tvorivej dielne" vyšli viacerí mladí adepti lingvistiky, že pod jeho vedením vznikol celý rad prác v rámci študentskej vedeckej a odbornej činnosti, ktoré získali popredné umiestnenia v celoštátnych súťažiach. Aktivizujúca, k tvorivosti nabádajúca práca so študentmi sa prejavuje aj pri premyslenom zadávaní a vedení diplomových prác, aj v jeho funkcii školiteľa ašpirantov a doktorandov. Preto zaiste nejeden člen našej jazykovednej komunity so zadosťučinením prijal správu o inaugurácii J. Furdíka na profesora (1. 3. 1995).

Významné sú aj organizačné aktivity jubilujúceho J. Furdíka. Vykonáva funkciu prodekana pre vedu a výskum Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove, je vedúcim jazykovednej sekcie katedry, členom vedeckej rady FF UPJŠ, v r. 1990—1992 bol aj členom vedeckej rady JÚĽŠ SAV. Je dlhoročným členom komisií pre udeľovanie vedeckých a vedecko-pedagogických hodností, po viacero funkčných období bol predsedom pobočky Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Prešove alebo členom jej výboru; je členom redakčnej rady časopisu Slovenská reč.

Do ďalších rokov života želáme jubilantovi veľa zdravia, šťastia a duševnej pohody pri uskutočňovaní jeho pracovných predsavzatí.

Ad multos annos!

Klára Buzássyová

INŠPIRATÍVNOSŤ METODOLOGICKEJ BLÍZKOSTI
VENOVANÉ PAMIATKE VLASTY STRAKOVEJ
(19. 3. 1929 — 7. 2. 1995)

Podnety, ktorými sa vedci inšpirujú pri vypracúvaní vlastnej koncepcie a formulovaní nových poznatkov obohacujúcich danú vednú disciplínu, sa azda častejšie ako medzi názorovými protivníkmi a príslušníkmi rozdielnych smerov získavajú pri komunikovaní medzi prívržencami istého smeru, na pôde istej vedeckej školy a napokon aj medzi vedcami, ktorých spája iba metodologická blízkosť v jednotlivých riešeniach, pričom nemusí ísť o príslušníkov toho istého smeru či tej istej školy v striktnom zmysle slova. Viacero príkladov plodnej vedeckej komunikácie nachádzame aj medzi naostatok spomenutou skupinou odborníkov.

Pri príležitosti náhleho predčasného skonu významnej českej lingvistky Vlasty Strakovej — rusistky, bohemistky, bádateľky, ktorá značnú časť svojho bohatého vedeckého diela venovala aj komparatívnym výskumom vrátane konfrontácie slovenčiny a češtiny — rada by som zaznamenala tie momenty v jej jazykovednom diele, ktoré nesú pečať vzájomných podnetov. Pôjde o podnety slovenských jazykovedcov, ktoré V. Straková uplatnila pri formulovaní svojich teoretických východísk, ako aj o bádateľkine metodologické prístupy, úvahy, poznatky, ktoré boli inšpiratívne pre niektorých slovenských lingvistov. Azda tým zo svojho pohľadu prispejem k potvrdeniu platnosti slov M. D o k u l i l a vyslovených na margo syntetizujúcej monografie *Morfematická strukturace sémantických obsahů* (1985), že V. Straková sa dáva inšpirovať výsledkami a podnetmi prác iných, českých, slovenských a najmä ruských a francúzskych lingvistov, ale tieto podnety spracúva v celkom pôvodnej koncepcii, hľadá cieľavedomo vlastnú cestu, je svoja a zostáva svojou (*Na okraj české práce o slovotvorné analýze a syntéze*. Slovo a slovesnost, *50*, 1989, s. 137).

V. Straková vstúpila do jazykovedy gramatickými prácami — do *Příručnej mluvnice ruštiny pro Čechy* (2 zv., 1959—1960) spracovala niektoré menné kategórie. Jej kandidátska dizertácia o substantívnych deminutívach v ruštine a v češtine (obhájená v r. 1965) vyšla v r. 1973 knižne pod názvom *Substantivní derivace (v ruštině a čestině)*. O diele V. Strakovej

vo všeobecnosti platí, že vo všetkých svojich prácach venovala vyváženú pozornosť teoreticko-metodologickej stránke skúmanej témy aj dokumentovaniu výsledkov výskumov bohatým, preukazným materiálom. Ťažiskom jej výskumu je derivatológia, v nej dosiahla najpozoruhodnejšie výsledky. Komplexný prístup k tvoreniu slov však viedol V. Strakovú aj k výskumu toho, s čím slovotvorba súvisí — k súvzťažnosti slovotvorby a (kategoriálnej) morfológie, slovotvorby a syntaxe, k výskumu vzťahu slovotvorby a teórie pomenovania (nominácie). Bibliografia V. Strakovej obsahuje aj príspevky z frazeológie, v posledných rokoch sa intenzívne venovala translatológii (s osobitným zameraním na lingvistiku prekladu).

Vo svojich prácach sa V. Straková vyjadrila ku kľúčovým problémom pertraktovaným v súčasnom derivatologickom výskume: vymedzovanie slovotvorne relevantnej sémantiky, vzťah slovotvornej a morfematickej analýzy, význam neolexikónu pri typologickej charakteristike jazyka, integrácia cudzích slov do systému daného jazyka a i. Závažnou prácou aj z hľadiska rozvíjania autorkinej metodológie je rozsiahla štúdia *K sémantice verbo-substantivních vztahů* (In: Studie ze slovanské jazykovědy. *2.* 1979, s. 65—111). Namiesto termínu slovotvorná sémantika už tu preferuje termín morfosémantika (nadväzujúc na poľskú a francúzsku tradíciu), a to najmä preto, lebo termíny morfosémantika, morfosémantická analýza podľa nej explicitnejšie signalizujú, že ide o skúmanie významov, ktoré majú výrazové, morfémové koreláty. Svoje chápanie komponentovej sémantickej analýzy V. Straková predstavila v zhustenej podobe aj v referáte na vedeckej konferencii o sémantike (*Disperze sémantických rysů*. In: Jazykovedné štúdie. *16*. 1981, s. 161—165). Originálnosť autorkinho prístupu spočíva najmä v predpoklade o rozptýlenej, disperznej existencii sémantických príznakov medzi jednotlivými jazykovými rovinami: existujú slovotvorne relevantné príznaky opreté o gramatické kategórie (napríklad personičnosť, agentívnosť, feminatívnosť), kým iné príznaky operujú medzi slovotvornou a syntaktickou rovinou. Sémantické príznaky agentívnosť, personičnosť, feminatívnosť, finálnosť, rezultatívnosť možno priraďovať slovotvorným valenčným pozíciám a definovať tak významy deverbatívnych substantív. Pri definovaní systémových derivačných možností (t. j. slovotvorných valenčných pozícií) sa V. Straková hlási k nadväznosti na prácu K. Buzássyovej *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív* (1974). Výraznejšie však rozlišuje vnútrodruhové (pri deverbatívach prefixabilita) a medzidruhové odvodzovanie od jednotlivých slovných druhov.

Do dvojzväzkovej akademickej gramatiky ruštiny (V. Barnetová — H. Běličová — O. Leška — Z. Skoumalová — V. Straková: *Russkaja grammatika,* 1979) V. Straková spracovala kapitoly o rode a čísle substantív a o tvorení substantív a adjektív. Ako spomína jedna zo spoluautoriek Z. Skoumalová (porov. *Nedožitý čas*. Jazykovědné aktuality, v tlači) toto obsažné, v podstate na štrukturalistickom princípe spracované dielo vzniklo za necelé štyri roky (vrátane práce na definitívnej verzii a technickom spracovaní). Azda stojí za to pripomenúť, že analytické hodnotenie tejto gramatiky slovenskými jazykovedcami si sami autori cenili ako recenziu, ktorá najhlbšie prenikla do podstaty diela (porov. J. Bosák — K. Buzássyová — F. Kočiš — S. Ondrejovič, Jazykovedný časopis, *32,* 1981, s. 173—186). V rámci komplexnej analýzy verbálneho substantíva V. Straková podala syntaktickú, morfologickú, slovotvornú aj sémantickú charakteristiku tohto útvaru (*K morfosémantické analýze substantiva verbálního. Na materiále češtiny a ruštiny*. In: Studie ze slovanské jazykovědy. III. 1980, s. 65—101). Viaceré autorkine postrehy z tejto štúdie sa stali cenným podnetom na ďalšie rozvíja-

nie najmä poznatkov o nominalizačnej funkcii verbálneho substantíva aj slovenskými jazykovedcami. Mám tu na mysli moju štúdiu *Názvy deja a názvy vlastnosti v transpozičnej a nominačnej funkcii* (Jazykovedný časopis, *32*, 1982, s. 21—35), ale aj to, že Strakovej poznatky o konkurenčných a synonymických vzťahoch verbálneho substantíva a iných názvov deja v česko-ruskej konfrontácii slúžili (popri obdobnej situácii v iných slovanských jazykoch) ako jeden z porovnávacích poznávacích prameňov na lepšie poznanie analogických konkurenčných vzťahov v slovenčine (porov. J. H o r e c k ý — K. B u z á s s y o v á — J. B o s á k a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, 1989, kap. Názvy deja a dynamické tendencie v ich tvorení, s. 113—133).

Závažným syntetizujúcim dielom V. Strakovej je monografia *Morfematická strukturace sémantických obsahů. Nástin derivační typologie*. Linguistica. XIV. Praha — Třinec 1985 (porov. recenziu v Jazykovednom časopise, *39*, 1988, s. 196—199), ktorá v komplexnej podobe predstavuje autorkin prínos do riešenia metodologických otázok pri analýze a syntéze slovotvorných útvarov. Podstatnou stránkou autorkinho prístupu je kvalifikovanie slovotvorných procesov ako faktora utvárajúceho typologickú charakteristiku daného jazyka, pričom dôležitá úloha sa pripisuje vrstve najnovších slov (neolexikónu). Usúvzťažneniu výrazovej a významovej stránky slovotvorných útvarov dáva V. Straková aj onomaziologický rozmer. Kým v slovenskej lingvistike sa bežnejšie rozlišuje onomaziologický a semaziologický prístup k slovotvorne motivovanej časti slovnej zásoby, V. Straková pracuje s pojmami analytická onomaziológia (= semaziológia), v rámci ktorej rieši problematiku klasifikácie slovotvorne relevantných sémantických príznakov, a syntetická (vlastná) onomaziológia. Vo vlastnej onomaziológii majú miesto také javy ako disperzia sémantických príznakov, reverzibilná motivácia, sémantická kooperácia a pod. Možno pripomenúť, že J. F u r d í k svoj výklad o motivácii v monografii *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (1993, s. 45) opiera okrem iného aj o mienku V. Strakovej, že zánik motivácie je charakteristickou tendenciou platnou v slovnej zásobe ako celku. Na druhej strane niektoré závery, ku ktorým dospela V. Straková, možno uviesť aj ako príklad nepriamej inšpirácie. Takto pôsobili jej štúdie z oblasti sémantiky adjektív a kapitola o adjektívnej derivácii v monografii z r. 1985 na prácu M. N á b ě l k o v e j *Vzťahové adjektíva v slovenčine. Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov* (1993). Výklady V. Strakovej o sémantike adjektív slúžili M. Nábělkovej skôr ako výzva na hľadanie odlišnej interpretácie analyzovaného javu. V jej práci nájdeme síce odvolávky na niektoré poznatky V. Strakovej, ale zasadené do nových súvislostí. Napríklad že vzťah medzi prostým adjektívom a predponovým adjektívom ako rozdielnymi výrazovými štruktúrami sa uplatňuje ako konkurenčný nielen pri konfrontácii dvoch jazykov (č. *kožný parazit* — r. *nakožnyj parazit*), ale aj v rámci toho istého jazyka: *stropná* — *nástropná lampa* (Nábělková, 1993, s. 50). M. Nábělková si všimla aj výhodnú vlastnosť dištinktívnych sémantických príznakov, s ktorými pracuje V. Straková, totiž tú, že ten istý príznak sa uplatňuje pri sémantickej charakteristike derivátov rozličných slovných druhov, pravda, s umiestnením na rozdielnych úrovniach abstrakcie. Napr. účelovosť pri deverbatívnych substantívach má charakter sémantickej prizmy (je to príznak na vyššej úrovni, ako je lexikálny význam slova), kým pri sémantike adjektíva sa účelovosť interpretuje priamo ako konkrétny lexikálny význam tohto adjektíva.

V prevažnej časti jazykovedného diela V. Strakovej sa derivatologická aj iná problematika pertraktuje v konfrontačnom rusko-českom aspekte, autorka však často zohľadňuje aj

situáciu v iných slovanských a neslovanských jazykoch. Niekoľko štúdií V. Straková venovala špeciálne konfrontácii češtiny a slovenčiny. Zo štúdie *Poznámky ke konfrontační analýze lexikálního systému slovenštiny a češtiny* (In: Slavica Pragensia. *25*, 1985, s. 123—129) sa žiada vyzdvihnúť myšlienku, že každá úroveň jazyka má svoju špecifickosť danú predovšetkým tvarovým a funkčným charakterom základnej jednotky danej úrovne. V inom príspevku V. Straková neváhala dotvoriť potrebné lingvistické pojmy a termíny ako vhodné inštrumentárium na zachytenie zhôd a rozdielov v blízkopríbuzných jazykoch. Takýto je pojem a termín izolexémy (= výrazovo paralelné jednotky) a celá séria dvojíc izo- a hetero- jednotiek: izosémia — heterosémia, izomorfná jednotka — heteromorfná jednotka, izopozičný (prízvuk) — heteropozičný (prízvuk); porov. *Typy mezijazykových asymetrií* (In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov, 1990, s. 28—33).

V posledných rokoch sa V. Straková s veľkým zaujatím venovala translatológii. V kolektívnej práci *Překládání a čeština* (1994. Red. Z. Kufnerová — Z. Skoumalová), ktorej vyjdenia sa už nedožila, nachádzame z jej pera kapitoly o lingvistickom pohľade na problematiku prekladania, o prekladaní a výrazovej explicitnosti, o termíne ako prekladateľskom probléme, o prekladaní frazeológie. Nájdeme tu aj odpoveď V. Strakovej na otázku *Překládat či nepřekládat ze slovenštiny*. Vyzdvihla by som tu aspoň myšlienku o tom, že práve pri blízkopríbuzných jazykoch treba poznať a rešpektovať rozdiely medzi nimi, lebo tieto rozdiely sa neľahko osvojujú. Napríklad rozdiely v slovotvorbe medzi slovenčinou a češtinou sú často také rafinované, že je veľmi ťažké rozhodnúť, či v danom prípade ide o typologickú črtu, alebo o vlastnosť individuálnych jazykových jednotiek.

* * *

PhDr. Vlasta Straková, CSc., sa narodila 19. marca 1929 v Říčanoch pri Prahe. Po maturite na pražskom gymnáziu vyštudovala na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity jednoodborovú ruštinu, ku ktorej si pribrala lužickú srbčinu. (Jej učiteľmi boli V. Mathesius, L. V. Kopeckij, K. Horálek, A. Frinta). Až do odchodu do dôchodku pracovala na tom istom pracovisku — v gramatickom oddelení akademického rusistického pracoviska, ktoré zažilo viaceré reorganizácie — z Ústavu jazykov a literatúr ČSAV na Kabinet cizích jazyků ako súčasť Ústavu pro jazyk český ČSAV. Lingvistická obec, domáca aj zahraničná, poznala V. Strakovú z aktívnej účasti na mnohých vedeckých konferenciách, sympóziách, zjazdoch (slavistických, slovotvorných, lexikologických, komparatistických). V. Straková sa rada zúčastňovala aj na lingvistických podujatiach organizovaných slovenskými jazykovedcami, a to referátmi a diskusnými vystúpeniami, ktoré boli vždy fundované a inšpiratívne. Smrť ju zastihla náhle 7. februára 1995 v plnom pracovnom nasadení. Česť jej pamiatke!

Klára Buzássyová

MENNÝ REGISTER / INDEX OF NAMES

Aasen I. 108
Abercrombie 145
Aiello L. C. 66
Amosova N. N. 137
Apresian J. D. 85
Austin J. L. 54, 142

Bačová V. 101
Bachtin M. M. 142
Bajzíková E. 29
Bakoš J. 126
Balowski M. 28
Barnet V. 25
Barnetová V. 153
Bateman R. 72
Benko V. 83
Bergsland K. 68
Běličová H. 153
Blacke M. 55
Blanár V. 54, 136, 137, 148—149
Bloomfield L. 56, 145, 146
Bolinger D. 54, 146
Bosák J. 18, 19, 23—36, 25, 26, 27, 32, 35, 59, 61, 63, 75, 77, 149, 153, 154
Brang P. 147
Buffa F. 75, 120, 122
Bugajski M. 31
Bunganič P. 75
Buzássyová K. 18, 19, 32, 35, 61, 62, 75, 77, 150, 152, 153, 154, 155

Cann R. L. 66, 70
Cannell P. 72
Carnap R. 31
Cavalli-Sforza L. L. 69, 70, 71, 72
Cienkowski W. 76
Corneille T. 37
Crystal D. 56, 145
Cvetkova M. 147

Čechová M. 32
Čerenkov L. N. 103
Čermák F. 84, 88, 93, 94, 132—149
Černík V. 7, 19

Dačkova L. 147
Daneš F. 44, 45, 131, 142
Darwin Ch. 67
Dąbrowska A. 28, 29
Décsy Gy. 37
Dijk T. A. van 9
Dokulil M. 74, 76, 152
Dolník J. 3—11, 5, 9, 35, 43, 44, 79, 133, 136
Dorotjaková V. 75
Doruľa J. 61
Drozdík L. 107
Dudok M. 143
Dunaj B. 30
Durkheim E. 34
Dvonč L. 85

Ďurčo P. 48—49, 51, 89,

Eckert R. 50

Farkašová E. 7
Filkusová M. 75
Fillmore Ch. 52
Firbas 145
Fleischman S. 142
Fodor I. 68
Frinta A. 155
Funk V. A. 72
Furdík J. 17, 35, 42—44, 74—82, 76, 78, 150—152, 154

Gajda S. 26, 27, 33
Garvin P. 19
Genzor J. 107
Georgieva B. 147
Ginzburg E. 53
Goddard I. 72
Greenberg J. H. 71
Grepl M. 45
Grice H. 142
Grice P. 54, 55, 132
Gudschinska S. 68
Gulliksen T. 112
Gumpers J. 125

Habovštiak A. 120, 122
Halle 145
Hammer L. B. 123—126
Harris Z. 141, 145
Hashimoto M. 69
Haugen E. 108
Havránek B. 23
Hayasaka K. 70
Hjelmslev L. 19
Hoffmannová J. 30, 128, 129, 131—132
Honowska M. 79
Horai S. 70
Horák G. 46—48
Horálek J. 128
Horálek K. 155
Horecký J. 7, 17—22, 18, 19, 32, 37—41, 45, 49, 58—59, 60, 75, 77, 107, 118, 119, 120, 154
Hronek J. 132—149
Hubík S. 54
Humboldt W. von 34
Hunčík P. 127, 128

Chafe W. L. 142
Chase S. 54
Chomsky N. 145
Chrobáková S. 128

Ivanová-Šalingová M. 88

Jahr E. H. 109
Jakobson R. 14, 145
Jarošová A. 83—99, 84
Jedlička A. 23, 24, 25
Jocić M. 140
Jones 145
Jordanova L. 146, 147
Jozef H. 100
Jurančič J. 76

Kačala J. 29, 45, 118—120
Karlík P. 45
Klincková J. 132
Kočiš F. 61, 153
Kocher T. D. 66
Kollár D. 75
Kondrašov N. A. 24
Kopeckij L. V. 155
Kořenský J. 12, 27, 29, 30, 34, 44,
Kostić S. 104
Kotelova N. Z. 85
Koťurova M. P. 28
Krajčovič R. 121
Kralčák L. 85
Krčmová M. 31
Krejdlin G. 28
Kress W. J. 72
Krivickij A. A. 76
Krivý V. 127
Krongauz M. A. 28
Krošláková E. 85
Krupa V. 13, 16, 55, 57, 65—73, 67, 107
Krýslová M. 128
Křístek V. 85
Kufnerová Z. 155
Kuchař J. 77
Kupčihová K. 40

Kusá Z. 128

Lacková E. 101
Leech G. 145
Lees R. 67, 68
Lekov I. 74
Lenk H. 4
Leška O. 153
Lewaszkiewicz T. 76
Lipka 145
Lopatin V. V. 74, 75, 78
Luhman P. 126
Lyons J. 56, 145
Lysakova I. 147

Machač J. 132—149
Machek V. 137
Majtán M. 149
Marchand H. 146
Mária Terézia 100
Mathesius V. 23, 56, 57, 145, 155
Meggle G. 6
Michalovič P. 126, 128
Michnevič A. E. 76
Miko F. 10, 59—60, 85, 87, 94, 95, 116—118
Mistrík J. 15
Mlacek J. 35, 85, 94, 133, 136, 137
Mokijenko V. M. 50, 136, 137, 138
Molotkov A. I. 89, 95, 137
Momčilova-Michajlova T. 147
Mooi R. 72
Moore G. E. 54
Mourant A. E. 70
Müllerová O. 128, 129, 130, 131—132, 142

Nábělková M. 143, 154
Nemcová E. 28
Nosek J. 85
Novák L. 57
Nowak P. 28

Ogden C. K. 56
O'Grady R. 72
Ohnheiser I. 78
Omdal H. 107—115, 112, 143—144
Ondrejovič S. 28, 35, 48, 61, 63, 126, 128, 144, 147, 153
Ondrus P. 85
Ondruš S. 59
Ondrušek D. 127
Oravcová M. 54, 55
Orlovský J. 122
Ożdżyński G. 29

Palkovič K. 123
Pančíková M 29
Pastrnek F. 122
Patočková K. 101
Patráš V. 12—16,
Pauliny E. 24, 45, 57, 90, 120
Peciar Š. 85, 87, 95
Perniška E. 51—54
Petkova J. 147
Petřík S. 124
Pisárčiková M. 61
Podlužnyj A. I. 76
Polovina V. 140
Porubjak M. 128
Považaj M. 61

Quemada B. 39
Quirk R. 145

Rácová A. 100—106, 146
Radovanović M. 34
Rapoš I. 128
Revzin I. I. 19
Riđanović M. 141
Richards I. A. 56
Richter W. 147
Ripka I. 35, 61, 120, 121, 122, 123—126
Rusínová Z. 95
Russell B. 54
Ružička J. 45, 46, 57, 119
Ryle G. 55

Sabol J. 35, 150
Sandøy H. 112
Sarich V. M. 66,
Saussure F. de 34, 145
Savić S. 140—143
Searle J. R. 54, 142
Sedláček J. 76
Sekvent K. 40
Schegloff E. A. 142
Schneiderová E. 129
Schuster-Šewc H. 76
Schwemmer O. 4
Skalička V. 74
Skladaná J. 50—51, 136, 138, 139
Skorupka S. 138
Skoumalová Z. 153, 155
Sławski F. 74
Smiešková E. 15, 85, 87, 88, 91
Smith H. L. 145
Smółkowa T. 32
Sokolová M. 17, 21, 44—45,
Soták M. 94
Spencer H. 146
Stanislav J. 122

Stano M. 75
Stašková J. 146
Stojanova I. 147
Straková V. 74, 75, 77, 152—155
Strawson P. F. 54, 55
Sün-c' 54
Svartvik J. 146
Swadesh M. 67, 68

Šamraj T. 146, 147
Šebej F. 128
Šikra J. 92
Šimečková A. 142
Šimková M. 128
Šimon F. 17, 21,
Škultéty J. 122
Šmeľov D. M. 93
Štekauer P. 55—57,
Štolc J. 120—123
Švehlová M. 128

Telija V. N. 85, 93, 94
Tibenská E. 35
Toubon J. 38, 39
Trifonova J. 147
Trombetti A. 67
Trösterová Z. 25

Ullmann S. 56
Uluchanov I. S. 74, 75, 78

Vachek J. 24, 56, 57, 145, 146
Vasilievová E. 75
Vekerdi J. 104
Venceľ T. V. 102, 103
Viceník J. 7
Vigilant L. 70
Vikør L. 108
Vogt H. 68
Vojnović T. 140

Wahrig G. 48
Walter H. 37, 40
Warchala J. 31
Waszakowa K. 32
Wiggen G. 109
Wilson A. C. 66, 70, 145
Wittgenstein L. 54, 128

Zajac P. 126, 127
Zemková Ľ. 75
Zgółka T. 34
Zograf G. A. 101
Zwoliński P. 74
Zyro T. 127

Žemberová V. 151

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 46, 1995, 2

OBSAH

Juraj Dolník: Preferenčný aspekt rečových aktov 3
Juraj Furdík: Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov 74
Alexandra Jarošová: Monokolokabilné slová v slovenčine 83
Viktor Krupa: Genetika a lingvistika 65
Vladimír Patráš: Konflikt konvenčnosti a efektívnosti v bežnej komunikácii 12
Anna Rácová: Vývoj lexiky slovenskej rómčiny 100

Diskusia

Ján Horecký: Obsah, forma a funkcia morfémy 17

Rozhľady

Ján Bosák: Spisovné jazyky v pohybe: dynamika ich opisu 23
Ján Horecký: Jazyková situácia vo Francúzsku 37
Helge Omdal: Zmena jazykovej klímy v Nórsku? 107

Recenzie

Ďurčo, P.: Probleme der allgemeinen und kontrastiven Phraseologie. Am Beispiel Deutsch und Slowakisch. J. Horecký 48
Filozofia prirodzeného jazyka. V. Krupa 54
Furdík, J.: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. J. Dolník 42
Hammerová, L. B. — Ripka, I.: Speech of American Slovaks — Jazykové prejavy amerických Slovákov. S. Ondrejovič 123
Horák, G.: Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie. S. Ondrejovič 46
Miko, F.: Význam, jazyk, semióza. Metodologické reflexie. J. Horecký 116
Omdal, H.: Med språket på flettelot. Språkvariasjon og språkstrategier blant setesdøler i Kristiansand. S. Ondrejovič 143
Perniška, E.: Za sistemnostta v leksikata mnogoznačnost na sâštestvitelnite imena. V. Blanár 51
Savić, S.: Diskurs analiza. M. Nábělková 140
Skladaná, J.: Frazeologický fond slovenčiny v predspisovnom období. P. Ďurčo 50
Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. J. Skladaná 132
Sokolová, M.: Sémantika slovesa a slovesný rod. J. Horecký 44
Štekauer, P.: Essentials of English Linguistics. V. Krupa 55
Štolc, J.: Slovenská dialektológia. K. Palkovič 120
Štúdie o jazykovej politike [Kačala, J.: Slovenčina — vec politická?] J. Horecký 118
Tri monografie o hovorenej komunikácii v češtine. [Müllerová, O. — Hoffmannová, J. — Schneiderová, E.: Mluvená čeština v autentických textech. — Müllerová, O.: Mluvený text a jeho syntaktická výstavba. — Müllerová, O. — Hoffmannová, J.: Kapitoly o dialogu.] J. Klincková 129
Zborník o dialógu. S. Ondrejovič 126

Referáty

Nový sociolingvistický časopis v Bulharsku. Š. Ondrejovič 146
Štekauer, P.: An Encyclopaedia of English Linguistics. A. Rácová 145

Kronika

Činorodé životné jubileum prof. Jána Horeckého. J. Bosák 58
Inšpiratívnosť metodologickej blízkosti. Venované pamiatke Vlasty Strakovej (19. 3. 1929 — 7. 2. 1995). K. Buzássyová 152
Konferencia o spisovnej slovenčine a jazykovej kultúre. J. Bosák 61
Na životné jubileum prof. V. Blanára. J. Bosák — M. Majtán 148

Profesor František Miko sedemdesiatpäťročný. J. Horecký 59
Životné jubileum Juraja Furdíka. K. Buzássyová 150

СОДЕРЖАНИЕ

Юрай Долник : Преференциальный аспект речевых актов 3
Виктор Крупа : Генетика и лингвистика 65
Владимир Патраш : Конфликт условности и эффективности в обиходно-разговорной коммуникации 12
Анна Рацова : Развитие лексики словацкого цыганского языка 100
Юрай Фурдик : Ономасиологические симметрии и асимметрии в лексике славянских языков ... 74
Александра Ярошова : Слова с жесткоустойчивой сочетаемостью в словацком языке 83

Дискуссия

Ян Горецки : Содержание, форма и функция морфемы 17

Обзоры

Ян Босак : Литературные языки в движении: проблемы их описания 23
Ян Горецки : Языковая ситуация в Франции 37
Хелге Омдал : Изменение языкового климата в Норвегии? 107

Рецензии

Горак, Г.: Глагольные категории лица, времени, наклонения и их использование. С. Ондрейович 46
Дюрчо, П.: Проблемы общей и сопоставительной фразеологии. На примере немецкого и словацкого языков. Я. Горецки 48
Мико, Ф.: Значение, язык, семиосис. Я. Горецки 116
Омдал, Х.: Язык в движении. С. Ондрейович 143
Очерки по языковой политике. Я. Горецки 118
Пернишка, Э.: Лексическая многозначность имен существительных и ее системный характер. В. Бланар 51
Савич, С.: Анализ дискурса. М. Набелкова 140
Сборник по проблемам диалога. С. Ондрейович 126
Складана, Я.: Фразеологический фонд словацкого языка в долитературный период. П. Дюрчо ... 48
Словарь чешской фразеологии и идиоматики. Глагольные выражения. Я. Складана 132
Соколова, М.: Семантика глагола и глагольный залог. Я. Горецки 44
Три монографии по устной коммуникации в чешском языке. Я. Клинцкова 129
Философия естественного языка. В. Крупа 54
Фурдик, Ю.: Словообразующая мотивация и ее языковые функции. Ю. Долник 42
Хаммерова, Л. Б. — Рипка, И.: Язык американских словаков. С. Ондрейович 123
Штекауэр, П.: Основы английского языкознания. В. Крупа 55
Штольц, Й.: Словацкая диалектология. К. Палкович 120

Краткие рецензии

Новый социолингвистический журнал в Болгарии. С. Ондрейович 146
Штекауэр, П.: Энциклопедия по английскому языкознанию. А. Рацова 145

Хроника

Активный жизненный юбилей проф. Яна Горецкого. Я. Босак 58
Жизненный юбилей проф. Винцента Бланара. Я. Босак — М. Майтан 148
Жизненный юбилей Юрая Фурдика. К. Бузашиова 150
Инспиративность близких методологических подходов. Памяти Власты Страковой (19. 3. 1929 — 7. 2. 1995). К. Бузашиова 152

MIČ 49 263 ISSN 0021–5597

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 46, 1995, 2

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Hlavný redaktor doc. PhDr. Ján Bosák, CSc.

Výkonná redaktorka PhDr. Mária Šimková

Redakčná rada:
doc. PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. Klára Buzássyová, CSc., doc. PhDr. Juraj Dolník, DrSc., prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., člen korešpondent Ján Kačala, prof. PhDr. Rudolf Krajčovič, DrSc., prof. PhDr. Ábel Kráľ, DrSc., PhDr. Viktor Krupa, DrSc., prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc., PhDr. Slavo Ondrejovič, CSc., PhDr. Ivor Ripka, CSc., prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc., doc. PhDr. Ella Sekaninová, DrSc., PhDr. Mária Šimková

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Panská 26

Technický redaktor: Vladimír Radik

Objednávky a predplatné prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o., P.O.Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava

Registračné číslo 7044
Distributed by Slovak Academic Press Ltd., P.O.Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava

Distribution rights are held by KUBON und SAGNER, P.O.Box 34 01 08, D-8000 München, Germany

Ročné predplatné Sk 58,–, jednotlivé číslo Sk 29,–

Podávanie novinových zásielok povolené RPP Bratislava, pošta 12, 8. 8. 1994, č. j. 343–RPP/94.

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 1995